

e-ISSN 1309-1387

MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL

BİLİMLER

ENSTİTÜSÜ

DERGİSİ

Sayı/Issue: 36

Kasım/November, 2022

Mehmet Akif Ersoy University Journal of Social Sciences Institute

BURDUR

Sahibi / Owner

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi adına / On behalf of Burdur Mehmet Akif Ersoy University

Prof. Dr. Adem KORKMAZ
ademkorkmaz@mehmetakifedu.tr

Editör / Editor

Doç. Dr. Ahmet Buğra HAMŞIOĞLU
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
abhamsioglu@mehmetakif.edu.tr

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Doç. Dr. Melek ZUBAROĞLU YANARDAĞ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
mzyanardag@mehmetakif.edu.tr

Arş. Gör. Faruk TEMEL
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
ftemel@mehmetakif.edu.tr

Arş. Gör. Hasan Fatih SEVAL
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
hfseval@mehmetakif.edu.tr

Alan Editörleri / Field Editors

Psikoloji/Psychology
Prof. Dr. Özlem TAGAY
ozlemtagay@mehmetakif.edu.tr

Antropoloji/Anthropology
Dr. Ayşe YILDIRIM
ayseyildirim@mehmetakif.edu.tr

İktisat/Economics
Doç. Dr. Murat BELKE
mbelke@mehmetakif.edu.tr

İşletme/Business Administration
Doç. Dr. Ali Murat ALPARSLAN
alimurat@mehmetakif.edu.tr

Maliye/Public Finance
Doç. Dr. Düriye TOPRAK
dtoprak@mehmetakif.edu.tr

Sağlık Yönetimi/Health Management
Dr. Nurdan ORAL KARA
nokara@mehmetakif.edu.tr

Kamu Yönetimi/Public Adm.
Prof. Dr. Mustafa LAMBA
mlamba@mehmetakif.edu.tr

Sosyal Hizmet/Social Work
Doç. Dr. Umut YANARDAĞ
uyanardag@mehmetakif.edu.tr

Din Bilimleri/Science of Religion
Doç. Dr. Nurettin ÇALIŞKAN
ncaliskan@mehmetakif.edu.tr

Güzel Sanatlar/Fine Arts
Doç. Dr. Murat KARA
muratkara@mehmetakif.edu.tr

Spor Bilimleri/Sport Sciences
Prof. Dr. Kadir PEPE
kpepe@mehmetakif.edu.tr

Turizm/Tourism
Doç. Dr. Olcay KILINÇ
olcaykilinc@mehmetakif.edu.tr

Arkeoloji/ Archaeology
Doç. Dr. Şükrü ÖZÜDOĞRU
sozudogru@mehmetakif.edu.tr

Dil Bilimleri/Linguistic Sciences
Doç. Dr. Hakan YILMAZ
hyilmaz@mehmetakif.edu.tr

Felsefe/Philosophy
Dr. S. Ertan TAĞMAN
setagman@mehmetakif.edu.tr

İstatistik/Statistics
Dr. Bekir ÇETİNTAV
bekircetintav@mehmetakif.edu.tr

Sosyoloji/Sociology
Doç. Dr. Fatma Gaye GÖKALP
YILMAZ
fgyilmaz@mehmetakif.edu.tr

Tarih/History
Prof. Dr. Zafer GÖLEN
zgolen@mehmetakif.edu.tr

Türk Dili ve Edebiyatı/Turkish Language and Literature
Dr. Didem AKYILDIZ AY
didemakyildiz@mehmetakif.edu.tr

Bankacılık ve Finans/Banking and Finance
Doç. Dr. İsmail ÇELİK
ismailcelik@mehmetakif.edu.tr

Bilimsel Yayın Danışma Kurulu/Scientific Publication Advisory Board

Prof. Dr. Adem KORKMAZ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
ademkorkmaz@mehmetakif.edu.tr

Prof. Dr. A. Şevki DUYMAZ
Süleyman Demirel Üniversitesi
sevkiduyamaz@sdu.edu.tr

Prof. Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN
Giresun Üniversitesi
drbetulkaragozyerdelen@gmail.com

Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ
University of Central Florida
fevzi.okumus@ucf.edu

Prof. Dr. Haluk SOYDAN
University of Southern California
soydan@usc.edu

Prof. Dr. Levent AYTEMİZ
Karabük Üniversitesi
laytemiz@bandirma.edu.tr

Prof. Dr. Muammer ÇETİNGÖK
Tennessee University
muammercetingok@yahoo.com

Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA
Süleyman Demirel Üniversitesi
tunca@hotmail.com

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
ozcangungor@yahoo.com

Prof. Dr. Saffet KÖSE
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
saffet.kose@ikc.edu.tr

Prof. Dr. Sevil ATASOY
Üsküdar Üniversitesi
sevil.atasoy@uskudar.edu.tr

Prof. Dr. Valentin BLANDUL
University of Oradea
bvali73@yahoo.com

Prof. Dr. Yüksel METİN
Süleyman Demirel Üniversitesi
yukseletin@sdu.edu.tr

Prof. Dr. B. Ayça POLAT BECKS
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
aycapolat@mehmetakif.edu.tr

Doç. Dr. Gökhan ÖZDEMİR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
gozdemir@mehmetakif.edu.tr

Doç. Dr. Mykhaylo YAKUBOVYCH
The National University of Ostroh Academy
mykhaylo.yakubovych@oa.edu.ua

Doç. Dr. Ummahan KAYGISIZ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
ukaygisiz@mehmetakif.edu.tr

Doç. Dr. Elif Ayşe ŞAHİN İPEK
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
elifasahin@gmail.com

Prof. Dr. Aşkın KESER
Bursa Uludağ Üniversitesi
askin@uludag.edu.tr

Prof. Dr. Belkıs ÖZKARA
Afyon Kocatepe Üniversitesi
bozkara@aku.edu.tr

Prof. Dr. Durmuş ACAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
dacar@mehmetakif.edu.tr

Prof. Dr. Hakan DEMİRGİL
Süleyman Demirel Üniversitesi
hakandemirgil@sdu.edu.tr

Prof. Dr. Hasan BABACAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
babacan@mehmetakif.edu.tr

Prof. Dr. Metin TOPÇUOĞLU
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
metin.topcuoglu@asbu.edu.tr

Prof. Dr. Murat KAYALAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
kayalar@mehmetakif.edu.tr

Prof. Dr. Nesrin DEMİR
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
nesrin.demir@ikc.edu.tr

Prof. Dr. Ramazan ERDEM
Süleyman Demirel Üniversitesi
raerdem@yahoo.com

Prof. Dr. Sanela BAŠIĆ
University of Sarajevo
sanela.basic@fpn.unsa.ba

Prof. Dr. Ümit ARKLAN
Süleyman Demirel Üniversitesi
umitarklan@sdu.edu.tr

Prof. Dr. Veli ATMACA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
vatmaca@mehmetakif.edu.tr

Prof. Dr. Zeynep KOÇEL ERDEM
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
zerdem@gmail.com

Doç. Dr. Eugene KENNEDY
Louisiana State University
ekennedy@lsu.edu

Doç. Dr. Jana MALI
University of Ljubljana
Jana.Mali@fsd.uni-lj.si

Doç. Dr. Oğuzhan ZENGİN
Karabük Üniversitesi
oguzhanzengin@karabuk.edu.tr

Doç. Dr. Zafer YILDIZ
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
zyildiz@kmu.edu.tr

Doç. Dr. Gökhan KALAĞAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
gkalagan@mehmetakif.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

İngilizce/English
Öğr. Gör. Gürsel AYRAK
gayrak@mehmetakif.edu.tr

Türkçe/Turkish
Arş. Gör. Faruk TEMEL
ftemel@mehmetakif.edu.tr

36. SAYI HAKEM LİSTESİ / ACADEMIC REFEREES OF THE ISSUE 36

- Prof. Dr. Alper ÖZMEN Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşegül TAŞ Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Cahit AYDEMİR Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Elif YÜCETÜRK Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih ECER Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gökhan GÜNEYSU Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Harun UÇAK Alanya Alâeddin Keykubat Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan KAYIKLIK Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. İsa İPÇİOĞLU Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet AKGÜL Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KAYALAR Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. İzzettin TEMİZ Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Rasim AKPINAR Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Sinan AYTEKİN Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Şuayip ÖZDEMİR Amasya Üniversitesi
Prof. Dr. Ulaş AKKÜÇÜK Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Veli AKEL Erziyes Üniversitesi
Doç. Dr. Banu KÜLTER DEMİRGÜNEŞ Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Barış Tolga EKİNCİ Beykent Üniversitesi
Doç. Dr. Cem KARTAL Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Esen ŞAHİN Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Hakkı Hakan ERKİNER Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice Dilara KESKİN Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Hüsrev AKIN Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Macit BALIK Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Fatih BAYRAMOĞLU Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Doç. Dr. Melek SARAL Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa AYDEMİR Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Doç. Dr. Salih MEMİŞ Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman KALE Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Türkân YEŞİLYURT Sinop Üniversitesi
Doç. Dr. Veli UĞUR Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Zafer YILDIZ Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Erdiñç YILMAZ Gaziantep Üniversitesi
Dr. Gökhan KURT Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Halil ÇAKIR Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Mehmet Osman ÇATI Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- DENEYİMSSEL DEĞER BOYUTLARININ MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNE
ETKİSİ: BURDUR MAKÜ LAVANTA TEPEŞİ HOTEL ÖRNEĞİ**
*The Effect of Experiential Values on Customer Satisfaction:
Burdur MAKU Lavanta Tepesi Hotel Example* **1-18**
Ahmet SONGUR, Ali ELİBOL
- RETRO VE NOSTALJİ PAZARLAMA HAKKINDA
BİBLİYOMETRİK BİR ÇALIŞMA**
A Bibliometric Study on Retro and Nostalgia Marketing **19-32**
Hamit ERDOĞAN
- BİST İMALAT SANAYİ SEKTÖRÜNDE FAALİYET GÖSTEREN
İŞLETMELERİN NAKİT AKIŞ PROFİLLERİNİN İNCELENMESİ**
*Analysis of Cash Flow Profiles of Businesses Operating
in the BIST Manufacturing Industry Sector* **33-46**
Haluk SATIR, M. Mustafa KISAKÜREK
- TÜRKİYE'DE AŞI TAŞIMA SİSTEMİNDE AHP VE TOPSIS YÖNTEMLERİ
İLE TAŞIMA TÜRÜ SEÇİMİ**
*Transportation Type Selection with AHP and TOPSIS Methods
in Vaccine Transportation System in Turkey* **47-58**
Tuğba DANIŞAN, Gülşen GÜMÜŞ, Zeynep ERCAN, Emel GÜVEN, Tamer EREN
- TÜRKİYE'DE BÖLGESEL KALKINMA AJANSLARININ ON YILI:
2010-2019 YILLARINA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME**
Decade of Regional Development Agencies in Turkey: An Assessment of 2010-2019 **59-75**
Fatma ÖZMEN
- POSITIVE HUMAN RIGHTS OBLIGATION OF STATES AND THE USE OF
AUTONOMOUS WEAPON SYSTEMS DURING LAW ENFORCEMENT
OPERATIONS** **76-94**
*Devletlerin Pozitif İnsan Hakları Yükümlülüğü ve Kolluk Operasyonları
Sırasında Otonom Silah Sistemlerinin Kullanımı*
Berkant AKKUŞ
- 4-6 YAŞ KUR'AN KURSU ÖĞRETİCİ KİTAPLARININ GELİŞİM
PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**
*The Evaluation of Quran Course Education Books for 4-6 Years
in Terms Of Developmental Psychology* **95-107**
Suzan YILDIRIM
- SİYASET VE EDEBİYAT MÜNASEBETİ BAĞLAMINDA ERCÜMENT
BEHZAT LAV'IN KARAGÖZ STEPTE OYUNUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ** **108-119**
*Evaluation of Karagöz Stepte Tiyatro Play, Ercüment Behzat Lav,
in the Context of Politics and Literature Relationship*
Bilâl KAS

**YOLSUZLUK KONUSUNDA YAPILMIŞ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN
İÇERİK ANALİZİ YÖNTEMİYLE İNCELENMESİ** 120-136
Examination of Graduate Thesis on Corruption by Content Analysis Method
Muhammed Enes KAN, Salih Börteçine AVCI

**İŞ TATMİNİ VE İŞ PERFORMANSININ, İŞTEN AYRILMA NİYETİ
ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ELEŞTİREL DÜŞÜNCENİN ARACI ROLÜ** 137-156
*The Intermediary Role of Critical Thinking in the Impact of Job Satisfaction
and Job Performance on Intent to Left*
Rahime Özlem BAYSAL, Yahya FİDAN

DİJİTAL VATAN SAVUNMASI: R/PLACE ETKİNLİĞİ 157-173
DIGITAL HOMELAND DEFENSE: THE R/PLACE EVENT
Canan GÖNÜLLÜ

DİZİNLER / INDEXING

Dergimiz, hâlihazırda DOAJ, EBSCO, SOBIAD, EUROPUB ve DRJI dizinleri tarafından taranmakta olup; başta TR Dizin ve ESCI olmak üzere diğer dizinlerle ilgili başvuru süreçlerimiz devam etmektedir.

Our journal is currently covered and abstracted by DOAJ, EBSCO, SOBIAD, EUROPUB and DRJI; the application processes of TR Dizin and ESCI, with others, are in progress.

DENEYİMSEL DEĞER BOYUTLARININ MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNE ETKİSİ: BURDUR MAKÜ LAVANTA TEPESİ HOTEL ÖRNEĞİ

THE EFFECT OF EXPERIENTIAL VALUES ON CUSTOMER SATISFACTION: BURDUR MAKU LAVANTA TEPESI HOTEL EXAMPLE

Ahmet SONGUR¹, Ali ELİBOL²

Öz

Günümüzde yaşanan yoğun rekabet ortamında işletmelerin mal ve hizmetlerin yanında müşterilere yaşatabilecek eşsiz ve unutulmaz deneyimler oluşturmaları gerekmektedir. Bunun için işletmelerin ürün, hizmet veya faaliyetlerin değerlendirilmesinde algıları belirleyen deneyimsel değer unsurlarını yönetmeleri gerekmektedir. Bu araştırmanın amacı, deneyimsel değer boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda Burdur ilinde hizmet veren tek beş yıldızlı otel olan Burdur MAKÜ (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi) Lavanta Tepesi Hotel’de konaklayan müşteriler araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Kolayda örnekleme tekniğiyle 156 müşteriye ulaşılmıştır. Veri analizi sürecinde anket tekniği ile toplanan verilere açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi, çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Araştırmada elde edilen temel sonuçlara göre; hotel müşterileri deneyimsel değer algılarının müşteri memnuniyeti üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ve müşterilerin deneyimsel değer algıları arttığı zaman müşteri memnuniyeti düzeylerinin de arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç doğrultusunda konaklama işletmelerinin deneyimsel değer ve uygulama alt boyutlarını da dikkate alarak pazarlama stratejilerini belirlemeleri önerilmektedir. Konaklama işletmeleri bu sayede müşterilerin işletmeden memnun kalmalarını sağlayarak onların memnuniyet düzeylerini arttırabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Değer, Deneyimsel Değer, Müşteri Memnuniyeti.

Abstract

Nowadays, businesses need to create unique and remarkable experiences that can provide customers with products, services and activities in this intense competitive environment. Businesses need to manage the experiential value elements that determine perceptions in the evaluation of products, services or activities to this end. The aim of this study is to examine experiential value dimension’s effect on customer satisfaction. The customers accommodating in Burdur MAKU Lavanta Tepesi Hotel, which is the only five-star hotel serving in the province of Burdur, constituted the study sample. 156 customers were reached with the convenience sampling technique. During the data analysis process, exploratory and confirmatory factor analysis and multiple regression analysis were performed on the data collected by the questionnaire technique. The main results obtained in the study concluded that hotel customers' experiential value perceptions have a significant effect on customer satisfaction and that when customers' experiential value perceptions increase, so do customer satisfaction levels. In line with this result, accommodation businesses are recommended to determine their marketing strategies by taking the experiential value and application sub-dimensions into account. In this way, accommodation businesses will be able to ensure that their customers are satisfied.

Keywords: Value, Experiential Value, Customer Satisfaction.

1. Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ahmetsongur@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9869-5394>
2. Öğr. Gör., Burdur MAKÜ Yeşilova İsmail Akın MYO, aelibol@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0414-1009>

Makale Türü Article Type
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
13.04.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
08.06.2022

DOI
10.20875/makusobed.1103114

Bu makaleye atıf yapmak için:

Songur, A. ve Elibol, A. (2022). Deneyimsel değer boyutlarının müşteri memnuniyetine etkisi: Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel örneği. *MAKU SOBED*, (36), 1-18. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1103114>

EXTENDED SUMMARY

The Research Problem:

This study was carried out to determine the effect of experiential value and sub-dimensions applied in accommodation businesses on customer satisfaction. Another goal was to demonstrate the importance of experiential value applications to accommodation businesses operating in the tourism sector.

Research Questions:

The questions to be answered within the scope of the study were as follows: (1) Does aesthetic value have a statistically significant effect on customer satisfaction? (2) Does escape value have a statistically significant effect on customer satisfaction? (3) Does economic value have a statistically significant effect on customer satisfaction? (4) Does entertainment value have a statistically significant effect on customer satisfaction? (5) Does service value have a statistically significant effect on customer satisfaction?

Methodology

The main body of the research consists of five-star hotels in Burdur province and its districts. However, an examination of the hotels operating in Burdur province and its districts has revealed that only Lavanta Tepesi Hotel has both five stars and is the first hotel to operate as a public enterprise. Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel was determined as the application area because the hotel enterprises frowned upon survey studies in terms of hygiene during the pandemic period, time and cost constraints, and there was only one five-star hotel in Burdur. The sample of the study was determined by convenience sampling. Therefore, customers who countered their accommodation needs in Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel, the only five-star hotel serving in the province of Burdur, constituted the study sample and efforts were made to reach 156 participants with the convenience sampling technique.

Conclusion and Recommendations

This study, which was conducted in Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel to determine whether the experiential value and its sub-dimensions have an effect on customer satisfaction, revealed that experiential value had a statistically significant effect on customer satisfaction. Therefore, it will provide a great advantage to accommodation enterprises in terms of satisfying their customers, if accommodation enterprises take experiential value into consideration when determining their marketing strategies. Since experiential value explains 91% of the change in customer satisfaction, experiential value is of great importance in terms of increasing the satisfaction level of customers in terms of accommodation businesses and being preferred by customers staying in other accommodation businesses. In addition, as a result of the study, it has been concluded that escape, an experiential sub-dimension value as well as the service dimension have a positive and significant effect on customer satisfaction. Therefore, as accommodation businesses increase the quality of the service they offer to their customers and offer their customers experiences that erase monotony, troubles and stresses of everyday life, they can affect the satisfaction levels of their customers and thus ensure that the customers leave the business in a satisfied way.

1. GİRİŞ

Pazarlama, bilimsel olarak açıklanmaya çalışılmadan çok daha önce insan hayatında yer alan canlı bir olgudur (Deligöz, 2016, s. 1). Çünkü pazarlama geçmişten günümüze kadar pazarlama alanında araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar sayesinde yeni yaklaşım ve anlayışlar ile kendisini sürekli yenilemekte ve geliştirmektedir. Üretim, ürün, satış ve modern pazarlama yaklaşımlarından her biri işletmelerin hem faaliyet gösterdikleri pazarlarda başarılı olabilmelerini hem de rakip işletmelere karşı rekabet üstünlüğü elde edebilmelerini sağlayacak stratejileri ve uygulamaları beraberinde getirmiştir. Bu uygulamalardan bir tanesi de Pine ve Gilmore'nin (2012) "*Deneyim Ekonomisi*" kitabında bahsettiği deneyimsel değer alanlarıdır. Müşterilere yaşatılan deneyimler bir işletmenin kısa ve uzun vadeli pazarlama faaliyetlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle başarılı bir pazarlama yönetiminin, mal ve hizmetlerin nitelik ve niceliklerini geliştirmenin ötesinde mal ve hizmetlerle müşterilere farklı değerler sunmaya çalışması gerekmektedir (Papatya vd., 2013, s. 88).

Geçmişten günümüze kadar tüketicilerin istek, arzu ve tercihleri sürekli yenilediği ve değiştiği için tüketiciler artık iç dünyasına ulaşılmasını ve bu dünyada kendilerini en iyi şekilde anlayan ve kendilerine en iyi şekilde eşlik eden taraflar ile bağlantı kurmak istemektedirler (Deligöz, 2016, s.1). Tüketiciler günümüzde özellikle herhangi bir ürün veya hizmeti satın almaya karar verirken sadece elde edecekleri faydanın yanında duygularını da harekete geçirerek farklı deneyimler yaşatacak unsurları da dikkate aldıkları için tüketiciler bir ürün veya hizmeti satın alırken, ürün ve hizmetle birlikte deneyimleri de satın almaktadırlar (Walls vd., 2011, s. 10). Bu nedenle işletmeler tüketicilere sundukları ürün ve hizmetlerin ötesinde tüketicilere farklı deneyimler yaşatmaları gerekmektedir. Müşterilere sundukları bu farklı deneyimler sayesinde müşteriler deneyimsel değer elde edecekleri için işletmeden memnun kalacaklardır (Yuan vd., 2008, s. 392). İnsanoğlunun bedenleri ve zihinleri bir bilgisayar gibi dışarıdan gelen uyarıcıları seçerek, organize ederek, işleyerek, yorumlayarak ve içselleştirerek deneyim haline getirir (Batı, 2020, s. 63). Tüketicilerde kullandıkları ürünlerle veya faydalandıkları hizmetlerle deneyim oluşturmada ve deneyimsel değer elde etmektedirler (Oral ve Yetim, 2014, s. 472). Deneyimsel değer, herhangi bir müşterinin ürün veya hizmetleri doğrudan veya dolaylı yoldan kullanması sonucundaki etkileşimlerle birlikte meydana gelen algılarıdır (Mathwick vd., 2001, s. 41). Pine ve Gilmore (2012) deneyimin, metadan, maldan ve hizmetten çok farklı olarak dördüncü yeni bir ekonomik sunu olarak belirtmesi günümüz ekonomisinde artık ürün ve hizmetlerin yetersiz kaldığını ve gelecekteki ekonomik büyüme için deneyimlerin gerekli olduğunu göstermiştir (Pine ve Gilmore, 2012, s. 37; Çavuşoğlu ve Durmaz, 2020, s. 52). Özellikle günümüzde yaşanan yoğun rekabet ortamında başarılı olmak isteyen işletmeler müşterilere farklı deneyimler yaşatabilmeleri için sunacakları deneyimleri tasarlarırken deneyimsel değer boyutlarına dikkat etmeleri ve deneyimsel değer boyutlarını deneyime entegre edebilmeleri gerekmektedir. Pine ve Gilmore (2012), deneyimsel değer boyutlarını eğlence, eğitim, kaçış ve estetik olarak, Mathwick vd. (2001) ise deneyimsel değer boyutlarını estetik, eğlence, hizmet mükemmelliği ve tüketici yatırım getirisi olarak belirlemiştir. Deneyimsel değer boyutunda yer alan eğlence değeri; içsel bir zevk olan ve müşterilerin günlük hayattaki monoton işlerden kaçarak eğlenebilir faaliyetlerde bulunduğu, estetik değer; tüketimin duygulara hitap ettiği ve müşterilerin durum ya da olay üzerinde herhangi bir etkisinin bulunmadığı, kaçış değeri; müşterilerin ruhsal ve sosyal kaygılarından uzaklaşmak isteyerek alternatif bir yaşam arayışına yöneldiği, eğitim değeri; müşterilerin fiziksel katılımının yanında zihinsel olarak da katılımlarının sağlandığı, hizmet mükemmelliği değeri; müşterilerin sunulan hizmetle veya pazarlama faaliyetine duymuş olduğu hayranlık ve yatırım getirisi değeri; finansal ve zamansal kaynakların müşterilere sağladığı getiri boyutudur (Mathwick vd., 2001; Holbrook, 2006; Pine ve Gilmore, 2012).

Konaklama işletmeleri müşterilerinin konaklama, yeme, içme ve dinlenme gibi ihtiyaçlarını karşılayacak hizmetlerin yanında eğlence, spor, sağlık ve rahatlama gibi bütünüleyici aktivitelerle de müşterilerinin ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar (Unur ve Kınıklı, 2020, s. 379). Bundan dolayı konaklama işletmelerinden faydalanan müşterilerin seyahat etme nedenleri ve şekilleri, gelir düzeyleri, istekleri, arzuları, beklentileri ve zevkleri gibi birçok faktörler konaklama işletmelerinin hizmet sunumlarını çok farklılaştırmıştır. Ayrıca konaklama işletmelerinin kapasitesi, fiziki özellikleri, kullanılan malzemelerin standardı, personelin nitelikleri, eğitim düzeyleri, müşterilere sunulan organizasyonlar ve çevresel faktörler gibi unsurlarda müşterilere sunulan hizmetin ve deneyimin kalitesini etkilemektedir (Akıncı, 2011, s. 1).

Günümüz müşterileri konaklama işletmelerini, konaklama işlevinin ötesinde unutulmaz ve eşsiz deneyimler yaşatan mekânlar olarak gördükleri için konaklama işletmelerinin pazarlama stratejilerinde hizmetlerin işlevsel ve duygusal unsurlarını ön plana çıkartacak müşteri deneyimine önem vermeleri

gerekmektedir (Üzümcü ve Şahin, 2017, s. 11). Özellikle konaklama işletmeleri müşterilerde farkı duyguları oluşturabilmek, onlara eşsiz ve unutulmaz deneyimler yaşatabilmek ve onların memnuniyet ve sadakat düzeylerini arttırabilmek için deneyimsel değer ve uygulama alanlarını pazarlama stratejilerinde uygulaması gerekmektedir (Elibol, 2021, s. 410). Bu kapsam doğrultusunda araştırmanın amacı, beş yıldızlı otellerde deneyimsel değer boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini araştırmaktır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Deneyimsel Değer

1970’li yıllarda tüketiciler ihtiyaçlarını karşılayacak olan ürün veya hizmetleri satın almaya karar verirken elde etmiş oldukları bilgiyi işleyip, mantık süzgecinden geçirdikten sonra satın alma davranışını gerçekleştirirlerdi (Dursun vd., 2018, s. 1943). Günümüzde ise tüketiciler satın alma kararını verirken ürün veya hizmetin sağlamış olduğu faydanın yanında ürün veya hizmetin kendilerine yaşatacağı deneyimleri de dikkate almaktadırlar (Varnalı, 2017, s. 25). Özellikle teknolojinin gelişim hızının ivme kazandığı günümüzde ve küreselleşme sonucu ulusal sınırların ortadan kalkarak dünyanın küçük bir pazar haline gelmesi tüketicileri sadece rasyonel karar alan bireylerin ötesine taşıyarak duygusal kararlar alan bireyler haline getirmiştir (Üzümcü ve Şahin, 2017, s. 7). Bu nedenle tüketici davranışı tüketimin deneyimsel yönleri üzerinde odaklanmaya başlamıştır (Dursun vd., 2018, s. 1943). Çünkü 1970’li yıllarda kalite ve fonksiyonel özellikler, 1990’lı yıllarda marka ve fiyat, 2000’li yılların başlarında hizmet, bilgi ve dağıtım alanları işletmeleri farklılaştırırken günümüzde ise işletmeleri diğer rakip işletmelerden farklılaştıran temel unsur artık müşterilere yaşatacakları eşsiz ve unutulmaz deneyimler olmuştur (Mascarenhas vd., 2006, s. 397; Çavuşoğlu ve Durmaz, 2020, s. 31).

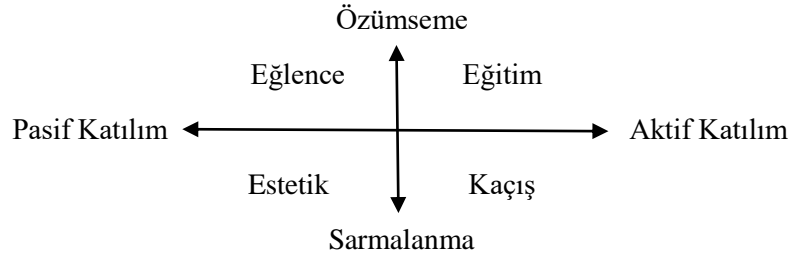
İşletmelerin müşterilere sundukları ürün veya hizmetlere ilişkin deneyim imkânı sunmaları hem onların satın alma niyetleri üzerinde hem de algı ve fikirleri üzerinde etkili olmaktadır (Pine ve Gilmore, 2008, s. 29). Bu bakımdan Pine ve Gilmore işletmelerin müşterilerine yaşatacakları deneyimleri oluştururken beş temel ilkeye dikkat etmeleri gerektiği üzerinde durmuştur. Bu ilkeler; müşterilere sunulacak olan deneyimlerin temalaştırılması, olumlu öge ve işaretlerle izlenimlerin uyumlu hale getirilmesi, olumsuz öge ve işaretlerin ortadan kaldırılması, müşterilere yaşatılacak olan deneyimlere hatıralık nesnelere katılması ve mutlaka müşterilerin beş duyularına hitap edecek unsurların oluşturulması gerektiğidir (Pine ve Gilmore, 2012, s. 117-118). İnsanoğlu duygusal bir varlık olduğu için bilinçli karar alırken duygularına ihtiyaç duymaktadır (Varnalı, 2017, s. 25). Deneyim kavramı üzerine araştırmacılar tarafından yapılan farklı alanlardaki çalışmalardan dolayı literatürde birçok tanım yer almaktadır. Bu tanımlar dikkate alındığında deneyim kavramını bireylerin dış dünyasındaki topladıkları bilgileri iç dünyasındaki etkileşim sonucunda içselleştirerek şekillendirdiği bir yaşantının algılanması süreci olarak ifade edilebilir (Bati, 2020, s. 63; Varnalı, 2017, s. 26). Deneyimsel değer ise, müşterilerin yaşamış olduğu deneyim sonucu elde ettiği değer olarak veya müşterilerin herhangi bir ürün ya da hizmetle etkileşim sonucunda algıları olarak tanımlanmaktadır (Yuan ve Wu, 2008, s. 388; Mathwich vd., 2001, s. 41; Holbrook, 2006, s. 716). Papatya vd. (2013) müşteri deneyimi açısından deneyimsel değerın işletme ile müşteri arasındaki değer önerisinin ana noktasını belirleyen temel unsur olarak kabul edilebileceğini ifade etmişlerdir (Papatya vd., 2013, s. 88).

Günümüzde konaklama işletmeleri artık müşterilerini memnun edebilmek ve müşterilerinin tekrar satın alma eyleminde bulunmalarını sağlayabilmek için standartlaşmış hizmetlerin ötesinde sundukları hizmetlere müşterilerde olumlu duygular oluşturarak daha sonraki zamanlarda hatırlanabilir anılarla farklı ve eşsiz deneyimler oluşturmaları gerekmektedir. Çünkü günümüz müşterileri artık daha sonraki zamanlarda duygularına hitap eden anılara sahip olma arzusu içindedirler (Buzlukçu vd., 2017, s. 114). Bu nedenle Pine ve Gilmore’nin ‘*Deneyim Ekonomisi*’ anlayışı perspektifinden müşterilere dördüncü ekonomik değer sunusu olarak ifade ettikleri deneyimi, yatay ekseninde müşterilerin performansla doğrudan etkide bulunmadığı müşteri katılım düzeyi ile dikey boyutta müşterilerin olayla veya performansla birleştiği ortam ilişki düzeyi olarak ele almışlar ve deneyim alanını; eğlence, estetik, kaçış ve eğitim olarak dört faktörden oluşturmuşlardır (Pine ve Gilmore, 2012, ss. 71-72).

Şekil 1’de görüldüğü gibi spektrumun yatay ekseninin sol ucunda pasif katılım yer almaktadır. Pasif katılımda müşteriler işletmelerin sundukları deneyimlere doğrudan katılmayarak sadece izleyici rolündedirler. Eksenin sağ ucunda yer alan aktif katılım ise müşteriler işletmenin sunduğu deneyimlere kişisel olarak etki ederek deneyimlerin içerisinde yer almaktadır. Spektrumun dikey ekseninde yer alan yukarı ucunda özümseme, alt ucunda ise sarmalanma yer almaktadır. Üst uçta yer alan özümseme, işletmenin

müşteriye sunduğu deneyimi daha sonra aklına getirerek müşterinin zihninde hatırlanabilirliği, alt ucunda yer alan sarmalama ise, işletmenin müşteriye sunduğu deneyimin kendisini içinde bulması veya fiziksel olarak deneyimin bir parçası olarak yer almasıdır. Bu boyutların kesişiminde eğlence, eğitim, estetik ve kaçış deneyimi alanları ortaya çıkmaktadır (Pine ve Gilmore, 2012, ss. 71-72). İşletmelerin müşterilerine yaşatacakları deneyimlerde bu boyutları dikkate alarak benzersiz ve unutulmaz deneyimler oluşturup sunmaları müşterilerin tatmin olma düzeylerini arttıracak ve müşterilerin işletmelerin sunmuş oldukları ürün veya hizmetlerinden memnun olmalarını sağlayacaklardır.

Şekil 1. Deneyim Alanları

2.2. Müşteri Memnuniyeti ve Deneyimsel Değerin Müşteri Memnuniyetine Etkisi

Müşterilerin bir işletmenin sunmuş olduğu ürün veya hizmeti satın aldıktan sonra bu ürün veya hizmetten arzu ettiği beklentilerin karşılanabilmesi olarak ifade edilen müşteri memnuniyeti işletmeler açısından büyük bir önem arz etmektedir (Pekmezci vd., 2008, s. 145). Fonveille'ye (1997) göre günümüzde yaşanan yoğun rekabet ortamında müşterilerini memnun edebilen işletmeler ürün veya hizmetlerin müşteriler tarafından tekrar eden satın almalarını sağlayacağı için diğer rakip işletmelere göre rekabet avantajı elde edecektir (Fonveille, 1997, s. 41; Güven ve Ay, 2018, s. 296). Bu nedenle işletmeler günümüzde müşterilerin alternatiflerinin çok olduğunu bildikleri için rekabette belirleyici ana unsurun müşteri memnuniyeti olduğunun farkındadırlar (Demirel, 2017, s. 200).

Müşterilerin elde edilebilmesi, sürdürülebilmesi ve işletmeye bağlı kalmalarını sağlayabilmek için müşteri memnuniyetinin sağlanması gerekmektedir (Durmaz, 2020, s. 288). İşletmeler eğer müşterilerinde memnuniyet duygusunu ortaya çıkarabilirlerse memnun olan müşteriler; işletmelerden daha fazla mal ve hizmet satın alma eğiliminde buldukları gibi işletmelerin diğer mal ve hizmetlerini de satın alırlar. Ayrıca işletmeye karşı sadakat duygusu ile bağlanırlar, rakip firmaların mal veya hizmetlerine karşı daha az duyarsızlaşırlar ve işletmeye, markaya, mal ve hizmetlere karşı olumlu duyguları oldukları için çevresindeki kişilere de ürünü tavsiye ederek marka elçiliği görevini üstlenirler (Yalçın ve Koçak, 2009, s. 20).

İlgili literatür incelendiğinde deneyimsel değeri çalışmalarında ele alan araştırmacıların çalışmalarında ulaştıkları sonuçlar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Deneyimsel Değer Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Araştırma Türü	Konu Başlığı	Çalışmada Elde Edilen Sonuçlar
Makale	Experiential Value in Multi-Actor Service Ecosystems: Scale Development and Its Relation to Inter-Customer Helping Behavior	Araştırmada bir müşterinin daha fazla duyularına etki eden fiziksel çevre ile etkileşimlerini, çalışanlarla kişisel etkileşimlerini ve çok aktörlü bir hizmet ekosisteminde müşteriler arasındaki etkileşimlerini aynı anda hesaba katan bütüncül bir ölçek geliştirilmiştir (Wereteck vd., 2021.)
Yüksek Lisans Tezi	Cinsiyet ve Kuşak İtibarıyla Avm Tüketicilerinin Deneyimsel Pazarlama ve Deneyimsel Değer Algılarının Ziyaret Niyeti Üzerindeki Etkisi	Araştırma sonucunda katılımcıların satın alma eğilimleri ve niyetleri üzerinde deneyimsel değer etkili olduğu tespit edilmiştir (Metin, 2021).
Doktora Tezi	Gastronomik Deneyimin Yiyecek Tüketim Duygularına ve Deneyimsel Değere Etkisi: Kültürün (Belirsizlikten Kaçınma) Düzenleyici Rolü	Araştırmada deneyimsel değer müşterilerin sergilemiş oldukları davranışsal niyetleri üzerinde pozitif yönde bir etkiye sahip olduğu ve deneyimsel değer algısını ve yiyecek tüketim duygularını anlamlı olarak etkilediği sonuçlarına ulaşılmıştır (Şahin, 2021).
Makale	Experiential Marketing Impact on Experiential Value and Customer Satisfaction - Case of Winter Wonderland Amusement Park in Saudi Arabia	Araştırmada duygusal değer ile müşteri memnuniyeti arasındaki anlamlı ve olumlu yönde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Alsaid ve Amor, 2020).

(Tablo 1'in devamı)

Araştırma Türü	Konu Başlığı	Çalışmada Elde Edilen Sonuçlar
Doktora Tezi	Gastronomik Deneysel Değer, Destinasyon İmajı ve Davranışsal Niyet İlişkisi: Unesco Gastronomi Şehirlerinde Bir Araştırma	Araştırmada duygusal değer, kalite değerinin ve sağlık değerinin davranışsal niyet üzerinde etkili olduğu ve gastronomik deneysel değer davranışsal niyet üzerindeki etkisinde destinasyon imajının aracılık rolü olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır (Çakır, 2020).
Doktora Tezi	Müşteri Deneysel Değerinin Müşteri Etkileşimi Üzerindeki Etkisi	Araştırmada yeni ve kapsamlı bir deneysel değer ölçeği geliştirilmiştir. Ayrıca ağızdan ağıza pazarlama üzerinde fonksiyonel, gerçeklik ve ekonomik değer olumlu yönde bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir (Baş, 2020).
Doktora Tezi	Deneysel Değer Üzerine Ölçek Geliştirme Çalışması	Araştırmada giyim ürünü için 6 boyut 23 ifade, otel hizmetleri için 4 boyut 19 ifadeden oluşan deneysel değer ölçeği geliştirilmiştir (Ekici, 2020).
Makale	Otel Müşterilerine Yönelik Deneysel Pazarlamanın Memnuniyete Etkisi: Kapadokya Örneği	Araştırmada deneysel değer algılanan riskini olumsuz etkilediği tespit edilmiştir (Umur ve Kınıklı, 2020).
Makale	Çok Kanallı Perakendecilik Uygulamalarının Algılanan Deneysel Değer ve Akış Deneyimi Açısından Karşılaştırılması	Araştırmada mağaza ve akış deneyimi boyutları ile kanallar arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark olduğu ve ortaya çıkan bu farkın da fiziksel mağaza satış kanalı açısından olumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Avcılar ve Yenilmez, 2019).
Doktora Tezi	Müşteri Deneyimi, Deneysel Değer ve Yeşil Davranışlara Karşı Tutumun Tekrar Ziyaret Niyetine Etkisinin Belirlenmesi: Yeşil İmajın Düzenleyicilik Ve Aracılık Rolü	Araştırmada deneysel değer kısmen yeşil davranışlara yönelik oluşan tutum üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Çavuşoğlu ve Demirhan, 2019).
Makale	Mobil Bankacılıkta Algılanan Deneysel Değerin Tatmin ve Bağlılık Üzerine Etkisinde Güvenin Düzenleyici Rolü	Araştırmada sonuç olarak; deneyim değeri, tatmin ve bağlılığı etkilediği, deneyim değerinin güven üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ve müşterilerin güveninin kazanılması yöntemlerinden biri de mobil bankacılıkta deneyim değerinin artırılması gerektiği sonuçlarına ulaşılmıştır (Çoban ve Demirhan, 2019).
Doktora Tezi	Deneysel Kalite, Fiyat Adaleti ve Deneysel Değer Arasındaki İlişkilerin İncelenmesine Yönelik Bir Çalışma	Araştırmada deneysel kalitenin deneysel değer ve fiyat adaleti üzerinde olumlu yönde bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Erdem, 2019).
Doktora Tezi	Deneysel Pazarlama ve Deneysel Değerin Müşteri Memnuniyetine Etkisi: İzmir'deki Alışveriş Merkezlerinde Bir Uygulama	Araştırma sonucunda deneysel değeri oluşturan estetik, eğlence, kaçış ve hizmet mükemmelliği boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif yönde bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir (Güven, 2019).
Yüksek Lisans Tezi	Algılanan Deneysel Değer ve Akış Deneyiminin Mağaza Memnuniyeti Ve Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkileri: Çevrimiçi, Fiziksel Ve Mobil Mağaza Kanallarının Karşılaştırılması	Araştırma sonucunda deneysel değer boyutlarının, müşterilerin memnuniyet ve satın alma niyetleri üzerinde olumlu yönde bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir (Yenilmez, 2019).
Makale	Verification of the Role of the Experiential Value of Luxury Cruises in Terms of Price Premium	Araştırmada deneysel değer faktörlerinden verimlilik, hizmet, estetik ve oyunculuk değerinin memnuniyet algısı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir (Yu, 2019).
Makale	Alışveriş Merkezlerinde Deneysel Değer: Tanımı, Boyutları ve Ölçümü	Araştırmada AVM deneysel değerinin temelde 4 alt boyuta sahip "duygusal değer" ile 5 alt boyuta sahip "bilişsel değer" boyutları aracılığıyla ölçülmesinin uygun olduğu ve duygusal değer ve bilişsel değer boyutlarının; alışveriş merkezine bağlılık göstergeleri üzerinde güçlü bir destekleyici role sahip olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır (Dursun vd., 2018).
Makale	Deneysel Değerin Müşteri Memnuniyetine Etkisi: E-Ticaret Siteleri Üzerinde Bir Araştırma	Araştırmada deneysel değer estetik, müşteri yatırım getirisi ve servis mükemmelliği boyutlarının müşteri memnuniyetine anlamlı ve olumlu düzeyde bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca en fazla katkıyı sağlayan boyutun müşteri yatırım getirisiyken, eğlence boyutunun ise müşteri memnuniyetine herhangi bir katkısının olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Güven ve Ay, 2018).

(Tablo 1'in devamı)

Araştırma Türü	Konu Başlığı	Çalışmada Elde Edilen Sonuçlar
Makale	Experiential Value Mediates Relationship Between Experiential Marketing And Customer Satisfaction	Araştırmada deneyimsel değer, deneyimsel pazarlama ve müşteri memnuniyeti arasındaki ilişkiye aracılık ettiği sonucuna ulaşılmıştır (Shah vd., 2018).
Makale	A Study Of Experiential Quality, Experiential Value, Experiential Satisfaction, Theme Park Image, And Revisit İntention	Araştırmada deneyimsel değer boyutlarından duygusal değer müşteri memnuniyetini etkilemediği fakat fonksiyonel değer müşteri memnuniyetini pozitif yönde etkilediği sonuçlarına ulaşılmışlardır (Wu vd., 2018).
Makale	Yaşayan Müze Ziyaretçilerinin Algıladıkları Deneyimsel Değer, Memnuniyet Düzeyleri ve Davranışsal Niyetleri İlişkisinin İncelenmesi	Müzeyi ziyaret edenlerin algıladıkları deneyimsel değer memnuniyet düzeyleri, ağızdan ağıza iletişim ve tekrar ziyaret etme eğilimleri üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir (Buzlukçu vd., 2017).
Makale	Tutorial on Scale Development: The Experiential Value Scale	Araştırmada kapsamlı bir deneyimsel değer için yeni bir ölçek geliştirilmiştir (Cihan, 2017).
Makale	The Effects Of Festival Attendees' Experiential Values And Satisfaction On Re-Visit İntention To The Destination	Araştırmada deneyimsel değer müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir (Le vd., 2017).
Makale	Müşterilerin Bilişsel, Hedonik, Sosyal ve Etik Açından Deneyimsel Değer Algılamalarının Karşılaştırılması: GRATIS Örneği	Araştırmada müşterilerin memnuniyetsizliklerini paylaşma eğiliminde oldukları ve hedonik olarak alışverişe çıkma eğiliminin bir göstergesi olarak alışverişe çıkma sayısının olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır (Özkan vd., 2017).
Makale	Experiential Value In Branding Food Tourism	Araştırmada deneyimsel değer davranışsal niyet üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmışlardır (Tsai ve Wang, 2017).
Makale	Experiential Value: Multi-Item Scale Development And Validation	Araştırma sonucunda çok maddeli deneyimsel değer ölçeği geliştirilmiştir (Varshneya ve Das, 2017).
Makale	Experiential Value: A Review And Future Research Directions	Araştırma sonucunda incelenen çalışmalar sonucunda deneyimsel değer kültürler, mağaza formatları, kanallar ve ürün kategorileri arasında tanımlandığı sonucuna ulaşılmıştır (Varshneya ve Khare, 2017).
Makale	Examining The Quality Antecedents And Moderating Effects Of Experiential Value İn A Mega-Event	Araştırmada deneyimsel değer müşteri memnuniyetini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmışlardır (Lee ve Min, 2016).
Makale	Deneyimsel Pazarlama Ve Deneyimsel Değerin Müşteri Memnuniyeti Ve Müşteri Sadakati Üzerindeki Etkisi: Nostaljik Ve Fast Food Restoranlar Üzerinde Bir Uygulama	Araştırma sonucunda deneyimsel değer müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkiye sahip olduğu ve tüketicilerin deneyimsel değer düzeyleri bakımından nostaljik ve fast food restoranlar arasında anlamlı farklılıkların olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır (Yapraklı ve Keser, 2016).
Makale	Examination the Interrelationships Experiential Marketing, Experiential Value, Purchase Behavior and Their Impact on Customers Loyalty (Case Study: Customers of Hormoz Hotel in Bandar-e-Abbas	Araştırmada deneyimsel değer müşterilerin satın alma eğilimleri üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Jahromi vd., 2015).
Makale	Kongre Etkinliklerinin Deneyimsel Değeri Üzerine Bir Araştırma	Araştırmada sonuç olarak kongre deneyimsel değerinin "estetik, eğlence, kaçış, statü (erdem), eğitim, iş gören, mükemmellik, ekonomiklik (eder), sosyal etkileşim ve aktivite" boyutlarından oluştuğu ve kongre deneyimsel değeri ile tatmin ve akademik yönlülük arasında orta düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Yetim, 2015).
Makale	Deneyimsel Kritik Değer Sürücülerinin Elektronik Ağızdan Ağıza İletişimle Seyahat 2.0 Bilgi Kanallarına Yansımaları: Tripadvisor.com Üzerinde Bir İçerik Analizi	Araştırmada deneyimsel değer sürücülerinin fiziksel kanıt, yeme-içme kalitesi, boş zaman etkinlikleri ve hizmet kalitesi temaları etrafında belirginleştiği sonucuna ulaşılmıştır (Güzel, 2014).
Makale	Deneyimsel Değer, Tüketici Tatmini ve Tüketici Sadakati Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma	Araştırmada deneyimsel değer bağlamında tüketici sadakati üzerinde sosyal etkileşim, eğitsel, fonksiyonel, restoran estetiği, hediyelik eşya işletmesi estetiği, müze estetiği, verimlilik ve hatıra değerlerinin önemli olduğu tespit edilmiştir (Oral ve Yetim, 2014).

(Tablo 1'in devamı)

Araştırma Türü	Konu Başlığı	Çalışmada Elde Edilen Sonuçlar
Makale	Deneysel Değer Yaklaşımında Kritik Değer Sürücüleri: Muğla Bölgesinde Faaliyet Gösteren Dört Ve Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde	Araştırmada ortaya konan dokuz sürücünden yedi sürücü, bağımlı değişkene etki eden kritik deneysel değer sürücüleri olarak ortaya çıkarılmış ve iş gören, kaçış, ekonomik, eğlence estetik ve referans boyutlarının anlamlı ilişkiye sahip olan kritik sürücüler olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Papatya vd., 2013).
Makale	Experiential Value, Relationship Quality, and Customer Loyalty in Full-Service Restaurants: The Moderating Role of Gender	Araştırmada deneysel değer hizmet kalitesinin algılanmasında önemli belirleyicisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Jin vd., 2013).
Makale	A Study of the Correlations Between Consumption Experience, Customer Satisfaction, Brand Image and Behavior Intention of Motels in Taiwan	Araştırmada deneysel değer müşteri yatırım getirisi ve estetik boyutlarının müşteri memnuniyetini etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır (Chen vd., 2012).
Makale	Modeling Relationship between Experiential Marketing, Experiential Value and Purchase Intention in Organized Quick Service Chain Restaurants Using Structural Equation Modeling Approach	Araştırmada sonuç olarak deneysel değer müşterilerin tekrar satın alma niyetlerini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Nigam, 2012).
Makale	Establishment Of An Experience Value Model	Araştırmada deneysel değer müşterilerin katılım düzeyleri üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir (Lin, 2010).
Makale	The Influence Of Store Environment On Perceived Experiential Value And Behavior Intention	Araştırmada deneysel değer davranışsal niyet üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Lin ve Chiang, 2010).
Makale	Experiential Values for Casino Hotels in Macao	Araştırmada estetik, eğlence, verimlilik, hizmet mükemmelliği ve sosyal etkileşim değerlerinin müşterilerin davranışları üzerinde anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Zhang vd., 2009).
Makale	Effect Of Experiential Value On Customer Satisfaction With Service Encounters In Luxury-Hotel Restaurants	Araştırmada deneysel değer müşteri memnuniyetini dolaylı olarak pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Wu ve Liang, 2009).
Makale	Relationships Among Experiential Marketing, Experiential Value, And Customer Satisfaction.	Araştırmada deneysel değer müşteri memnuniyetini pozitif yönde arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır (Yuan ve Liang, 2008).
Makale	Modeling Service Encounters And Customer Experiential Value In Retailing	Araştırmada deneysel değer müşterilerin sergilemiş oldukları davranışsal niyetlerini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Keng vd., 2007).
Makale	An Empirical Study Of Experiential Value And Lifestyles And Their Effects On Satisfaction In Adolescents: An Example Using Online Gaming	Araştırmada deneysel değer müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu yönde bir etkiye sahip olduğu sonucu tespit edilmiştir (Shieh ve Cheng, 2007).
Makale	Can A Retail Web Site Be Social?	Araştırmada deneysel değer tüketicilerin sergilemiş oldukları davranışsal niyetlerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Wang vd., 2007).
Makale	Creating Value for Online Shoppers: Implications for Satisfaction and Loyalty	Deneysel değer boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Lee ve Overby, 2004).
Makale	Experiential Value: Conceptualization, Measurement And Application In The Catalog And Internet Shopping Environment	Araştırmada deneysel değer müşterilerin satın alma niyetlerini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Mathwick vd. 2001).
Makale	Experiential Marketing	Araştırmada deneyim boyutları SEM olarak duygusal, davranışsal, duygusal, ilişkisel ve düşünsel olarak tanımlanmış olup, deneyim sağlayıcıları olarak iletişim, ürün, ortak markalaşma, mekânsal ortam ve web siteleri aracılığı ile başka bir modelle ilişkilendirilmiş ve analiz sonucunda deneyim boyutu ile deneysel değer arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Schmitt, 1999).
Makale	Welcome to the Experience Economy	Araştırma sonucunda eğlence ve estetik deneyim alanlarının müşteri memnuniyetini olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir (Pine ve Gilmore, 1998).

3. YÖNTEM

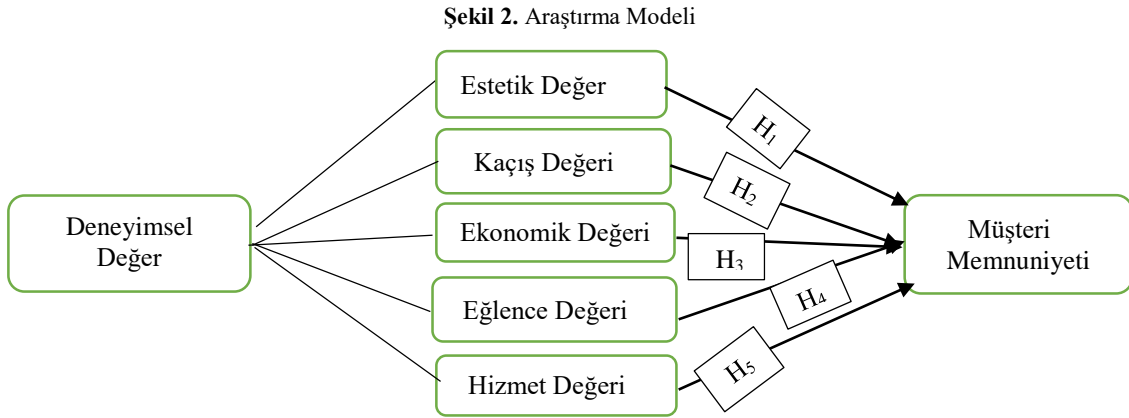
Bu çalışma için Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 01.12.2021 tarihli ve GO 2021/433 numaralı etik kurul onayı alınmıştır.

3.1. Araştırmanın Amacı ve Kısıtları

Araştırmanın amacı, beş yıldızlı otellerde deneyimsel değer boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda, estetik, kaçış, ekonomik, eğlence ve hizmet değerlerinin oluşturduğu deneyimsel değer boyutlarının müşteri memnuniyetine olan etkisi incelenmiştir. Pandemi döneminde otel işletmelerinin hijyen bakımından anket çalışmalarına sıcak bakmamalarından, zaman, maliyet kısıtlamalarından ve Burdur ilinde beş yıldızlı sadece bir otelin olmasından dolayı Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel'i uygulama alanı olarak belirlenmiştir.

3.2. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Konaklama işletmelerinde uygulanan deneyimsel değer boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisinin olup olmadığını tespit edebilmek amacıyla geliştirilen araştırma modeli Şekil 2'de verilmiştir.

Araştırmanın amacı kapsamında ve oluşturulan model doğrultusunda test etmek amacıyla beş hipotez geliştirilmiş ve geliştirilen bu hipotezler ise aşağıda verilmiştir.

- H₁: Estetik değer müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir.
- H₂: Kaçış değeri müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir.
- H₃: Ekonomik değer müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir.
- H₄: Eğlence değeri müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir.
- H₅: Hizmet değeri müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir.

3.3. Evren ve Örneklemin Belirlenmesi

Akdeniz Bölgesi Göller Yöresi içerisinde bulunan Burdur ili ve ilçelerinde bulunan beş yıldızlı oteller araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Ancak Burdur ili ve ilçelerinde faaliyet gösteren oteller incelendiğinde Burdur ilinin hem beş yıldızlıya sahip hem de kamunun işletme bünyesinde faaliyet gösteren ilk olma özelliğine sahip otelin yalnızca Lavanta Tepesi Hotel olduğu görülmüştür. Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel, ayrıca kamunun işletme bünyesinde olan ilk beş yıldızlıya sahip otel olma özelliğinden dolayı Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel'de konaklayan müşteriler araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmanın örneklemini kolayda örnekleme tekniğiyle belirlenmiştir. Bu amaç doğrultusunda Burdur ilinde hizmet veren tek beş yıldızlı otel olan Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel'de konaklama ihtiyacını karşılayan müşteriler araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel toplam 114 oda ve 342 yatak kapasitesine sahiptir. Araştırmaya katılım sağlayan katılımcılara Aralık, Ocak ve Şubat aylarında ulaşılmıştır. Bu sürecin kış ayına denk gelmesinden ve pandemi döneminde alınan önlemlerden dolayı otelin doluluk oranı %30 olmuştur. Bu nedenle 156 katılımcıya kolayda örnekleme tekniği ile ulaşılmış ve anket formu ile veriler toplanmıştır. Ayrıca örneklem sayısı Tablo 2'de verilen asgari örneklem büyüklerinden yararlanılarak belirlenmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 130).

Tablo 2. Farklı Evren Büyüklüklerine Göre Asgari Örneklem Büyüklükleri

Evren (N)	Gerekli Evren Büyüklüğü (n)*		
	%90 (0,10)	%95 (0,05)	%99 (0,01)
50	42	44	47
500	121	217	286
1.000	137	278	400
2.500	150	333	526
5.000	154	357	587
7.500	156	365	611
10.000	157	370	624
50.000	160	381	657
100.000	161	383	661
250.000	162	384	661
500.000	162	384	664
1.000.000	163	384	665

3.4. Veri Toplama Yöntemi

Araştırma kapsamında nicel bir araştırma yöntemi benimsendiğinden dolayı veriler anket tekniği kullanılarak toplanmıştır. Araştırma kapsamı doğrultusunda kullanılan anket formu daha önce Oliver (1980), Mathwick vd. (2001), Güven ve Ay (2018), Güven ve Ay'ın (2019) yapmış oldukları çalışmalarda kullandıkları ölçek maddelerinden uyarlanarak oluşturulmuştur. Ölçekte yer alan 16 önerme deneyimsel değer boyutlarını içermektedir. Boyutlarda yer alan estetik değer boyutunda 4 önerme, kaçış değeri boyutunda 2 önerme, ekonomik değer boyutunda 3 önerme, eğlence değer boyutunda 3 önerme ve hizmet boyutunda ise 4 önerme yer almaktadır. Daha sonra anketin ikinci bölümünde yer alan müşteri memnuniyeti ölçeğinde 5 önerme bulunmaktadır. Bu iki bölümde yer alan toplam 21 önerme çoktan seçmeli 5'li Likert Ölçek (Kesinlikle Katılmıyorum, Katılmıyorum, Kararsızım, Katılıyorum ve Kesinlikle Katılıyorum) ile ölçülmeye çalışılmıştır. Veri toplamak için hazırlanan anket formunun son bölümünde ise katılımcılara ait demografik özellikleri belirlemek amacıyla 5 önerme bulunmaktadır. Bu önermelerde kapalı uçlu soru tipi tekniği ile oluşturulmuştur.

3.5. Güvenilirlik ve Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Araştırmada kullanılan deneyimsel değer ölçeğinin ve müşteri memnuniyeti ölçeğinin güvenilirlik düzeyini ölçmek için güvenilirlik analizi yapılmış ve Alpha değerlerine bakılmıştır. Ayrıca ölçeklerin geçerlilik düzeyini ve ölçekte yer alan önermelerin kaç alt başlıkta toplandığını görebilmek için de açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizlerinden yararlanılmıştır. Aşağıda verilen Cronbach's Alpha katsayılarından yararlanılarak güvenilirlik analizi sonucunda elde edilen değerler yorumlanmıştır (Tutar ve Erdem, 2020, s. 328).

- $0 < a < 0,40$ ölçeğin güvenilirlik düzeyi çok düşüktür.
- $0,40 < a < 0,60$ ölçeğin güvenilirlik düzeyi düşüktür.
- $0,60 < a < 0,80$ ölçeğin güvenilirlik düzeyi oldukça güvenilirdir.
- $0,80 < a < 1,00$ ölçeğin güvenilirlik düzeyi oldukça yüksektir.

Araştırmada kullanılan ölçeklere yapılan güvenilirlik analizi sonucu elde edilen katsayılar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Deneyimsel Değer Boyutları ve Müşteri Memnuniyeti Ölçeğine Ait Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Araştırma Ölçeği	Cronbach's Alpha
Deneyimsel Değer	,966
Müşteri Memnuniyeti	,983
Estetik Değer	,930
Kaçış Değeri	,863
Ekonomik Değer	,908
Eğlence Değeri	,937
Hizmet Değeri	,975

Güvenilirlik analizi sonucunda elde edilen veriler incelendiğinde deneyimsel değer ölçeğine ait Cronbach's Alpha değerinin 0,966 olduğu Tablo 3'de görülmektedir. Ayrıca Tablo 3'te deneyimsel değer alt boyutlarına ait Cronbach's Alpha değerlerine bakıldığında estetik değerinin 0,930, kaçış değerinin 0,863 ekonomik değerinin 0,908, eğlence değerinin 0,937 ve hizmet değerinin 0,975 olduğu görülmektedir. Bu değer Tutar ve Erdem'in (2020) vermiş olduğu $0,80 < a < 1,00$ değerler arasında olduğundan dolayı deneyimsel

değer ölçeğinin ve alt boyutlarının yüksek güvenilir düzeyde olduğu ifade edilebilir. Müşteri memnuniyeti ölçeği Cronbach's Alpha değeri ise, 0,983'tür. Bu değer Tutar ve Erdem'in (2020) vermiş olduğu $0,80 < a < 1,00$ değerler arasında olduğundan dolayı müşteri memnuniyeti ölçeği yüksek güvenilirlik düzeyindedir.

Açımlayıcı faktör analizinde araştırmaya katılan katılımcı sayılarının yeterli düzeyde olup olmadığını görebilmek için Kaiser-Meyer-Olkin örneklem yeterliliği ölçüsü (KMO) ve Barlett Küresellik testi sonucunda elde edilen değerler Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Deneyimsel Değer Ölçeğine Ait KMO ve Barlett Küresellik Testi Sonuçları

KMO Değeri		,904
Barlett Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-Kare Değeri	3524,714
	Sd	120
	p	,000

Tablo 4 incelendiğinde deneyimsel değer ölçeğine ait KMO değeri ,904 analiz sonucu elde edilmiştir. Elde edilen bu değer araştırmaya katılan katılımcı sayısı düzeyinin faktör analizi için iyi düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca analiz sonucunda elde edilen ki kare değerinin anlamlı olduğu ifade edilebilir ($\chi^2 = (171) = 3524,714$; p 0,01). Elde edilen bu değerler sonucu deneyimsel değer ölçeğinde yer alan 16 önermeye açımlayıcı faktör analizi Varimax rotasyonu uygulanmıştır.

Tablo 5. Deneyimsel Değer Ölçeğine Ait Açımlayıcı Faktör Analizi Matrisi

Faktörler	Başlangıç Özdeğerleri			Döndürülmüş Kareler Toplamı				
	Toplam	% Varyans	% Kümülatif	Toplam	% Varyans	% Kümülatif		
1	11,117	69,483	69,483	5,944	37,148	37,148		
2	1,532	9,576	79,059	3,669	22,930	60,078		
3	,994	6,213	85,272	3,166	19,788	79,866		
4	,509	3,181	88,453	,881	5,505	85,371		
5	,377	2,355	90,807	,870	5,436	90,807		
Varimax Rotasyon Tekniği Uygulanmış 16 Önermenin Açımlayıcı Faktör Matrisi								
Faktörler ve Faktör Yükleri								
Önermeler				F1	F2	F3	F4	F5
Estetik Değer								
Estetik 1				,783				
Estetik 2				,797				
Estetik 3				,842				
Estetik 4				,875				
Kaçış Değeri					,463			
Kaçış 1					,596			
Kaçış 2								
Ekonomik Değer						,525		
Ekonomik 2						,779		
Ekonomik 3						,838		
Eğlence Değeri								
Eğlence 1							,767	
Eğlence 2							,785	
Eğlence 3							,837	
Hizmet Değeri								
Hizmet 1								,890
Hizmet 2								,870
Hizmet 3								,845
Hizmet 4								,741

Tablo 5 incelendiğinde deneyimsel değer ölçeğinde yer alan 16 önermeye uygulanan açımlayıcı faktör analizi sonucu elde edilen değerlere göre deneyimsel değer ölçeğinin tek boyutluluk göstermediği ve beş boyuttan oluştuğu görülmektedir. Bu nedenle deneyimsel değer ölçeği estetik, kaçış, ekonomik, eğlence ve hizmet değeri boyutlarından oluşmaktadır. Analiz sonucunda birinci faktör toplam varyansın % 37,148'ini, ikinci faktör % 60,078'ini, üçüncü faktör % 79,866'sını, dördüncü faktör % 85,371'ini ve beşinci faktör % 90,807'sini açıklamaktadır.

3.6. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Deneyimsel değer ölçeğinde yer alan önermelere uygulanan açımlayıcı faktör analizinde ölçeğin beş boyuttan (estetik, kaçış, ekonomik, eğlence ve hizmet değeri) oluştuğu belirlendikten sonra modelin

doğruluğunu saptayabilmek için birincil düzey çok faktörlü doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda elde edilen değerler Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Deneyimsel Değer Ölçeğine Ait Doğrulayıcı Faktör Analizi

Uyum Ölçütleri	İyi uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Hesaplanan Değer	Uyum Durumu
CMIN/Df	$0 < \text{cmin} (x^2)/df < 3$	$3 < \text{cmin} (x^2)/df < 5$	4,754	Kabul Edilebilir Uyum
NFI	$\geq 0,95$ veya $\geq 0,90$	$> 0,90$ veya $0,85-0,89$	,901	İyi Uyum
CFI	$\geq 0,95$ veya $\geq 0,90$	$> 0,90$ veya $0,85-0,89$	,906	İyi Uyum
RMSEA	$\leq 0,05$	$< 0,08$	,000	İyi Uyum

Tablo 6 incelendiğinde doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen verilere göre CMIN/Df'nin 4,754, NFI değerinin ,901, CFI değerinin ,906 ve RMSEA değerinin ,000 olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bu değerler Şimşek (2007) ve Gürbüz ile Şahin (2018) çalışmalarında vermiş oldukları uyum indekslerine göre bakıldığında deneyimsel değer ölçeğinin model yapısı doğrulanmıştır.

4. BULGULAR

4.1. Katılımcılara Ait Demografik Özelliklerine Ait Bulgular

Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel’inde yapılan araştırmaya katılım sağlayan 156 katılımcının demografik özelliklerine ait bulgular Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Katılımcılara Ait Demografik Özellikler

		Frekans	% Yüzde
Cinsiyet	Kadın	85	54,5
	Erkek	71	45,5
Yaş	18-25	5	3,2
	26-33	37	23,7
	34-41	86	55,1
	42 ve üzeri	28	17,9
Eğitim Durumu	İlkokul	1	,6
	Ortaokul	2	1,3
	Lise	19	12,2
	Ön Lisans	27	17,3
	Lisans	73	46,8
	Yüksek Lisans	17	10,9
	Doktora	17	10,9
Meslek	İşçi	6	3,8
	Ev Hanımı	9	5,8
	Esnaf	14	9,0
	Memur	42	26,9
	Öğretmen	25	16,0
	Akademisyen	22	14,1
	Diğer	38	24,4
Aylık Gelir	2324 TL ve altı	10	6,4
	2325-4000 TL	8	5,1
	4001-6000 TL	24	15,4
	6001-8000 TL	69	44,2
	8000 TL ve üzeri	45	28,8

Tablo 7 incelendiğinde araştırmaya katılan katılımcıların 85’i kadın 71’i erkektir. Araştırmaya katılanların yaş aralıklarına, eğitim durumlarına, mesleklerine ve aylık gelir düzeylerine göre Tablo 7’ye bakıldığında araştırmaya 34-41 yaş aralığında olan 86 katılımcı, lisans düzeyinde eğitime sahip 73 katılımcı, memur mesleğine sahip 42 katılımcı ve 6001-8000 TL gelir aralığına sahip 69 katılımcı en fazla katılım sağlayan katılımcılardır. Ayrıca Tablo 7 tekrar incelendiğinde 1 katılımcı ile en az katılım ilkökul eğitim düzeyindedir.

Araştırma kapsamı doğrultusunda kurulan araştırma hipotezlerini regresyon analizine tabi tutmadan önce verilerin normal dağılım sağlayıp sağlamadığını kontrol etmek için çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerine bakılmış ve elde edilen değerler Gegez’in (2010) çalışmasında vermiş olduğu -3 ile +3 ve Gürbüz ile Şahin’in (2018) çalışmalarında vermiş oldukları -2 ile +2 değerlerine göre yorumlanmıştır.

Analiz sonucu elde edilen çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerine göre dağılımın normal dağılım sergilediği görülmüştür. Tablo 8’de normallik test sonucu verilmiştir.

Tablo 8. Deneyimsel Değer Ölçeğine Ait Normallik Testi

Deneyimsel Değer Alt Boyutları	Çarpıklık Skewness	Std. Hata	Basıklık (Kurtosis)	Std. Hata
Estetik Değer	-,885	,194	-,855	,386
Kaçış Değeri	-,440	,194	-,669	,386
Ekonomik Değer	-,481	,194	-,894	,386
Eğlence Değeri	-,695	,194	,324	,386
Hizmet Değeri	-,651	,194	-,692	,386

4.2. Araştırma Hipotezlerine İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamı doğrultusunda deneyimsel değer alt boyutları olan estetik, kaçış, ekonomik, eğlence ve hizmet değerlerinin müşteri memnuniyeti üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını görebilmek için kurulan H₁, H₂, H₃, H₄ ve H₅ hipotezlerini test etmek amacıyla çoklu regresyon analizi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. H₁, H₂, H₃, H₄ ve H₅ Hipotezlerine Ait Regresyon Analizi Sonuçları

Deneyimsel Değer Alt Boyutları	Beta	t	Sig. (p)
Sabit		-,569	,570
Estetik Değer	,044	1,489	,139
Kaçış Değeri	,159	3,713	,000
Ekonomik Değer	,075	1,396	,165
Eğlence Değeri	-,006	-,181	,857
Hizmet Değeri	,735	13,284	,000
R			,967
R Square			,936
Düzeltilmiş R ²			,934
F			436,777
P			,000
Durbin-Watson			1,928

Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel’inde konaklayan müşterilerin deneyimsel değer alt boyutları algılarının müşteri memnuniyeti üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığını ortaya çıkarabilmek için çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Tablo 9’da elde edilen veriler neticesinde modelin anlamlı olduğu görülmektedir (F=436,777; p<0,005). Kaçış ve hizmet değeri boyutlarına ait elde edilen beta, t ve p değerlerine Tablo 9’a bakıldığında kaçış ve hizmet değeri boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle müşterilerin kaçış ve hizmet değeri algıları arttıkça müşteri memnuniyeti düzeyleri de artmaktadır. Elde edilen bu değerler sonucunda H₂ ve H₅ hipotezleri kabul edilmiştir. Ancak Tablo 9 tekrar incelendiğinde estetik, ekonomik ve eğlence boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerinde estetik değer p değeri=,139, ekonomik değer p değeri=,165 ve eğlence değerinin p değeri=,857 olarak tespit edildiği için deneyimsel değer alt boyutu olan bu boyutların müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir (p > 0,05). Bu nedenle elde edilen bu değerler sonucunda H₁, H₃ ve H₄ hipotezleri reddedilmiştir. Müşteri memnuniyeti üzerinde en çok etkiye sahip olan boyut ise hizmet değeridir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Teknolojinin gelişmesi, küreselleşen dünyada işletmeler açısından rekabet şartlarını günden güne daha zor hale getirmektedir. Bu yaşanan yoğun rekabet ortamında ayakta kalmak için farklı ve yeni stratejiler geliştirmek zorunda kalan işletmelerden bir tanesi de turizm sektöründe faaliyet gösteren konaklama işletmeleridir (Elibol, 2021, s. 449). Bu nedenle konaklama işletmeleri hizmet süreçlerinde aynı alanda faaliyet gösteren rakipleri ile benzeşmemek ve rekabet üstünlüğü elde edebilmek için müşterilerine farklı duygular yaşatacak deneyimler sunmaları gerekmektedir. Bunu başarabilmeleri ve müşterilerini memnun edebilmeleri için de rekabet ve pazarlama stratejilerinde deneyimsel değer ve alt boyutlarına önem vermeleri gerekmektedir.

Deneyimsel değer temel noktasında; estetik, kaçış, ekonomik, eğlence ve hizmet aracılığıyla müşterilerin memnuniyet düzeylerini artırmak yer almaktadır. Günümüz müşterileri artık mal veya

hizmetlerin sadece işlevsel özelliklerinden ziyade kendilerine özel duygular ve eşsiz deneyimler yaşatmasını da beklemektedirler (Yaman ve Zerenler, 2018, s. 70). Müşterilerin beklentileri üzerinde tasarlanan ve müşterilere sunulan bir deneyim hem müşterileri memnun edecek hem de tekrar bu deneyimi yaşamak isteyen müşterilerin mal veya hizmetleri tercih etmelerini sağlayacaktır. Bu bakımdan işletmelerin ürün veya hizmetlerini tercih edecek olan müşteriler işletmelerden kendilerini özel hissettirecek ve kendilerine farklı duygular yaşatacak deneyimler beklemektedirler. Özellikle konaklama işletmeleri müşterilerin işletmeden fiziksel ve duygusal olarak ne beklediklerini bilmesi, işletmelerin eşsiz ve unutulmaz deneyimler tasarlayarak benzer alanlarda faaliyet gösteren diğer işletmelerden farklılaşmasını sağlayacaktır (Üzümlü ve Şahin, 2017; Yaman ve Zerenler, 2018; Elibol, 2021). Konaklama işletmeleri özel, eşsiz ve unutulmaz deneyimler tasarlayabilmek için de mutlaka deneyimsel değer boyutlarını göz önünde bulundurmaları gerekmektedir.

Burdur MAKÜ Lavanta Tepesi Hotel’inde yapılan deneyimsel değer ve alt boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerinde etkisinin olup olmadığını belirlemek amacı ile yapılan bu çalışmada deneyimsel değer müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Bu nedenle konaklama işletmelerinin pazarlama stratejilerini belirlerken deneyimsel değere de önem vermeleri müşterilerin memnun edilebilmesi noktasında konaklama işletmelerine büyük bir avantaj sağlayacaktır. Ayrıca araştırma sonucunda deneyimsel değer müşteri memnuniyeti üzerindeki değişimin % 91’ini açıkladığı ve deneyimsel değer alt boyutlarından kaçış ve hizmet boyutunun müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonuçlarına da ulaşılmıştır. Araştırmada ulaşılan bu sonuçlar literatür taraması sonucunda ulaşılan çalışmalarda sonuçlar açısından değerlendirildiğinde ise; Metin’in (2021), Şahin’in (2021), Alsaïd ve Amor’un (2020), Yenilmez’in (2019), Yu’nun (2019), Güven ve Ay’ın (2018), Shah vd.’nin (2018), Buzlukçu vd.’nin (2017), Lee vd.’nin (2017), Lee ve Min’in (2016), Nigam’ın (2012), Wu ve Liang’ın (2009), Shieh ve Cheng’in (2007), Lee ve Overby’in (2004), Mathwick vd.’nin (2001) deneyimsel değer müşteri memnuniyeti üzerinde yapmış oldukları çalışmada deneyimsel değer müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu yönde bir etkiye sahip olduğu yönünde ulaştıkları sonuçla ve Jin vd.’nin (2013), Güven ve Ay’ın (2018) ve Yu’nun (2019) yapmış oldukları çalışmalarda hizmet değerinin müşteri memnuniyeti üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi olduğu sonucuyla benzerlik gösterdiği görülmüştür. Çalışma sonucunda ulaşılan bu sonuçlar kapsamında konaklama işletmeleri müşterilere sundukları hizmet kalitesini artırdıkça, müşterilerine hayatın monotonluğundan, sıkıntılardan ve streslerinden uzaklaştıran bir deneyim sunduklarında müşterilerin memnuniyet düzeylerini etkileyebilecek ve bu sayede müşterilerin işletmeden memnun bir şekilde ayrılmasını sağlayacaktır.

Günümüzde yaşanan yoğun bir rekabet ortamında deneyimsel değer ile uygulama alt boyutlarını başarılı bir şekilde pazarlama stratejilerinde uygulayabilen işletmeler, müşterilerini memnun ederek işletmenin tekrar tercih edilmesini, işletmesinin benzer faaliyetler gösteren diğer konaklama işletmelerine karşı üstünlük elde ederek rekabet ortamında başarılı olmalarını sağlayacaktır. Bu nedenle deneyimsel değer, konaklama işletmeleri açısından müşterilerin memnuniyet düzeylerini artırabilme ve diğer konaklama işletmelerinde konaklayan müşterilerin de kendilerini tercih etmeleri noktasında büyük bir önem arz etmektedir. Bu konu üzerinde çalışma yapmak isteyen diğer araştırmacılar ise, deneyimsel değer ve alt boyutlarını farklı bölgelerde ve farklı konseptlerde hizmet veren konaklama işletmeleri üzerinde karşılaştırmalı araştırmalar yaparak bu alanda faaliyet gösteren işletmelere daha kapsamlı bilgiler verebilecekleri önerilebilir.

Bu çalışma için Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulu’ndan 01.12.2021 tarihli ve GO 2021/433 numaralı etik kurul onayı alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreçlerinde araştırmanın yazarları eşit derecede katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Alsaid, N. K. ve Amor, B. H. N. (2020). Experiential marketing impact on experiential value and customer satisfaction: Case of winter wonderland amusement park in Saudi Arabia. *Expert Journal of Marketing*, 8(2), 118-128.
- Akıncı, Z. (2011). *Otel işletmeciliği* (1. baskı). Nobel Yayıncılık.
- Avcılar, Y. M. ve Yenilmez, G. (2019). Çok kanallı perakendecilik uygulamalarının algılanan deneyimsel değer ve akış deneyimi açısından karşılaştırılması. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 114-137.
- Batı, U. (2020). *Markethink ya da farkethink* (3. baskı). Destek Yayınları.
- Baş, N. Y. (2020). *Müşteri deneyimsel değerinin müşteri etkileşimi üzerindeki etkisi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Buzlukçu, C., Oflaz, M., Köroğlu, A. ve Avcıkurt, C. (2017). Yaşayan müze ziyaretçilerinin algıladıkları deneyimsel değer, memnuniyet düzeyleri ve davranışsal niyetleri ilişkisinin incelenmesi. *Avrasya Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı 1*, 109-125.
- Chan, K. E. (2017). A tutorial on scale development: the experiential value scale. *Global Journal of Management and Business Research: G Interdisciplinary*, 17(4), 18-36.
- Chen, Y., Chen, C. ve Tsuifang, H. (2012). A study of the correlations between consumption experience, customer satisfaction, brand image and behavior intention of motels in Taiwan. *Journal of Global Business Management*, 3(1), 1-18.
- Çakır, H. A. (2020). *Gastronomik deneyimsel değer, destinasyon imajı ve davranışsal niyet ilişkisi: UNESCO gastronomi şehirlerinde bir araştırma* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Çavuşoğlu, S. (2019). *Müşteri deneyimi, deneyimsel değer ve yeşil davranışlara karşı tutumun tekrar ziyaret niyetine etkisinin belirlenmesi: yeşil imajın düzenleyicilik ve aracılık rolü* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Çavuşoğlu, S. ve Durmaz, Y. (2020). *Deneyimsel pazarlama ve yeşil davranış (uygulamalı)* (1. baskı). Hiperyayın.
- Çoban, S. ve Demirhan, M. (2019). Mobil bankacılıkta algılanan deneyimsel değerın tatmin ve bağlılık üzerine etkisinde güvenin düzenleyici rolü. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 9(1), 135-155.
- Deligöz, K. (2016). *Deneyimsel pazarlama* (1. baskı). Siyasal Kitap Evi.
- Demirel, Y. (2017). *Müşteri ilişkileri yönetimi* (3. baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Durmaz, Y. (2020). *Pazarlama ilkeleri* (1. baskı). Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar.
- Dursun, İ., Köksal, G. C. ve Tıǧlı, M. (2018). Alışveriş merkezlerinde deneyimsel değer: Tanımı, boyutları ve ölçümü. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 1940-1968. <https://doi.org/10.15869/itobiad.443677>
- Ekici, G. S. (2020). *Deneyimsel değer üzerine ölçek geliştirme çalışması* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Elibol, A. (2021). Duyusal pazarlama perspektifinden konaklama işletmelerinde uygulanan duyusal pazarlama uygulamalarının müşteri sadakati üzerindeki etkisi. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 5, 409-461. <https://doi.org/10.47994/usbad.867280>

- Erdem, A. (2019). *Deneyimsel kalite, fiyat adaleti ve deneyimsel değer arasındaki ilişkilerin incelenmesine yönelik bir çalışma* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Fonvielle, W. (1997). How to know what customers really want. *Training and Development*, 51(9), 40-44.
- Gegez, A. E. (2010). *Pazarlama araştırmaları* (3. baskı). Beta Basım.
- Güven, H. (2019). *Deneyimsel pazarlama ve deneyimsel değerin müşteri memnuniyetine etkisi: İzmir'deki alışveriş merkezlerinde bir uygulama* [Yayımlanmamış Doktora Tezi] Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Güven, H. ve Ay, C. (2018). Deneyimsel değerin müşteri memnuniyetine etkisi: e-ticaret siteleri üzerinde bir araştırma. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı 1*, 291-306.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz* (5. basım). Seçkin Yayıncılık.
- Güzel, Ö. (2014). Deneyimsel kritik değeri sürücülerinin elektronik ağızdan ağıza iletişimle seyahat 2.0 bilgi kanallarına yansıması: tripadvisor.com üzerinde bir içerik analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 10(22)*, 193-210. <https://doi.org/10.11122/ijmeh.2013.9.19.459>
- Holbrook, M. B. (2006). Consumption experience, customer value and subjective personal introspection: An illustrative photographic essay. *Journal of Business Research, 59*, 714-725. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2006.01.008>
- Jahromi, N. M., Adibzadeh, M. ve Nakhae, S. (2015). Examination the interrelationships experiential marketing, experiential value, purchase behavior and their impact on customers loyalty (Case study: customers of Hormoz Hotel in Bandar-e-Abbas). *Journal of Marketing and Consumer Research, 12*, 73-78.
- Jin, N., Line, N. D. ve Goh, B. (2013). Experiential value, relationship quality and customer loyalty in full-service restaurants: the moderating role of gender. *Journal of Hospitality Marketing ve Management, 22(7)*, 679-700. <https://doi.org/10.1080/19368623.2013.723799>
- Keng, C. J., Huang, T. L., Zheng, L. J. ve Hsu, M. K. (2007). Modeling service encounters and customer experiential value in retailing, *International Journal of Service Industry Management, 18(4)*, 349-367. <https://doi.org/10.1108/09564230710778137>
- Lee, E. J. ve Overby, J. W. (2004). Creating value for online shoppers: implications for satisfaction and loyalty. *Journal Of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior, 17*, 54-67.
- Lee, J. S. ve Min, C. K. (2016). Examining the quality antecedents and moderating effects of experiential value in a mega-event. *Journal of Travel ve Tourism Marketing, 33(3)*, 326-347. <https://doi.org/10.1080/10548408.2015.1051642>
- Lin, M. Q. ve Chiang, Y. F. (2010). The influence of store environment on perceived experiential value and behavior intention. *Asia Pacific Management Review, 15(2)*, 281-299. <https://doi.org/10.6126/APMR.2010.15.2.08>
- Lin. W.B. (2010). Establishment of an experience value model. *International Journal of Commerce and Managemen, 20(2)*, 151-166. <https://doi.org/10.1108/10569211011057263>
- Lee, W., Sung, H., Suh, E. ve Zhao, J. (2017). The effects of festival attendees experiential values and satisfaction on re-visit intention to the destination. *International Journal of Contemporary Hospitality Management, 29(3)*, 1005-1027. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-10-2015-0559>
- Mascarenhas, O. A., Kesavan, R. ve Bernacchi, M. (2006). Lasting customer loyalty: A total customer experience approach. *Journal of Consumer Marketing, 23(7)*, 397-405. <https://doi.org/10.1108/07363760610712939>

- Mathwick, C., Malhotra, N. ve Ridgon, E. (2001). Experiential value: Conceptualization, measurement and application in the catalog and internet shopping environment. *Journal of Retailing*, 77, 39-56. [https://doi.org/10.1016/S0022-4359\(00\)00045-2](https://doi.org/10.1016/S0022-4359(00)00045-2)
- Metin, S. (2021). *Cinsiyet ve kuşak itibarıyla AVM tüketicilerinin deneyimsel pazarlama ve deneyimsel değer algılarının ziyaret niyeti üzerindeki etkisi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Nigam, A. (2012). Modeling relationship between experiential marketing, experiential value and purchase intention in organized quick service chain restaurants using structural equation modeling approach. *International Journal of Computer Science and Management Studies*. 12, 114-123. <https://doi.org/10.1177/0971890720120108>
- Oliver, R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of Marketing Research*, 17(4), 460-469. <https://doi.org/10.2307/3150499>
- Oral, S. ve Yetim Çelik, A. (2014). Deneyimsel değer: Tüketici tatmini ve tüketici sadakati arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(3), 469-497. <https://doi.org/10.16953/deusbed.59772>
- Özkan, B., Efe, A. ve Çakmak, Ç. A. (2017). Müşterilerin bilişsel, hedonik, sosyal ve etik açıdan deneyimsel değer algılamalarının karşılaştırılması: Gratis örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 2323-2350.
- Papatya, N., Papatya, G. ve Güzel, Ö. F. (2013). Deneyimsel değer yaklaşımında kritik değer sürücüleri: Muğla bölgesinde faaliyet gösteren dört ve beş yıldızlı konaklama işletmelerinde bir araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(19), 87-106. <https://doi.org/10.11122/ijmeb.2013.9.19.376>
- Pekmezci, T., Demireli, C. ve Batman, G. (2008). İç müşteri memnuniyeti: Konya un fabrikalarında bir uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 143-156.
- Pine, J. ve Gilmore, J. (2008). The eight principles of strategic authenticity. *Strategy ve Leadership*, 36(3), 35-41. <https://doi.org/10.1108/10878570810870776>
- Pine, B. J. ve Gilmore, J. H. (1998). Welcome to the experience economy. *Harvard Business Review*, 76(4), 97-105.
- Pine, J. ve Gilmore, J. H. (2012). *Deneyim ekonomisi* (1. baskı). Optimist Yayınları.
- Schmitt, H. B. (1999). Experiential marketing. *Journal of Marketing Management*, 15, 53-67. <https://doi.org/10.1362/026725799784870496>
- Shah, I. A., Rajper, Z. A., Ghumro, A. I. ve Mahar, W. S. (2018). Experiential value mediates relationship between experiential marketing and customer satisfaction. *Sukkur IBA Journal of Management and Business*, 5(2), 45-61. <https://doi.org/10.30537/sijmb.v5i2.315>
- Shieh, K. F. ve Cheng, M. S. (2007). An empirical study of experiential value and lifestyles and their effects on satisfaction in adolescents: An example using online gaming. *Adolescence*, 42(165), 199-215.
- Şahin, A. (2021). *Gastronomik deneyimin yiyecek tüketim duygularına ve deneyimsel değere etkisi: Kültürün (belirsizlikten kaçınma) düzenleyici rolü* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş, temel ilkeler ve lisrel uygulamaları* (1. baskı). Ekinoks Yayınları.
- Tutar, H. ve Erdem, A. T. (2020). *Örnekleriyle bilimsel araştırma yöntemleri ve spss uygulamaları* (1. baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Tsai, C. T. S. ve Wang, Y. C. (2017). Experiential value in branding food tourism. *Journal of Destination Marketing ve Management*, 6(1), 56-65. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2016.02.003>

- Unur, K. ve Kınıklı, M. A. (2020). Otel müşterilerine yönelik deneyimsel pazarlamanın memnuniyete etkisi: Kapadokya örneği. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17(3), 378-393. <https://doi.org/10.24010/soid.794986>
- Üzümcü, P. T. ve Şahin, A. (2017). *Konaklama işletmelerinde deneyimsel pazarlama anlayışı ve duygusal emek* (1. baskı). Umuttepe Yayınları.
- Varshneya, G. ve Das, G. (2017). Experiential value: Multi-item scale development and validation. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 34, 48-57. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2016.09.010>
- Varshneya, G., Das, G. ve Khare, A. (2017). Experiential value: A review and future research directions. *Marketing Intelligence ve Planning*, 35(3), 1-23. <https://doi.org/10.1108/MIP-05-2016-0075>
- Yalçın, İ. ve Koçak, S. (2009). Niğde devlet hastanesinde müşteri memnuniyeti üzerine bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 19-41.
- Yapraklı, Ş. ve Keser, E. (2016). Deneyimsel pazarlama ve deneyimsel değerın müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati üzerindeki etkisi: Nostaljik ve fastfood restoranlar üzerinde bir uygulama. *International Journal of Social Science*, 47, 19-35. <https://doi.org/10.9761/JASSS3423>
- Yaman, Z. ve Zerenler, M. (2018). *Deneyimsel pazarlama* (1. baskı), Gazi Kitabevi.
- Yenilmez, G. (2019). *Algılanan deneyimsel değer ve akış deneyiminin mağaza memnuniyeti ve satın alma niyeti üzerindeki etkileri: Çevrimiçi, fiziksel ve mobil mağaza kanallarının karşılaştırılması* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi.
- Yetim, Ç. A. (2015). Kongre etkinliklerinin deneyimsel değeri üzerine bir araştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 12(2), 7-72.
- Yu, J. (2019). Verification of the role of the experiential value of luxury cruises in terms of price premium. *Sustainability*, 11(11), 1-15. <https://doi.org/10.3390/su11113219>
- Yuan, Y., H., Erin, ve Wu, C., K. (2008). Relationships among experiential marketing, experiential value and customer satisfaction. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 32(3), 387-410. <https://doi.org/10.1177/1096348008317392>
- Zhang, J. J., Dewald, B. ve Neirynek, B.C. (2009). Experiential values for casino hotels in Macao. *Journal of Quality Assurance in Hospitality and Tourism*, 10(2), 75-92. <https://doi.org/10.1080/15280080902946285>
- Walls, A. R., Okumuş, F., Wang, R.Y. ve Kwun, D. J. W. (2011). An epistemological view of consumer experiences. *International Journal of Hospitality Management*, 30(1), 10–21. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2010.03.008>
- Wang, L. C., Baker, J., Wagner, J. A. ve Wakefield, K. (2007). Can a retail web site be social? *Journal Of Marketing*, 71(3), 143–157. <https://doi.org/10.1509/jmkg.71.3.143>
- Wereteck, P., Greve, G. ve Henseler, J. (2021). Experiential value in multi-actor service ecosystems: Scale development and its relation to inter-customer helping behavior. *Frontiers in Psychology*, 12, 1-14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.593390>
- Wu, H. C., Li, M. Y., ve Li, T. (2018). A study of experiential quality, experiential value, experiential satisfaction, theme park image, and revisit intention. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 42(1), 26-73. <https://doi.org/10.1177/109634801456339>
- Wu, C. H. J., ve Liang, R. D. (2009). Effect of experiential value on customer satisfaction with service encounters in luxury-hotel restaurants. *International Journal of Hospitality Management*, 28(4), 586-593. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2009.03.008>

RETRO VE NOSTALJİ PAZARLAMA HAKKINDA BİBLİYOMETRİK BİR ÇALIŞMA *

A BIBLIOMETRIC STUDY ON RETRO AND NOSTALGIA MARKETING

Hamit ERDOĞAN¹

1. YÖK 100/2000 Doktora Bursiyeri, Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü,
hamit.erdogan@ogr.sakarya.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0003-4545-2695>

Makale Türü   **Article Type**
Araştırma Makalesi   Research Article

Başvuru Tarihi/Apply Date
27.04.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
03.08.2022

DOI
10.20875/makusobed.1109892

* Yazar Hamit Erdoğan, 100/2000 Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) İşletme Anabilim Dalı Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bölümü Doktora Bursiyeridir.

Öz

Retro ve nostalji pazarlaması, pazarlama alanında tüketicilerle etkileşime geçerek iletişim kurmanın yollarından biridir. Bu çalışma retro ve nostalji pazarlaması hakkında akademisyenler tarafından yayımlanan çalışmaların bibliyometrik olarak değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Web of Science veri tabanları belge-arşiv tarama yöntemiyle retro pazarlama ve nostalji pazarlama konu başlığında (başlık, özet, yazarların anahtar kelimeleri, anahtar kelime bulutu-keywords plus-) yayımlanmış 204 İngilizce makaleye bibliyometrik analiz uygulanmıştır. Araştırmanın evrenini 1980-2021 yılları arası yayımlanan 204 makale oluşturmaktadır. Veriler R programı üzerinden yayın bilgisi, atıf analizi, kelime bilgisi, yazar bilgisi, ülkeler arası iş birliği olmak üzere beş başlık altında incelenmiştir. Araştırma sonuçları 1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlaması ile ilgili Web of Science veri tabanındaki İngilizce makaleler hakkında bibliyometrik bir rapor sunmayı amaçlamaktadır. Araştırma sonuçlarının retro ve nostalji pazarlaması hakkında yapılacak araştırmalara genel kapsamlı bir rehber oluşturacağı ön görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Retro, Nostalji, Retro Pazarlama, Nostalji Pazarlama, Bibliyometrik Analiz.*

Abstract

Retro and nostalgia marketing is one of the ways to interact and communicate with consumers in the field of marketing. This study aims to evaluate retro and nostalgia marketing studies published by academics bibliometrically. Bibliometric analysis was applied to 204 articles published in the Web of Science databases under the title of retro marketing and nostalgia marketing with document-archive scanning method. The results of the research were filtered in English and under the topic (title, abstract, author keywords, keywords plus). The universe of the research consists of 204 articles published between 1980-2021. The data were analyzed through the R program under five headings: publication information, citation analysis, vocabulary, author information, and cooperation between countries. The research results aim to present a bibliometric report on articles in English in the Web of Science database related to retro and nostalgia marketing between 1980-2021. It is predicted that the results of the research will form a general guide for research on retro and nostalgia marketing.

Keywords: *Retro, Nostalgia, Retro Marketing, Nostalgia Marketing, Bibliometric Analysis.*

Bu makaleye atıf yapmak için:

Erdoğan, H. (2022). Retro ve nostalji pazarlama hakkında bibliyometrik bir çalışma. *MAKU SOBED*, (36), 19-32.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1109892>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

The subject and application method of this study were chosen because of the limited number of bibliometric studies on retro and nostalgia marketing in the literature. The study aims to present a comprehensive bibliometric report on English articles published between 1980 and 2021 and included in the Web of Science database.

Research Questions

The research is a bibliometric study and the research questions consist of publication information, citation analysis and word cloud, author information, and cross-country collaboration categories.

Literature Review

Postmodernism has emerged in opposition to modernism. According to Odabaşı, (2004, p. 85) the postmodern consumer establishes a bond with the past and carries this bond to the present. In this context, the postmodern individual is the person who tends to live in the present. Briefly, nostalgia is longing for the past (Pinarbasi & Aysuna, 2017, p. 14). The concept of retro, on the other hand, is a phenomenon belonging to postmodernism, which associates individual who yearns for the past with the memories of the past (Odabaşı, 2004, p. 84). The word retro is about returning to the past. Together with the word retro and marketing, it creates the concept of retro marketing. Retro marketing can be defined as "to bring the products and services used in the past to the present" (Keskin & Memiş, 2011, p. 192).

Retro and nostalgia marketing are related concepts in the literature and are discussed together in the study. Bibliometric studies on retro and nostalgia marketing are limited in the literature. In this context, it is thought that this study will contribute to the literature. It is also thought to be a guide for researchers who will work in the field of retro and nostalgia marketing.

Methodology

In this study, it is aimed to analyse bibliometrically the studies of articles about retro and nostalgia marketing. Between 1980-2021, a search was made on the web of science database as "retro" + "marketing", "nostalgia" + "marketing", "retro marketing", "nostalgia marketing", and 204 English articles were obtained. The obtained data were analysed in five categories through the Biblioshiny Bibliometrix package on the R program. These categories are: publication information, citation information and word cloud, author information, and cross-country collaboration categories. These five categories are presented visually in the study. The limitation of the research is the Web of Science database and the five categories obtained.

Results and Conclusions

Retro and nostalgia published between 1980-2021 via Web of Science database bibliometric analysis of 204 English articles containing marketing concepts through R program has been applied. Between the years 1980-2021, bibliometric analysis was examined in the field of publication information, citation information, word cloud, author information and cross-country collaboration. The reviewed 204 articles were published in 149 different sources, received an average of 15.23 citations per publication, and 1.89 authors per publication. The words nostalgia and consumption, impact, tourism and experience are the words used most in the articles examined within the scope of retro and nostalgia marketing. The concept map formed as a result of the factor analysis consists of 3 groups and these groups concentrate on consumer behaviour, nostalgia and brand concepts as content. The journal with the highest impact value in the literature is the Journal of Business Research. The most influential writers are Holak S. and Stride C. The USA is the country cited most. Also, the University of Sheffield in the UK has the largest number of article. The study was carried out on 24.02.2022. Articles added after this date may cause various differences in the analysis of publications information, citation analysis, word cloud, author information and cross-country collaboration categories. Future bibliometric analysis can be handled through the Scopus database, or the Scopus and Web of Science databases can be used together. In addition to the articles, the study area can be expanded by adding studies such as book chapters and papers. As a result of the analysis, the words used most can form the basis for future qualitative and quantitative studies.

1. GİRİŞ

İnsan doğası gereği yaşı ilerledikçe geçmişe özlem duymaktadır. Bu yüzden insanlar geçmişte dinledikleri müzikleri, okudukları kitapları, oynadıkları oyunları ve gezip gördüğü yerlerde yaşadığı hatıraları özlemle anmaktadır. Bunun yanı sıra bu hatıralar insanın karakterlerinin oluşmasından önemli rol oynamaktadır. Havlena ve Holak'a (1991) göre reklamlar, tüketicilerde ürüne karşı bir duygusal tepki oluşturarak geçmişe yönelik olumlu çağrışım ve anıları uyandırabilir. Ayrıca ürünler tüketiciler tarafından tüketilirken de nostaljik duygular uyandırabilir. Bu bağlamda insanların geçmişi özlemle andığı anıların pazarlama tarafından olumlu çağrışımlarla hatırlatılması pazarlamanın tüketiciyi etkileme yollarından biridir. Geriye dönük bir yaklaşım olarak retro ve nostalji pazarlaması bu etkileme yollarından biridir.

Bir duygu olarak nostalji hem acı hem de tatlı duygu bileşenlerini bir arada barındırmaktadır. Bu duygu durumu nostaljiyi diğer duygulara göre farklı kılmakla beraber bireylerin geçmişte deneyimlerini hatırlamasına dayanmaktadır (Havlena ve Holak, 1991). Duman'a (2019) göre nostalji pazarlama kavramı ise tüketicinin zihnindeki nostaljik olarak kabul edilen anıları duygusal şekilde etkileyerek harekete geçirmeyi amaçlamaktadır. Bu yaklaşımlarla duygulara hitap ederek tüketicilerin zihinlerinde güçlü marka imajı oluşturulmaktadır (Ozer Cizer ve Kose, 2021, s. 221). Güçlü ve başarılı bir marka oluşturmak için marka kimliği tarafından oluşturulan zengin bir kimlik yapısına ihtiyaç vardır. Markanın tüketicinin zihninde farklılaştırılmasıyla markaya ait değer, tüketicide marka imajı ve tüketici algısını oluşturmaktadır. Böylece marka imajı ve kimliği tüketicinin zihninde duygusal bir olguya dönüştürülür. Bu olgular çerçevesinde tüketicilere hatıra ve geçmişte yaşanan güzel günleri tekrar yaşama vaadinde bulunarak duygusal bir bağ oluşturulur (Gökali ve Arslan, 2015, s. 241).

Retro pazarlama ise eskiden üretilmiş bir ürün veya mevcut olan bir markanın günümüze uygun şekilde yeniden ortaya çıkarılması şeklinde tanımlanabilir. Böylece üretilen ürün veya marka, tüketicilerin nostaljik bir şekilde bağ kurduğu hatıralarına olumlu çağrışım yaparak tüketicilerin duygularını tetikler. Şekeroğlu ve Baş'a (2019, s. 347) göre retro pazarlamanın, nostalji pazarlamasından farkı geçmişteki bir ürünün özü korunarak günümüz teknolojisiyle bir araya getirilip müşteriye sunulmasını kapsamaktadır.

İşletmeler, tüketicilerin geçmişe duydukları özlemleri ve hatıraları kullanarak geçmişe atıfta bulunmakta ve pazarlama faaliyetlerini bu şekilde oluşturmaktadırlar. Retro ve nostaljik ürün ve markalar halihazırda tüketicinin zihninde yer aldığı için yeni ürün ve marka geliştirilmesi riski ve tanıtım maliyetlerinin yüksek olması bu pazarlama faaliyetlerinin önemini artırmıştır.

Bu çalışmanın konusu ve uygulama yöntemi, literatürde retro ve nostalji pazarlaması hakkında yapılmış çalışmaların kısıtlı olması nedeniyle çalışmanın literatüre katkı sağlayarak bu alanda çalışacak olan araştırmacılara atıf analizi, en çok atıf alan yazarlar, en çok kullanılan kelimeler üzerinden yeni araştırma konuları, alandaki en yüksek h-endeksine sahip dergiler, ülkeler, üniversiteler hakkında olumlu bir farkındalık kazandıracak bir rehber olacağı düşünülmektedir. Ayrıca çalışma bu alanda yapılacak olan nicel ve nitel araştırmalar için bir temel görevi görebilir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Postmodernizm, moderniteden farklı veya alternatif olabilecek kavramların varlığını ifade etmektedir. Bundan dolayı "post" kelimesi sonra "modern" kelimesi ise yeni kelimesinin birleşmesiyle oluşmaktadır. Postmodernizm, modernizm kavramının zıddıdır ve modernitede var olan yeniden düşünmeyi, gerçekliği algılama şeklini değiştiren ikna kavramını da kapsamaktadır (Ligorio, 2004, s. 1313). Postmodernizm, modernizme tepki olarak ortaya çıkmıştır ve modernizme ait üst-anlatıları reddetmek olarak tanımlanmaktadır. Postmodernizm, modernizme ait olan evrensel ve tek olana karşı ortaya çıkan yeni bir kültürdür (Koçak, 2012, ss. 66-67). Odabaşı'na (2004, s. 85) göre postmodern bir tüketici geçmişle bir bağ oluşturmak ve oluşturduğu bu bağı bugüne getirmekten büyük zevk almaktadır. Postmodern birey, geçmişten ve gelecekte bağımsız şimdiki yaşama eğilimi gösteren kişilerdir.

Nostalji kelime olarak Yunanca ana vatana dönüş -eve dönüş- anlamına gelen "nosos" ve acı çekme "algos" kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. İlk kez coğrafi mesafelerden kaynaklanan ana vatana dönme arzusunu ifade etmek için kullanılmıştır (Hofer, 1934, s. 381). Kısaca nostalji, geçmişle ilişkili varlık ve faaliyetlere duyulan özlemi ifade etmektedir (Holbrook, 1993, s. 245). Nostalji kavramı bireyin geçmişe duyduğu özlem olarak ele alındığında, sürekli değişen ve gelişen dünyada bireylerin bu değişimden

kaynaklanan çevreye veya yaşadığı anlara yüklediği anlamların da değişmesi bireyi geçmişe ait anlamları aramaya itmektedir (Pinarbasi ve Aysuna, 2017, s. 14).

Retro kavramı ise, geçmişe özlem duyan bireyleri geçmişe ait anlarıyla özdeşleştiren postmodernizme ait bir olgudur (Odabaşı, 2004, s. 84). Retro pazarlama ise, nostalji kavramına ait duyguları tetikleyen faaliyetlerin pazarlama çalışmalarında kullanılmasını içermektedir (Pinarbasi ve Aysuna, 2017, s. 14). Brown, (1999, s. 365) retro pazarlamanın bir tanımının olmadığı ve tanım hakkında pazarlamacıların bir fikir birliğinin bulunmadığını söylemekte ve “dünün yarını bugündür!” şeklinde tanımlamaktadır. Keskin ve Memiş’e (2011, s. 192) göre retro kelimesi İngilizce bir kelimedir ve geri, geriye ve tersine anlamına gelmektedir. Retro kelimesi pazarlamayla birlikte kullanıldığında ise “geçmişte kullanılan ürün ve hizmetleri bugüne taşımak” şeklinde retro pazarlamayı tanımlamaktadır.

Retro pazarlama, repro, retro, repro-retro şeklinde üç başlık altında incelenmektedir (Brown, 1999, s. 365);

- **Repro:** Taşıdığı anlam değişmiş bile olsa eski bir şeyi özünü koruyarak çoğaltarak üretmekle ilgilidir. Örneğin; Migros şirketi kuruluşunun 57. yılında Türkiye’nin birçok farklı noktasında sattığı ürünleri 50 yıl öncesinin ambalajları ve fiyatlarıyla piyasaya sürmüştür.
- **Retro:** Eski ve yeniyi birleştirmektedir. Eski bir ürünün görüntüsünün modern teknolojiyle birleştirmeye ilgilidir. Örneğin; akıllı telefonların sıkça kullanıldığı bir dönemde Nokia “3310” olarak adlandırılan eski telefonunu bu kavrama uygun bir şekilde güncelleyerek tekrar piyasaya sürmüştür.
- **Repro-retro:** Nostaljik bir ürünün tekrar canlandırılması veya yeniden üretilmesiyle beraber akabinde bu ürünün günümüze kadar olan geliştirilmiş versiyonlarını içermektedir. Diğer bir deyişle yeni-nostalji (neo-nostalgia) şeklinde adlandırılmaktadır. Örneğin; Playstation şirketi 20. yılına özel çıkardığı Playstation 4, şirketin piyasaya sürdüğü ilk Playstation 1’e benzemektedir.

Retro ve nostalji pazarlaması literatürde birbiriyle ilişkili kavramlar olduğu için çalışmada birlikte ele alınmıştır. Ayrıca literatürde retro ve nostalji pazarlaması alanında bibliyometrik çalışmaya sayısı kısıtlıdır. Bu bağlamda bu çalışma retro ve nostalji pazarlaması hakkında literatüre katkı sağlayarak yarar sağlayacağı öngörülmektedir. Ayrıca retro ve nostalji pazarlaması alanında çalışacak araştırmacılara yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

2.1. Nostalji ve Retro Pazarlamaya Genel Bir Bakış

Nostalji ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında pazarlama alanında nostalji ve nostalji benzeri kavramları yaşanan deneyime bağlı olarak “deneyimin kişisel ve kolektif doğası” ve “doğrudan ve dolaylı deneyimdeki hissiyatın kökeni” şeklinde iki ayrı boyuttan oluşmaktadır (Holak vd., 2005, s. 195). Havlena ve Holak’ın (1991) bebek patlaması kuşağı ve o döneme ait 30-40 yaşındaki kişiler üzerinde yaptığı araştırmaya göre nostaljiyi “tüketim ile ilgili nostalji algıları”, “nostaljik deneyimin özellikleri”, “nostalji kullanıma en uygun mesaj ve türün tanımlanması” ve “kişisel özelliklerin nostaljiye olan yakınlıkla ilişkisi” dört şekilde ampirik olarak incelenmiştir. Holak ve Havlena (1998, s. 224) çalışmalarında nostalji deneyimini; “kişisel nostalji” doğrudan bireysel deneyime dayalı, kişiler arası bir deneyime dayalı olarak dolaylı gerçekleşen “kolektif nostalji”, doğrudan kolektif deneyimin etkilerini yansıtan “kültürel nostalji”, kişiler arası kolektif olarak dolaylı bir deneyime dayalı “sanal nostalji” olarak dört boyutta sınıflandırmışlardır. Hartmann ve Brunk (2019), nostalji pazarlaması hakkında yaptıkları nitel araştırma sonucuna göre; yeniden orijinal haline dönüştürme, yeniden piyasaya sürme ve yeniden yorumlama şeklinde üç pazarlama stratejisini keşfederek literatüre katkıda bulunmuşlardır. Cui (2015) tarafından yapılan nostalji pazarlamasının literatür incelemesinde, nostalji pazarlamasının hedef grubu ve nostalji pazarlaması stratejisi kavramlarından bahsedilmiştir.

Retro pazarlama ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, Scola ve Gordon (2018) tarafından retro pazarlama uygulamalarını spor pazarlaması kapsamında ele almışlar ve bu bağlamda görüntü/imge, ticari faaliyet, olayın gerçekleştiği alan, etkinlik günü kampanyaları ve reklamlar olmak üzere beş boyutta kavramsal bir çerçeve ortaya koymuşlardır. Vojvodic (2017), perakende sektöründe retro pazarlamanın rolü hakkında teorik ve pratik bilgilerin bir incelemesini ele almış ve çalışması ampirik olmamakla beraber ampirik çalışmalarda temel olarak kullanılabileceğini belirtmiştir.

3. YÖNTEM

Bu çalışmanın konusu ve uygulama yöntemi, literatürde retro ve nostalji pazarlaması hakkında 1980-2021 yılları arasında yayımlanmış ve Web of Science veri tabanında yer alan İngilizce makaleler hakkında kapsamlı bir bibliyometrik rapor sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma R programı üzerinde Biblioshiny Bibliometrix paketi kullanılarak görselleştirilmiştir. Web of Science veri tabanı üzerinden konu başlığı (topic) “retro” + “marketing”, “nostalgia” + “marketing”, “retro marketing”, “nostalgia marketing” şeklinde arama yapılmış 1980-2021 yılları arasında yayımlanmış 204 İngilizce makale seçilmiştir. Veriler 24.02.2022 tarihinde aranarak elde edilmiştir. Elde edilen verilere R programı üzerinden yayın bilgisi, atıf analizi ve kelime bilgisi, yazar bilgisi, ülkeler arası iş birliği kategorilerinde bibliyometrik analiz uygulanmış ve elde edilen analizler görselleştirilerek sonuçlandırılmıştır. Araştırmanın en büyük kısıtı “retro” + “marketing”, “nostalgia” + “marketing”, “retro marketing”, “nostalgia marketing” kelimelerinin olduğu çalışmaları analiz etmesidir. Diğer bir kısıt ise sadece Web of Science veri tabanında yer alan makaleler incelenmiştir. Yapılan analizlerle aşağıda yer alan araştırma sorularına cevap aranmıştır;

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanında kaç adet İngilizce makale yazılmıştır?

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanındaki çalışmaların yıllara göre atıf durumu nedir?

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanındaki çalışmalardan elde edilen anahtar kelimelerin dağılımı nasıldır?

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanındaki çalışmalardan elde edilen anahtar kelimelere göre oluşan kavramsal yapı haritası nasıldır?

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanındaki çalışmalara göre Dünyada yapılan araştırmalardaki anahtar kelime trendleri nasıldır?

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanındaki kullanılan kaynakların yerel etkisi ne düzeydedir?

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanından elde edilen makalelerdeki yazar sayısı dağılımı nasıldır?

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanından elde edilen verilere göre en fazla atıf alan makale çalışmaları hangileridir?

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanından elde edilen verilere göre en fazla atıfta bulunulan ülkeler hangileridir?

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanından elde edilen verilere göre ülkeler arası iş birliği haritası nasıldır?

1980-2021 yılları arasında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili Web of Science veri tabanından elde edilen verilere göre en fazla makale çalışması yapan üniversiteler hangisidir?

Yukarıdaki sorulara yanıt bulunması amaçlanan bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

3.1. Analiz ve Bulgular

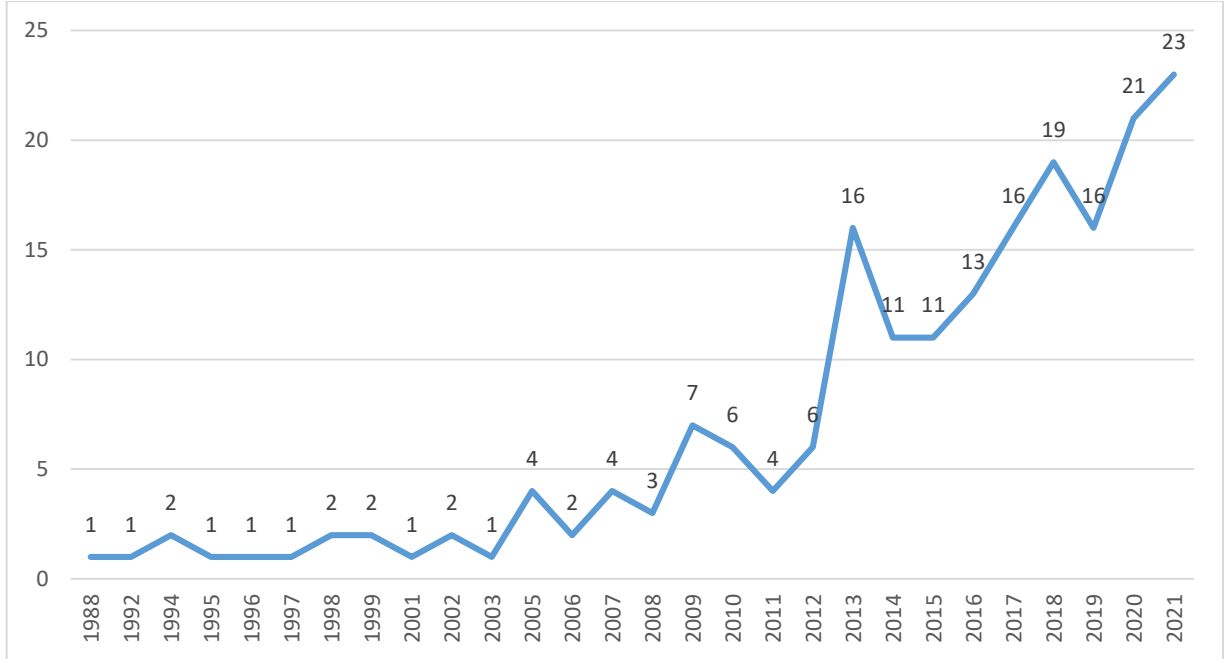
Çalışma retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili 1980-2021 yıllarına ait 204 İngilizce makaleden oluşmaktadır. 204 Makale, 149 farklı kaynaktan yayınlanmıştır. Yayın başına ortalama 15,23 atıf düşmekte yazar başına düşen yayın sayısı 0,53; yayın başına düşen yazar sayısı 1,89; yayın başına düşen ortak yazar sayısı 2,11'dir.

Tablo 1. Bulguların Genel Özellikleri

Yıl	1980-2021
Makale	204
Kaynaklar (Dergi, Kitap vb.)	149
Anahtar Kelime	419

<i>(Tablo 1'in devamı)</i>	
Yayın Başına Ortalama Atıf	15,23
Yazar Başına Düşen Yayın Sayısı	0,53
Yayın Başına Düşen Yazar Sayısı	1,89
Yayın Başına Düşen Ortak Yazar	2,11
Yazarların Anahtar Kelimeleri	700

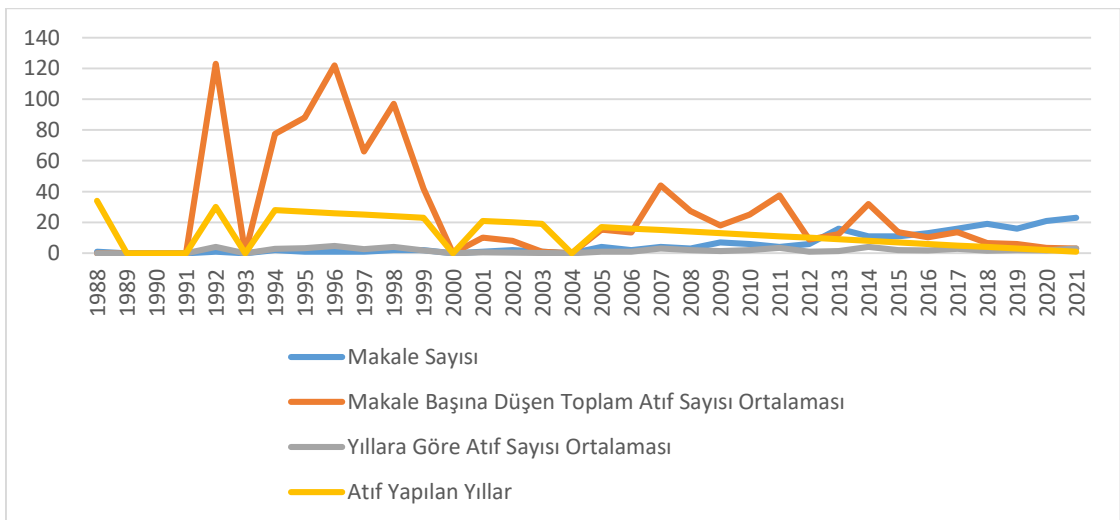
Şekil 1. Retro ve Nostalji Pazarlamasıyla İlgili Makale Sayısı (Yıl)

Şekil 1'e bakıldığında retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili makalelerin sayılarının 2012 yılında başlayarak 2021 yılına doğru giderek arttığı ve 2016-2021 yılları arasında en yüksek sayısına ulaştığı görülmektedir. Ayrıca 1989, 1990, 1991, 1993, 2000 ve 2004 yıllarında ise neredeyse hiç makale olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda retro ve nostalji pazarlamasına olan ilginin yıllara göre arttığı söylenebilir.

Şekil 2'ye bakıldığında ise yıllara göre yapılan makale çalışmalarında en yüksek atıf sayısına 1996 yılında ulaştığı görülmektedir. Ayrıca makale sayısının artışıyla makale başına düşen ortalama atıf sayısı, atıf yapılan yıllar ve yıllara göre yapılan atıf sayısı ortalaması arasında ters bir orantı olduğu görülmektedir.

Şekil 2. Yıllara Göre Atıf Sayıları

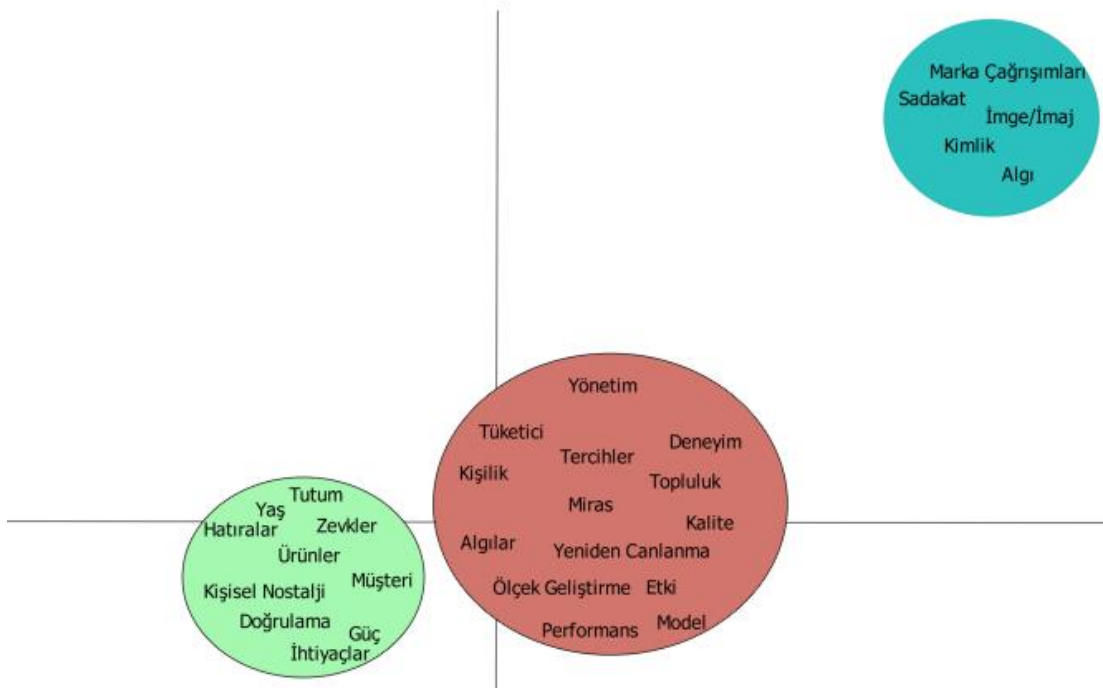
Keywords Plus (anahtar kelime bulutu) atıfta bulunan makalelerin başlıklarında yer alan kelime söz öbeklerinin Clarivate Analytics'e ait algoritma tarafından otomatik şekilde oluşturulan dizin terimleridir (clarivate.com, 2018; webofknowledge.com, 2020).

Şekil 3'teki anahtar kelime bulutu (keywords plus) sadece makalenin anahtar kelimelerinden değil içinde yer alan başlık ve sözcük gruplarından elde edilen bilgileri de bulundurmaktadır. Retro ve nostalji pazarlaması hakkında incelenen 204 makalede en sık kullanılan kelime nostalji (nostalgia), sırasıyla tüketim (consumption), etki (impact), turizm (tourism), deneyim (experience) kelimeleridir. Ayrıca tüketiciler (consumers), yaş (age), mazi (antecedents), tatmin (satisfaction), tutum (attitude) ve duygular (emotions) kelimeleri de göze çarpmaktadır. Kelime bulutundan yola çıkarak retro ve nostalji pazarlaması alanındaki çalışmaların tüketici davranışları üzerinde yoğun olduğu çıkarımında bulunulabilir.

Şekil 3. Anahtar Kelime Bulutu

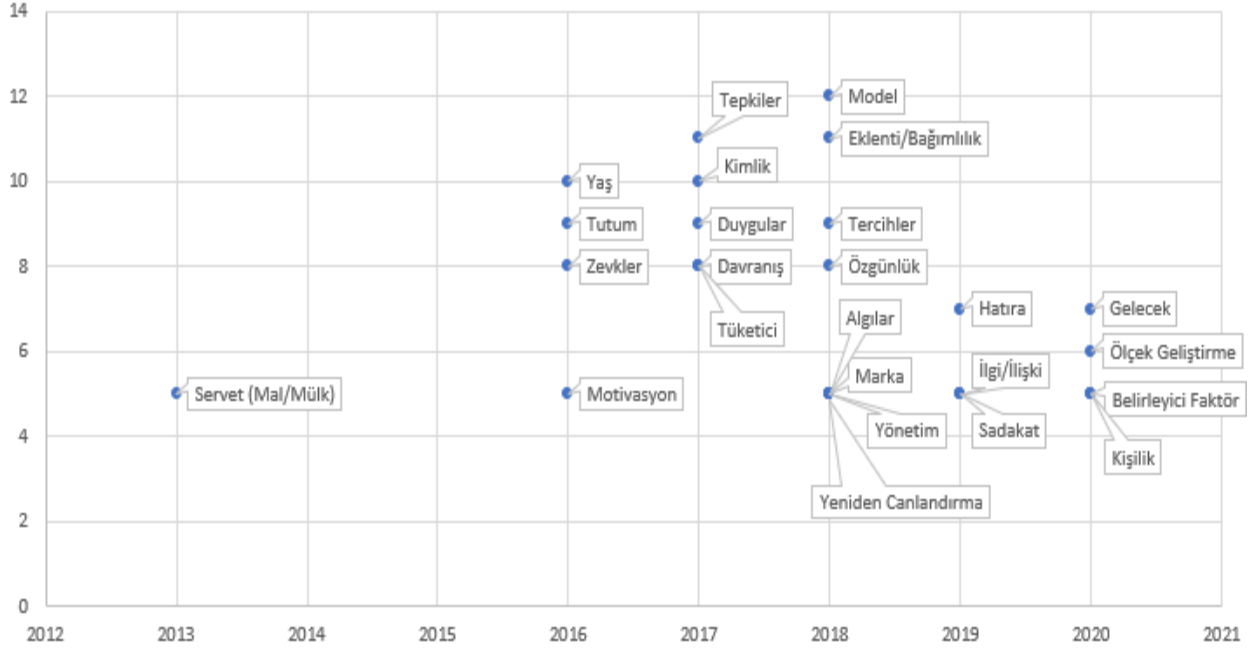

Şekil 4. Kavramsal Yapı Haritası

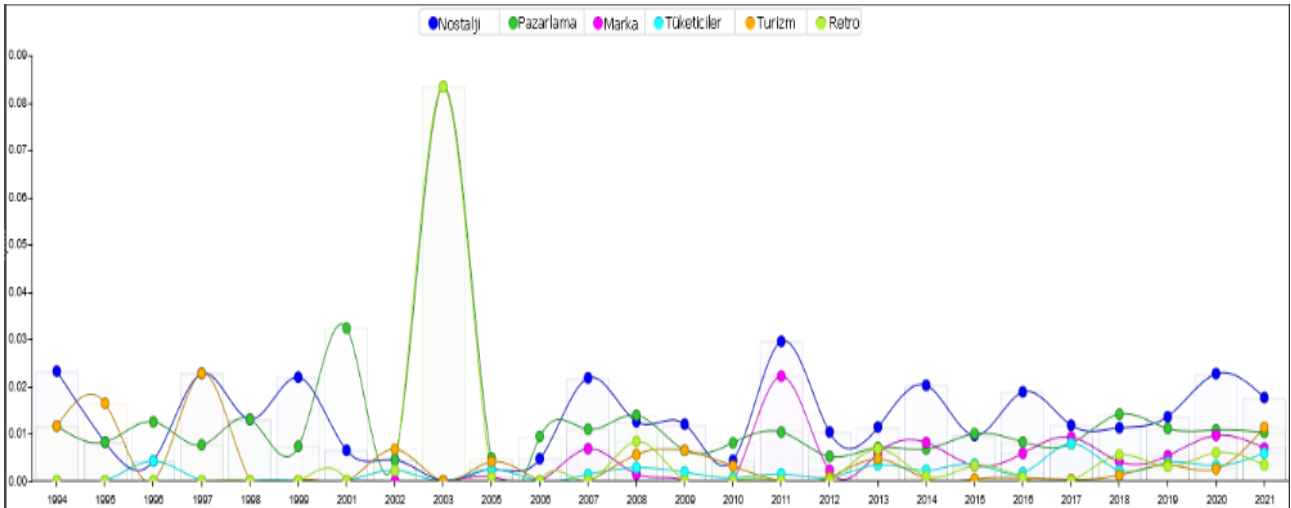
Şekil 4'te yapılan anahtar kelime bulutuna (keywords plus) faktör analizi uygulandığında kavramsal yapı haritasının üç gruptan oluştuğu görülmektedir. Üç grup da birbirine benzer alanlarda yakınlık göstermekte ve bu grupların tüketici davranışları, nostalji ve marka kavramları alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir.

Şekil 5. Dünyada Anahtar Kelime Trendleri (Yıl)

Şekil 5'te retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili 204 makale üzerine yapılan Dünyada anahtar kelime trendleri analizine göre dünyada kullanılan anahtar kelimelerin (keywords plus) yıllara göre kullanım sıklığına 2013 yılında servet alanında, 2016 yılında tutum, yaş, zevkler ve motivasyona göre, 2017 yılında tüketicinin kimliği, duygusu, davranışı ve tepkisi üzerine, 2018'de alanla ilgili model geliştirme, eklenti/bağımlılık, tercihler, özgünlükler, algı, marka, yönetim ve ürünün yeniden canlandırılması üzerine, 2019 yılında hatıra, sadakat ve ilgi üzerine, 2020 de ise gelecek, ölçek geliştirme, belirleyici faktörler ve kişilik üzerine yapılan çalışmaların öne çıktığı görülmektedir.

Şekil 6. Voyant Tools Çizim Aracına Göre Dünyada Kelime Trendleri

Şekil 6'da yer alan kelime grafiği anahtar kelime bulutu (ID), özet (AB), makale başlığı (TI) ve yazarların anahtar kelimeleri (DE) içerisindeki en çok kullanılan kelimeler Voyant Tools çizim aracı kullanılarak 1994-2021 arası yıllara göre kelime trendleri grafiği oluşturulmuştur. Grafik incelendiğinde 2011 yıllarını takip eden yılları itibarıyla nostalji, pazarlama, marka, tüketici, turizm, retro kelimelerinin öne çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda, son yıllarda pazarlama alanında tüketici davranışları üzerine çalışmalar yapıldığı çıkarılabilir.

Tablo 2. Kullanılan Kaynakların Yerel Etkisi

Kaynak	h-Endeksi	TC	NP
Journal of Business Research	9	608	9
Journal of Historical Research In Marketing	3	35	5
Qualitative Market Research	4	144	5
European Journal of Marketing	3	175	4
Appetite	2	63	3
Australasian Marketing Journal	2	6	3
European Journal of Innovation Management	3	31	3
International Journal of Sports Marketing \& Sponsorship	2	7	3
Journal of Heritage Tourism	2	11	3
Marketing Intelligence \& Planning	3	91	3

*TC: Toplam Atıf Sayısı

**NP: Toplam Makale Sayısı

Tablo 2’de ve Tablo 3’te yayın kaynakları ve yazar etkisini analiz etmek için h-endeksi kullanılmıştır. Imran vd.’ye (2018, s. 553) göre h-endeksi yayınların verimliliği ve atıf endeksini ölçmektedir. Tablo 2’de görüldüğü üzere retro ve nostalji pazarlamayla ilgili “Journal of Business Research” dergisi 9 makaleyle en fazla makale yayını yapan, 608 atıfla en fazla atıfı alan ve h-endeksinde en yüksek etki değerlerine sahip dergi olduğu görülmektedir. Bu bağlamda “Journal of Business Research” dergisinin retro ve nostalji pazarlaması açısından en etkili dergi olduğu söylenebilir.

Tablo 3. Yazar Etkisi

Yazar	h-Endeksi	TC	NP
H. Cho	3	42	5
S. Holak	4	366	4
C. Stride	4	39	4
S. Brown	2	26	3
W. Chiu	2	15	3
J. Ford	3	76	3
W. Havlena	3	346	3
C. Marchegiani	3	56	3
A. Merchant	3	68	3
I. Phau	3	56	3

*TC: Toplam Atıf Sayısı

**NP: Toplam Makale Sayısı

Tablo 3’te yazarların etkililiğinin ölçülmesi için h-endeksinde bakıldığında S. Holak ve C. Stride en yüksek h-endeksinde sahip yazarlardır. H. Cho 5 adet makaleyle en fazla makaleye sahip yazardır. S. Holak 366 atıfla en çok atıf alan yazar, W. Havlena 346 atıfla en çok atıf alan ikinci yazardır.

Tablo 4’te alan yazındaki en çok atıf alan makale çalışmaları bulunmaktadır. Çalışmalara kaynakçada atıfta bulunmaktadır. En fazla atıf alan yayın (S. L. Holak ve Havlena, 1998) 182 atıf almıştır. İkinci sırada (Baker ve Kennedy, 1994) 142 atıf almıştır. Diğer çalışmalar sırasıyla (Havlena ve Holak, 1991) 123, (Holbrook ve Schindler, 1996) 122, (Fritz vd., 2017) 111, (Sierra ve McQuitty, 2007) 109, (Chen vd., 2014) 105, (Pretes, 1995) 88, (Strangleman, 1999) 80, (Goulding ve Domic, 2009) 79’dur.

Tablo 4. En Fazla Atıf Alan Makale Çalışmaları

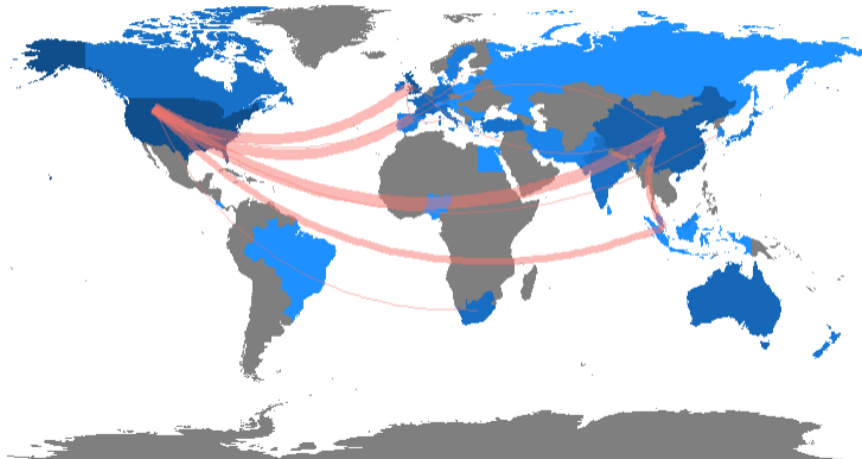
Makale Adı	TC
Feelings, Fantasies, and Memories: An Examination of the Emotional Components of Nostalgia (1998)	182
Death by Nostalgia: A Diagnosis of Context-Specific Cases. Advances in Consumer (1994)	142
"The Good Old Days": Observations on Nostalgia and Its Role in Consumer Behavior (1991)	123
Market Segmentation Based on Age And Attitude Toward The Past: Concepts, Methods, And Findings Concerning Nostalgic Influences on Customer Tastes (1996)	122
Authenticity In Branding – Exploring Antecedents and Consequences of Brand Authenticity (2017)	111
Attitudes and Emotions as Determinants of Nostalgia Purchases: An Application of Social Identity Theory (2007)	109
Nostalgic Emotion, Experiential Value, Brand Image, and Consumption Intentions of Customers of Nostalgic-Themed Restaurants (2014)	105
Postmodern Tourism: The Santa Claus Industry (1995)	88
The Nostalgia of Organisations and the Organisation of Nostalgia: Past and Present in the Contemporary Railway Industry (1999)	80
Heritage, Identity and Ideological Manipulation: The Case Of Croatia (2009)	79

*TC: Toplam Atıf Sayısı

Tablo 5. En Fazla Atıfta Bulunan Ülkeler

Ülke	Toplam Atıf	Makale Başına Ortalama Atıf
ABD	1334	23,00
Birleşik Krallık	410	14,14
Fransa	275	27,50
Çin	215	13,44
Avustralya	185	16,82
Kanada	182	36,40
İsviçre	111	111,00
Güney Afrika	104	14,86
Almanya	47	9,40
Polonya	46	46,00

Retro ve nostalji pazarlamasıyla ilgili en fazla atıf alan çalışmaların yapıldığı ülkeler 1334 atıfla ABD, daha sonra sırasıyla 410 atıfla Birleşik Krallık, 275 atıfla Fransa ve 215 atıfla Çin gelmektedir. Retro ve nostalji pazarlamayla ilgili ortak yazarlık yapan ülkeler ABD ve Çin 5, ABD ve Fransa 4, ABD ve Birleşik Krallık 4, Çin ve Singapur 3, ABD ve Singapur 3 şeklindedir. Alana en fazla katkıyı ABD, Çin, Fransa ve Birleşik Krallık yapmaktadır.

Şekil 8. Ülkeler Arası İş Birliği Haritası

Tablo 6. Makale Sayısına Göre Üniversiteler

Üniversiteler	Makaleler
Sheffield Üniversitesi	8
Heriot Watt Üniversitesi	6
Nanyang Teknoloji Üniversitesi	6
Newcastle Üniversitesi	6
North West Üniversitesi	6
Old Dominion Üniversitesi	6
Sun Yat Sen Üniversitesi	6
Florida Üniversitesi	6
Kansas Üniversitesi	6
Kuzey Karolina Üniversitesi	6

Retro ve nostalji pazarlamayla ilgili olarak alanda yayın yapan üniversite sıralamasına bakıldığında 8 makaleyle Birleşik Krallıkta yer alan Sheffield Üniversitesi en fazla yayına sahiptir. Listenin geri kalanındaki ABD, Birleşik Krallık, Singapur ve Çin'e ait üniversiteler altışar makaleyle ikinciliği paylaşmaktadır.

Membriela-Pollán vd. (2021) tarafından yapılan “Tüketici Davranışı ve Nostalji: Retro Pazarlama Hakkında Bibliyometrik İnceleme ve Analiz” isimli Mayıs 2021 tarihli benzer bir çalışma Scopus ve Web of Science veri tabanı üzerinden konu başlığı *marketing “and” nostalgia; retromarketing “or” retro marketing “or” retro-marketing; retro product; retro communication; retro branding; brand revitalization; retro packaging; retro style* şeklinde arama yapmış makaleler, bildiriler, erken erişim ve incelemeler dahil edilmiştir. İlk olarak deneysel pazarlama şeklinde Scopus veri tabanında 411 çalışmaya, daha sonra pazarlama ve nostalji alanında 226 çalışmaya ulaşılmış daha sonra Scopus veri tabanı üzerinde 1999-2021 yılları arası retro pazarlamayla ilgili 20 çalışmaya ulaşılmış; son olarak Web of Science veri tabanı üzerinde 1990-2021 yılları arasında 25 çalışmaya ulaşılmıştır. Çalışmada “retro product”, “retro communication”, “retro branding”, “brand reitalization”, “retro packaging” ve “retro style” ilgili 223 çalışmaya ulaşıldığı görülmüştür. Web Science ve Scopus veri tabanı üzerinde toplamda en çok yayın yapan yazarlar 7 çalışmayla S. Brown, 5 çalışmayla B.S. Gordon, 4 çalışmayla Z. Scola gelmektedir. Ayrıca Web of Science ve Scopus veri tabanı üzerinde toplamda en çok yayın yapan üniversiteler 7 çalışmayla Ulster Üniversitesi, 3 çalışmayla Kansas Üniversitesi, 2 çalışmayla Emerson Üniversitesi şeklindedir. Çalışmada bir paket program kullanıldığı saptanmamıştır. Sadece Scopus veri tabanında yazarın retro pazarlama çalışmalarının yoğunluğunun haritası için VOSviewer programı kullanıldığı görülmüştür. Diğer analizlerin Scopus ve Web of Science web siteleri üzerinden gerçekleştirildiği düşünülmektedir.

Bu çalışmada ise sadece Web of Science veri tabanı üzerinden “retro” + “marketing”, “nostalgia” + “marketing”, “retro marketing”, “nostalgia marketing” şeklinde arama yapılarak alan daraltılmıştır. Ayrıca arama sonuçları birleştirilerek aynı makalelerin ikilik yapması engellenerek 1980-2021 yılları arasındaki 204 İngilizce makaleye ulaşılmıştır. Elde edilen veriler R programı üzerinde Biblioshiny Bibliometrix paketi kullanılarak görselleştirilerek analiz edilmiştir. En çok yayın yapan yazarlar H. Cho 5 adet makale, S. Holak ve C. Stride 4 makaleye sahiptir. En çok yayın yapan üniversiteler 8 makaleyle Sheffield Üniversitesi, 6 makaleyle Heriot Watt Üniversitesi ve Nanyang Teknoloji Üniversitesi gelmektedir. Elde edilen sonuçlara göre bu çalışmanın bulgularının Membriela-Pollán vd. (2021) tarafından yapılan çalışmadan farklı olduğu söylenebilir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmada, Web of Science veri tabanı aracılığıyla 1980-2021 yılları arasında yayımlanan retro ve nostalji pazarlaması kavramlarını içeren 204 İngilizce makaleye R programı üzerinden bibliyometrik analiz uygulanmıştır. Bibliyometrik analizler 1980-2021 yılları arasında yayın, atıf, kelime, yazar ve ülkeler arası iş birliği bilgisi alanında incelenmiştir. İncelenen 204 makale 149 farklı kaynaktan yayımlanmış, yayın başına ortalama 15,23 atıf almış ve yayın başına 1,89 yazar düşmüştür. Makale sayısının en yüksek olduğu yıl 2021 yılıdır. Retro ve nostalji pazarlaması kapsamında incelenen makalelerde nostalji ve tüketim, etki, turizm ve

deneyim kelimeleri en çok kullanılan kelimeler olmuştur. Yazarlar bu kelimelerden hareketle yeni spesifik araştırma konuları oluşturabilir ve bu konular üzerinde çalışabilirler.

Yapılan faktör analizi sonucu oluşan kavram haritası 3 gruptan oluşmakta olup bu gruplar içerik olarak tüketici davranışları, nostalji ve marka kavramları alanlarında yoğunlaşmıştır. Alan yazında en yüksek etki değerine sahip dergi “*Journal of Business Research*” dergisi olmuştur. Yine en etkili yazar S. Holak ve C. Stride’dir. Alanda en çok atfı ABD almakta ve alana ABD, Çin, Birleşik Krallık, Fransa ve Avustralya en çok katkı sağlayan ülkelerdir. Ayrıca en fazla yayına sahip üniversite Birleşik Krallık’da bulunan Sheffield Üniversitesi’dir. Bu çalışma retro ve nostalji pazarlamasıyla Web of Science veri tabanındaki İngilizce makalelerden oluşan bilgi birikimini bibliyometrik olarak analiz ederek alana katkı sunmaktadır. Çalışma sonuçlarına göre retro ve nostalji pazarlaması hakkındaki çalışmaların alanda giderek gelişim gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda alanda yazılacak olan çalışmalar için araştırmacılara atıf analizi, en çok atıf alan yazar ve makaleler, en çok kullanılan kelimeler üzerinden yeni araştırma konuları, alandaki en yüksek h-endeksine sahip dergiler, ülkeler, üniversiteler hakkında katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma, 24.02.2022 tarihinde Web of Science veri tabanı üzerinden elde edilen 204 makaleyi kapsamaktadır. Bu tarihten sonra eklenen makaleler yapılmış olan yayın, atıf, kelime yazar ve ülkeler arası iş birliği analizlerinde çeşitli farklılıklara sebep olabileceği gibi yeni bulguların elde edilebileceği ön görülmektedir. Çalışmada sadece Web of Science veri tabanına ait İngilizce makaleler kullanılmıştır. Bu bağlamda gelecekte yapılacak olan bibliyometrik analizler, Scopus veri tabanı üzerinden ele alınabilir veya Scopus ve Web of Science veri tabanları birlikte kullanılabilir. Ayrıca bu makalelerin yanı sıra çalışmalara kitap bölümü, bildiriler gibi çalışmalar eklenerek çalışma alanı genişletilebilir. Analizler sonucu elde edilen kelimelerden en çok kullanılanları gelecekteki yapılacak olan nitel ve nicel çalışmalara temel oluşturabilir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tamamı, beyan edilen tek yazar tarafından yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Baker, S. M. ve Kennedy, P. F. (1994). Death by nostalgia: A diagnosis of context-specific cases. *Advances in Consumer Research*, 21, 169–174.
- Brown, S. (1999). Retro-marketing: Yesterday's tomorrows, today! *Marketing Intelligence & Planning*, 17(7), 363–376. <https://doi.org/10.1108/02634509910301098>
- Chen, H.-B., Yeh, S.-S. ve Huan, T.-C. (2014). Nostalgic emotion, experiential value, brand image, and consumption intentions of customers of nostalgic-themed restaurants. *Journal of Business Research*, 67(3), 354–360. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2013.01.003>
- Clarivate.com. (2018). *KeyWords plus generation, creation, and changes*. https://support.clarivate.com/ScientificandAcademicResearch/s/article/KeyWords-Plus-generation-creation-and-changes?language=en_US
- Cui, R. (2015). A review of nostalgic marketing. *Journal of Service Science and Management*, 08(01), 125–131. <https://doi.org/10.4236/jssm.2015.81015>
- Duman, E. (2019). *Nostalji pazarlama nedir? Niye önemlidir? Nasıl yapılır?* <https://www.brandingturkiye.com/nostalji-pazarlama-nedir-niye-onemlidir-nasil-yapilir/>
- Fritz, K., Schoenmueller, V. ve Bruhn, M. (2017). Authenticity in branding – exploring antecedents and consequences of brand authenticity. *European Journal of Marketing*, 51(2), 324–348. <https://doi.org/10.1108/EJM-10-2014-0633>
- Gökalliler, E. ve Arslan, Z. (2015). Geçmişle bağ kuran bir pazarlama yaklaşımı: Retro pazarlama perspektifinden tüketicilerin marka kimliği ve marka imajına bakış açıları üzerine bir araştırma. *Global Media Journal TR Edition*, 6(11), 240–260.
- Goulding, C. ve Domic, D. (2009). Heritage, identity and ideological manipulation: The case of croatia. *Annals of Tourism Research*, 36(1), 85–102. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2008.10.004>
- Hartmann, B. J. ve Brunk, K. H. (2019). Nostalgia marketing and (re-)enchantment. *International Journal of Research in Marketing*, 36(4), 669–686. <https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2019.05.002>
- Havlena, W. J. ve Holak, S. L. (1991). “The good old days”: Observations on nostalgia and its role in consumer behavior. *Advances in Consumer Research Volume*, 18, 323–329. <https://www.acrwebsite.org/volumes/7180/volumes/v18/NA-1>
- Hofer, J. (1934). Medical dissertation on nostalgia. *Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, 2(6), 376–391.
- Holak, S., Havlena, W. ve Matveev, A. (2005). Exploring nostalgia in Russia: Testing the index of nostalgia-proneness. *E - European Advances in Consumer*, 7, 195–200.
- Holak, S. L. ve Havlena, W. J. (1998). Feelings, fantasies, and memories. *Journal of Business Research*, 42(3), 217–226. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(97\)00119-7](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(97)00119-7)
- Holbrook, M. B. (1993). Nostalgia and consumption preferences: Some emerging patterns of consumer tastes. *Journal of Consumer Research*, 20(2), 245. <https://doi.org/10.1086/209346>
- Holbrook, M. B. ve Schindler, R. M. (1996). Market segmentation based on age and attitude toward the past: Concepts, methods, and findings concerning nostalgic influences on customer tastes. *Journal of Business Research*, 37(1), 27–39. [https://doi.org/10.1016/0148-2963\(96\)00023-9](https://doi.org/10.1016/0148-2963(96)00023-9)
- Imran, M., Haglind, F., Asim, M. ve Zeb Alvi, J. (2018). Recent research trends in organic rankine cycle technology: A bibliometric approach. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 81, 552–562. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.08.028>

- Keskin, D. ve Memiş, S. (2011). Retro pazarlama ve pazarlamada uygulanmasına yönelik bazı örnekler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 191–202.
- Koçak, D. Ö. (2012). Sinemada postmodernizm. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 65–86.
- Ligorio, T. (2004). Postmodernism and fuzzy systems. *Kybernetes*, 33(8), 1312–1319. <https://doi.org/https://doi.org/10.1108/03684920410545289>
- Membriela-Pollán, M., Picatoste-Novo, X. ve Faustino, J. P. de J. (2021). Comportamiento del consumidor y nostalgia: revisión y análisis bibliométrico sobre retromarketing. *Atlantic Review of Economics*, 4(1), 1–20.
- Odabaşı, Y. (2004). *Postmodern pazarlama*. MediaCat Kitapları.
- Ozer Cizer, E. ve Kose, S. G. (2021). Deneyimsel pazarlamanın müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati ile ilişkisi: akıllı telefon sektörüne yönelik bir araştırma. *Business and Economics Research Journal*, 12(1), 219–232. <https://doi.org/10.20409/berj.2021.319>
- Pinarbasi, F. ve Aysuna Türkyılmaz, C. (2017). Retro marka deneyiminin yeniden satın alma niyeti ve marka bağlılığı yaratmadaki rolü. *International Journal of Research in Business and Social Science (2147-4478)*, 6(2), 13-25.
- Pretes, M. (1995). Postmodern tourism: The Santa Claus industry. *Annals of Tourism Research*, 22(1), 1–15. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(94\)00026-0](https://doi.org/10.1016/0160-7383(94)00026-0)
- Scola, Z. ve Gordon, B. (2018). A conceptual framework for retro marketing in sport. *Sport Marketing Quarterly*, 27(3), 197-210. <https://doi.org/10.32731/SMQ.273.092018.05>
- Şekeroğlu, S. ve Baş, M. (2019). Post-modern pazarlamada retro pazarlamanın rolü. içinde *Dijital Dönüşüm ve Kooperatifler* (ss. 185–192).
- Sierra, J. J. ve McQuitty, S. (2007). Attitudes and emotions as determinants of nostalgia purchases: An application of social identity theory. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 15(2), 99–112. <https://doi.org/10.2753/MTP1069-6679150201>
- Strangleman, T. (1999). The nostalgia of organisations and the organisation of nostalgia: Past and present in the contemporary railway industry. *Sociology*, 33(4), 725–746. <https://doi.org/10.1177/S0038038599000462>
- Vojvodic, K. (2017). Retro brands in the retailing environment: A review and research propositions. *International Review*, 3–4, 130–136. <https://doi.org/10.5937/intrev1704130v>
- Webofknowledge.com. (2020). *Web of Science core collection help*. https://images.webofknowledge.com/WOKRS535R83/help/WOS/hp_full_record.html

BİST İMALAT SANAYİ SEKTÖRÜNDE FAALİYET GÖSTEREN İŞLETMELERİN NAKİT AKIŞ PROFİLLERİNİN İNCELENMESİ *

ANALYSIS OF CASH FLOW PROFILES OF BUSINESSES OPERATING IN THE BIST MANUFACTURING INDUSTRY SECTOR

Haluk SATIR¹, M. Mustafa KISAKÜREK²

1. Öğr. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Afşin Meslek Yüksekokulu, haluksatir@ksu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3240-7211>
2. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mmk_46@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

Makale Türü Araştırma Makalesi
Article Type ResearchArticle

Başvuru Tarihi/Application Date
28.04.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
25.06.2022

DOI
10.20875/makusobed.1110379

* Bu çalışma, Prof. Dr. M. Mustafa KISAKÜREK'in danışmanlığında Haluk SATIR'ın hazırladığı "İşletmelerin Nakit Akış Profilleri ve Finansal Rasyoları Arasındaki İlişki: BİST'te Bir Araştırma" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Öz

Nakit akış tablosu esas, yatırım ve finansman faaliyetlerinden oluşan nakit akış bileşenleri ile raporlanmaktadır. Bu bileşenlerin her birinde meydana gelen pozitif ve negatif nakit akış yönüne göre finansal bir desen gerçekleşmektedir. Gerçekleşen bu nakit akış desenleriyle olası sekiz nakit akış profili belirlenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Borsa İstanbul'da işlem gören imalat sanayi sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin nakit akış profillerinin incelenmesidir. Bu amaçla imalat sanayi alt sektörlerindeki işletmelerden oluşan toplam 70 işletmenin 2012-2021 dönemine ait nakit akış tablosu verileri kullanılmıştır. Yapılan araştırma sonucuna göre, işletmelerin tüm yıllarda sırasıyla başarılı işletme niteliğine sahip profil 2, büyüyen işletme niteliğine sahip profil 4 ve genç işletme niteliğine sahip profil 6 ile temsil edilen işletmelerden oluştuğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nakit Akış Tablosu, Nakit Akış Profili, İmalat Sanayi.

Abstract

Cash flow statement is reported with cash flow components consisting of fundamental, investing and financing activities. A financial pattern is realized according to the positive and negative cash flow direction that occurs in each of these components. With these realized cash flow patterns, eight possible cash flow profiles are determined. In this context, the aim of the study is to examine the cash flow profiles of the companies operating in the manufacturing industry sector traded in Borsa Istanbul. For this purpose, the cash flow table data of a total of 70 enterprises consisting of enterprises in the manufacturing industry sub-sectors for the period 2012-2021 were used. According to the review, It has been determined that the enterprises are represented by profile 2, which has the quality of successful enterprise, profile 4, which has the quality of growing enterprise, and profile 6, which has the quality of young enterprise, in all years, respectively.

Keywords: Cash Flow Statement, Cash Flow Profile, Manufacturing Industry.

Bu makaleye atıf yapmak için:

Satır, H ve Kısakürek, M. M. (2022). BİST imalat sanayi sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin nakit akış profillerinin incelenmesi. *MAKU SOBED*, (36), 33-46. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1110379>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

Cash flow statement is reported with cash flow components consisting of fundamental, investment and financing activities. Transactions can be realized according to the positive and negative cash flow direction that occurs in each of these components. According to these realized cash flow directions, eight possible cash flow profiles have been determined by the method of providing cash flows. In this context, the aim of the study is to investigate the cash flow profiles of businesses operating in the manufacturing industry sector traded in Borsa Istanbul.

Research Questions

What is the model developed with the method of activities where cash flows are provided? What are the financial attributes of cash flow profiles? What are the cash flow profiles of manufacturing industry enterprises?

Literature Review

There are many studies in the literature examining cash flow profiles for businesses in different sectors. (Gup et al., 1993; Bruwver and Hamman, 2005; Dickinson, 2011; Kordestani et al., 2011; Aktaş et al., 2012; Sayari and Mugan, 2013; Orhan and Başar, 2015; Karadeniz, 2017; Tüfekçi and Karaca, 2019; Güleç and Arda, 2019; Derya Baskan and Dozen, 2019; Beyazgül and Karadeniz, 2019; Kablan and Güvemli, 2019; Çil Koçyiğit and Güngör Tañ, 2021). However, there is no study examining the cash flow profiles of manufacturing industry enterprises. At this point, our study will especially contribute to the national literature.

Methodology

In this study, cash flow table data of 70 companies operating in the manufacturing industry traded on the BIST for the period 2012-2021 were used. While determining the sub-sectors of the manufacturing industry sector included in the research, sub-sectors that could be homogeneous in terms of industrial structure were included in the study. In addition, in the research, both the number of enterprises at a sufficient level were targeted and the research was conducted using close and equal numbers of enterprises.

Results and Conclusions

According to the results of the study, it was determined that 42 percent of the enterprises within the scope of the research represented profile 2 in all years. The order after Profile 2 is as follows; profile 4 with 23 percent, profile 6 with 20 percent, profile 3 with 7 percent, profile 5 and profile 7 with 3 percent, profile 1 and profile 8 with 1 percent. According to this result, it can be considered as a positive result of the study that the manufacturing industry sector enterprises are composed of young and growing businesses.

1. GİRİŞ

Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları'na (TMS/IFRS) göre mali tabloların hedefi, işletmelerin mali durumu, finansal performansı ve nakit akımı hakkında ilgili üçüncü kişilere bilgi sağlamaktır. Bu bilgi sağlamanın en temel yöntemlerinden birisi de mali tabloların analize tabi tutulmasıdır. Bu sebeple mali tabloları okuma ve analiz ederek bir işletme hakkında birtakım sonuçlara ulaşma işletmeyle ilgili tüm üçüncü kişiler açısından önemlidir (Elmas, 2015, s. 1). Günümüz iş dünyasında, elde ettikleri net nakit akışını etkin olarak gerçekleştiremeyen ve yönetemeyen işletmelerin, faaliyetlerini uzun süre devam ettirebilmelerinin imkânsız olduğu görülmüştür. Bu sebeple, nakit akış tablosu bilgileri kullanılarak yapılan analiz, özellikle ileriye dönük alınacak finansal kararlar için önemli hareket noktası oluşturmaktadır. Çünkü nakit akış tablosu ile sunulan bilgilerin tahakkuk esaslı oluşturulan bilgilere göre daha az manipülasyona açık sonuçlar sunması, muhasebe politikalarından etkilenmemesi ve diğer finansal tablolardan daha farklı ve daha üstün veriler sağlaması gibi analize katkı yapacak önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca nakit akışı bilgisi, bir işletmenin gelecekteki pozitif net nakit akışları oluşturma gücünü, borç ve temettü ödeme kabiliyetini ve dış finansman ihtiyaçlarını belirlemede önemli bir rol oynamaktadır (Güleç ve Arda, 2019, s. 556).

Son yıllarda, işletmeler hayatta kalabilmek için değişikliklere hızlı bir şekilde yanıt vermeye hazır olmalıdır. Bu ise, nakitlerini çok dikkatli yönetmelerini gerektirir. Bir işletmenin nakit ihtiyaçları ve bunları nasıl karşıladığı farklı olmakla birlikte tüm işletmeler için oldukça önemlidir. Özellikle yaşanan finansal krizlerin ardından gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerdeki işletmeler, nakit akışları konusunda oldukça farklı uygulamalar sergilemişlerdir. Gelişmiş ülkelerdeki işletmeler nakit biriktirmiş ve borçlarını ödemiştir. Buna karşılık, gelişmekte olan ülkelerdeki işletmeler, operasyonlarını genişletmek için nakit harcamaya devam etmiş ve genişlemelerini finanse etmek için borç almışlardır. Bütün bu yaşananlar her geçen gün nakit akış tablosu ile raporlanan nakit akış bilgilerine olan ihtiyacı artırmıştır. Çünkü nakit akışı, bir işletmenin başarısı veya başarısızlığı için çok önemli bir unsurdur (Weygandt vd., 2013, s.622; Soewignyo ve Soewignyo, 2017, s. 321). Nakit akış tablosu, finansal raporlamanın bir parçası olarak hazırlanan nihai bir unsurdur. Finansal durum tablosu ve kâr veya zarar tablosundan sağlanan verilerle birlikte entegre edilen bilgileri sağlar. Bu nedenle nakit akış tablosu, mali tablolara geçerlilik ve hesap verebilirlik katmaktadır (Davis, 2016, s. 7).

Nakit akışına dayalı bilgiler, Tam Set TMS/IFRS'deki Nakit Akış Tablosu (TMS 7) olarak belirlenen standart veya BOBİ-IFRS'deki Nakit Akış Tablosu Bölüm 2 standardına uygun olarak hazırlanır (KKG, 2020; KKG, 2017). Standartlara göre nakit akış tablosu, belirli bir dönemde işletmede meydana gelen nakit akışlarının, esas faaliyeti, yatırım faaliyeti ve finansman faaliyetine göre sınıflandırılarak, işletmenin nakit ve nakit benzeri varlıklarını üretme kabiliyetini gösterecek biçimde raporlanır.

Nakit akış tablosu verileri kullanılarak, önceki analiz tekniklerinden farklı bir uygulama biçimi ilk kez 1993 yılında Gup ve diğerleri tarafından geliştirilmiştir. Nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemi olarak adlandırılan bu teknik ile, nakit akış tablosu bileşenlerinin her birindeki nakit akışlarının pozitif ve/veya negatif yönlerine göre oluşabilecek sekiz olası nakit akış profili tespit edilebilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, ülkemizde faaliyet gösteren imalat işletmelerinin nakit akış profillerinin, nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemine göre incelenmesidir. Bu bağlamda BİST'te işlem gören imalat sanayi sektöründe faaliyet gösteren 70 işletme araştırma kapsamına alınmıştır (KAP, 2021).

Nakit akış profillerinin incelenmesi ile ilgili yapılmış olan önceki çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada, BİST imalat sanayi sektörü kapsamında dört alt sektör işletmesi ele alınmış ve profil incelemesi yapılmıştır. Muhasebe standartlarına göre düzenlenmesi zorunlu hale gelen nakit akış tablosu verileri kullanılarak yapılan bu çalışma diğer analiz tekniklerinden daha farklı ve objektif çıkarımlar sağlamaktadır. Ayrıca literatür araştırması kapsamında nakit akış profillerini bu sektör ve dönemde inceleyen akademik bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu belirtilen nitelikleri ile çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ilerleyen bölümünde literatür taraması, nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler tekniği, araştırmanın yöntemi, sonuç ve değerlendirme bölümleri yer almaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemi ile ilgili yapılan çalışmalar aşağıda özetlenmiştir;

Gup vd. (1993) tarafından yapılan çalışmada, nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemi adında yeni bir teknik geliştirilmiştir. Araştırma kapsamına alınan 1745 şirketin seçilmiş finansal oranlara göre farklılık gösterip göstermedikleriyle ilişkili sekiz olası nakit akış profili tespit edilmiştir. Çalışmanın sonucuna göre, şirketlerin %46'sının profil 2 ve %35'inin ise profil 4 ile temsil edilen şirketlerden oluştuğu gözlemlenmiştir.

Bruwver ve Hamman (2005) tarafından yapılan çalışmada, Güney Afrika'da faaliyet gösteren sanayi şirketlerinin nakit akış profilleri incelenmiştir. Çalışmanın sonucuna göre ele alınan 1993, 1996 ve 2002'den oluşan tüm dönemlerde, en sık görülen profilin başarılı işletme görünümüne sahip olan işletmelerden oluşan nakit akış profili 2'nin olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca çalışmada yaşam döngüsü teorisine göre, nakit akışı profillerine bağlı niteliklerden türetilen beklentiler test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, bir şirketin nakit akışı profilinin, yaşam döngüsü teorisine göre beklenen karakteristiğine uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

Dickinson (2011) çalışmada nakit akışı profillerinin, kârlılık, pazar performansı, büyüklük ve yaş gibi çeşitli performans ölçülerine göre, yaşam döngüsünü nasıl yakaladığını incelemiştir. Ayrıca net işletme varlıklarının getirisi ile ölçülen kârlılığın kalıcılığı, yaşam döngüsü temsilcisiyle test edilmiştir. Çalışmanın sonucuna göre, bir işletmenin nakit akış tablosu bileşenlerini oluşturan esas, yatırım ve finansman faaliyetlerinin nakit giriş ve çıkışlarının yönelişi ile elde edilen profillerin bileşimi, belli bir zamanda sağlam bir yaşam döngüsü haritası çıkardığı ispatlanmıştır. Nakit akışı profilleri kullanılarak, sekiz olası nakit akışı kombinasyonuna karşılık gelen beklentilerin giriş, büyüme, olgunluk, sarsılma ve düşüş gibi yaşam döngüsü temsilini karşıladığı görülmüştür.

Kordestani vd. (2011) tarafından yapılan çalışmada, nakit akış profillerine göre işletmelerin finansal sıkıntısını öngören bir model sunulmaya çalışılmıştır. Bu amaca hizmet etmek üzere, Tahran Borsası'ndan 70 sağlıklı işletme ve 70 sıkıntılı işletme çalışma kapsamına alınmıştır. Çalışma sonucunda, profil 2, profil 5, profil 6 ve profil 8 ile gelecekteki finansal sıkıntılar arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, nakit akış profillerinin finansal sıkıntı için bir işaret olarak kabul edilebileceği belirtilmiştir. Böylece, işletme yönetiminin bu verileri kullanarak sağlıklı ve yararlı kararları önceden alabileceği vurgulanmıştır.

Aktaş vd. (2012) çalışmada, BİST'te kayıtlı sanayi sektöründe faaliyet gösteren 176 şirketin, 2007-2010 dönemine ait, nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemine göre analizi yapılmıştır. Öncelikle şirketlerin sektörel dağılımları esas alınarak yıllar itibarıyla nakit akış desenleri belirlenmiştir. Sonrasında ise nakit akış desenleri, şirketlerin aktif büyüklükleri dikkate alınarak karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre, incelenen şirketlerin nakit akış desenlerinin sırasıyla desen 2, desen 4 ve desen 6'da yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Sayari ve Mugan (2013) tarafından yapılan çalışmada, Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren imalat ve hizmet sektörlerinden seçilen 124 şirketin 2005-2009 dönemine ait nakit akışı profilleri incelenmiştir. Tespit edilen bu profillerin ilgili şirketler üzerinde iflas riski ve finansal sağlığını tahmin etmede açıklayıcı bir etkisinin olup olmadığı test edilmiştir. Çalışma sonucuna göre, esas faaliyetlerden sağlanan nakit akışının, finansal sıkıntı skoru ile negatif ilişkili, finansman faaliyetlerinden sağlanan nakit akışının, finansal sıkıntı skoru ile pozitif ilişkili olduğu görülmüştür. Yatırım faaliyetlerinden sağlanan nakit akışı katsayısının istatistiksel olarak önemsiz olduğu gözlemlenmiştir.

Orhan ve Başar (2015), Borsa İstanbul 100 endeksinde kayıtlı farklı sektörlerden 55 şirketin, 2008-2013 dönemine ait nakit akış profillerini incelemiştir. Çalışma sonucunda, analiz kapsamına alınan şirketlerin %44'nün model 2 profilini gösterdiğini tespit etmişlerdir.

Karadeniz (2017), 207 konaklama şirketinin 2013-2015 dönemine ait nakit akış performansını, nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler tekniğine göre analiz etmiştir. Analize, Amerika kıtasındaki 5 ülkeden 25 şirket, Avrupa kıtasındaki 13 ülkeden 51 şirket ve Asya kıtasındaki 16 ülkeden 131 şirket alınmıştır. Türkiye analize, 9 şirket ile Avrupa kıtasından dahil edilmiştir. Analiz yıl, kıta ve Türkiye temelinde uygulanmıştır.

Çalışma sonucunda, incelenen şirketlerin yıl, kıta ve Türkiye temelinde sırasıyla profil 2, profil 3 ve profil 4 temsil edilen şirketlerden oluştuğu gözlemlenmiştir.

Beyazgül ve Karadeniz (2019) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye’de süper ligde ve Avrupa’da 10 ulusal ligde kayıtlı 29 futbol kulübünün 2013-2018 dönemine ait nakit performansları, nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemi ile analizi yapılmıştır. Çalışma sonucuna göre, Türkiye’deki futbol kulüplerinin büyük çoğunluğunun profil 6 ile temsil edilen kulüp olduğu görülmüştür. Avrupa’daki futbol kulüplerinin büyük çoğunluğunun ise profil 2’de yoğunlaştığı ve Türkiye’deki futbol kulüplerine göre daha başarılı işletme karakteristiği gösterdiği belirlenmiştir.

Kablan ve Güvemli (2019) çalışmada, Borsa İstanbul Turizm Endeksinde faaliyet gösteren 10 turizm şirketinin 2012-2016 dönemine ait nakit akış profillerini incelemiştir. Çalışma sonucunda, analize dahil edilen şirketlerin nakit akış profillerinin sırasıyla model 2, model 4 ve model 6 ile temsil edilen şirketlerden oluştuğu belirlenmiştir.

Tüfekçi ve Karaca (2019) çalışma kapsamına alınan şirketlerin, nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemi ve nakit oran analizini kullanarak uluslararası bir karşılaştırması yapmıştır. Çalışmada Fortune 500’de yer alan maksimum net satış tutarına sahip uluslararası ilk 50 şirket ve ulusal ilk 50 şirket olmak üzere toplam 100 şirketin verileri, 2010-2016 dönemi esas alınarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda hem ulusal hem de uluslararası şirketlerin yaygın olarak sırasıyla profil 2 ve profil 4’e sahip şirketlerden oluştuğu gözlemlenmiştir.

Derya Baskan ve Dozen (2019) tarafından yapılan çalışmada, 2009-2018 yıllarına ait BİST 100 endeksindeki 50 işletmenin, öncelikle nakit akış profilleri belirlenmiştir. Sonrasında profil 2’ye giren işletmelerin, varlıkların ve öz kaynakların nakit getirisi, kâr kalitesi ve nakit akış likiditesi basit lojistik regresyon ile analiz edilmiştir. Böylece profil 2’ye giren başarılı işletmeler ile profil 2 dışında kalan işletmelerin karşılaştırması yapılmıştır. Çalışma sonucunda, profil 2’ye giren işletmelerin esas faaliyetlerinden sağladıkları nakit akışları ile kâr kalitesi, nakit akış likiditesi, varlıkların ve öz kaynakların nakit getirisi arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Güleç ve Arda (2019) tarafından yapılan çalışmada, BİST’te faaliyet gösteren ulaştırma ve depolama, imalat sanayi, teknoloji, toptan ve perakende ticareti olmak üzere dört farklı sektörden 206 işletmenin nakit akış profilleri incelenmiştir. 2008-2017 faaliyet dönemine ait yapılan çalışmanın sonucuna göre, işletmelerin %40’ı profil 2, %23’ü ise profil 4’ü temsil ettiği tespit edilmiştir.

Çil Koçyiğit ve Güngör Tanç (2021) tarafından yapılan çalışmada, 2015-2019 dönemine ait BİST 100 kapsamında 88 şirket, BİST 50 kapsamında 40 şirket ve BİST 30 kapsamındaki 23 şirketin nakit akış profilleri incelenmiştir. Çalışma sonucuna göre, her üç endekste de başarılı şirketin çoğunlukta olduğu profil 2’yi temsil eden şirketler olduğu tespit edilmiştir. Özellikle BİST 30 kapsamındaki şirketlerin %58 ile en yüksek oranda profil 2’ye girdiği belirlenmiştir. Şirketlerin her üç endekste ikinci sırada profil 4’ü temsil ettiği tespit edilmiştir.

Nakit akış tablosu verileri kullanılarak yapılan farklı birçok akademik çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan biri de nakit akış profillerinin incelenmesidir. Çalışmanın amacı doğrultusunda yukarıda açıklanan literatürün kapsamı, nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemini esas alan çalışmalar ile sınırlandırılmıştır. Ulusal ve uluslararası yapılan araştırmaların hem farklı sektörler hem de farklı dönemleri içerdiği görülmektedir. Yapılan çalışmaların tamamında araştırma kapsamına alınan işletmelerin sırasıyla profil 2 ve profil 4’ü temsil eden işletmelerden oluştuğu sonucu tespit edilmiştir.

3. NAKİT AKIŞLARININ SAĞLANDIĞI FAALİYETLER YÖNTEMİ

İşletmelerin ekonomik değerlendirme süreci, büyük ölçüde, beklenen nakit akışlarının gerçekçi bir modelinin oluşturulmasına bağlıdır. Analiz edilen dönem boyunca beklenen kazanç akışının yalnızca işletmenin veya iş biriminin devam eden operasyonlarını yansıtmaması değil, aynı zamanda planlanan stratejik yatırımlar, elden çıkarmalar, nakit akış bileşenlerinden kaynaklanan potansiyel sinerjiler ve büyük araştırma harcamaları kritik önem taşır. Başka bir deyişle, nakit giriş ve çıkışlarından oluşacak modelin, gözden geçirilen işletme için mümkün olduğunca yakın bir stratejik planı temsil etmesi gerekmektedir (Helfert, 2001, s. 419).

Nakit akışıyla ilgili bilgileri raporlayan nakit akış tablosu, bir işletmenin gelecekte pozitif net nakit akışı oluşturma yeteneğini, harcamalarını karşılayabilmesini ve temettü ödeme kabiliyetini gösteren temel finansal tablolardan biridir. Türkiye Muhasebe Standartları Kurulu tarafından 2006 yılından başlamak üzere zorunlu finansal tablolardan biri haline getirilen nakit akış tablosu, likidite ve nakit kaynakları ve kullanımları hakkında daha güvenilir bilgi sağlar ve tahakkuk esasına göre hazırlanan finansal durum tablosu ve kâr veya zarar tablosu bilgilerini tamamlar (Elmas, 2015, s. 72).

Nakit akış tablosu muhasebe standartlarına göre, doğrudan veya dolaylı yöntem kullanılarak raporlanabilmektedir. İşletmeler tarafından seçilen raporlama yöntemi hangi yöntem olursa olsun nakit akış tablosu esas faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışı, yatırım faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışı ve finansman faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışı bileşenlerinden oluşur (Güleç ve Arda, 2019, s. 556).

Esas faaliyetlerden kaynaklanan nakit akışı, varlıkların satın alınması, borçların ödenmesi ve kâr paylarının ödenmesi için oluşturulan tutarları ifade eder (Gup vd., 1993, s. 74). Bir işletmenin temel amaçlarından biri, operasyonlardan kredi ödemek, temettü dağıtmak ve duran varlıkları değiştirmek için yeterli nakit üretmek olduğundan, esas faaliyetlerden kaynaklanan nakdin pozitif olması beklenir (Bruwer ve Hamman, 2005, s. 2). Yatırım faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışı, bir işletmenin nakit pozisyonundaki yatırım kazançlarından veya zararlarından kaynaklanan toplam değişikliği bildiren nakit akış tablosu bileşenidir. Bu değişiklikler, tesis ve ekipman gibi sermaye varlıklarına yapılan yatırımlara harcanan tutarları gösterir. Yeni büyüme fırsatlarına yapılan yatırımlar ve duran varlıklardaki ikame ihtiyacı nedeniyle, yatırım faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışının genellikle negatif olması beklenir. Finansman faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışı ise, bir işletmenin belirli bir zaman diliminde ürettiği net finansman miktarıdır ve hisse senedi satışı veya geri satın alınması, borcun ihracı veya geri ödemesi ve temettü ödemesi gibi nedenlerden kaynaklanan nakit giriş ve çıkışlarını içerir. Finansman faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışları özellikle işletme politikalarına bağlı olduğundan, bu faaliyetlerden kaynaklanan nakit akışının işareti konusunda kesin bir yön belirtilmemiştir (Güleç ve Arda, 2019, s. 557).

Nakit akış tablosunun bileşenlerini oluşturan esas, yatırım ve finansman faaliyetlerinin her birindeki nakit giriş ve çıkışlarına göre ortaya çıkan ve pozitif ve negatif nakit akışı yönlerini belirten farklı bir model geliştirilmiştir. Bu yöntem nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler modeli olarak ilk kez Gup vd. (1993) tarafından uygulanmaya konulmuştur. Daha sonrasında bu yöntem Bruwer ve Hamman (2005) tarafından yapılan bir çalışma ile, firma yaşam döngüsü aşamalarının, profillerin belirli finansal nitelikleriyle ilişkilendirilmesi yapılmış ve nakit akış profil özelliklerinin, yaşam döngüsü teorisine göre beklenen işletme karakteristiği ile uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

3.1. Nakit Akış Profilleri

Gup ve diğerleri tarafından geliştirilen nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler modeli ile, araştırma kapsamına alınan işletmelerin aktif büyüklüğü, aktif kârlılığı, büyüme oranı, kaldıraç oranı gibi finansal özellikleri belirlenerek, bu özelliklere göre olası benzer finansal niteliklere sahip nakit akış profilleri belirlenmiştir. Böylelikle nakit akış tablosunun esas faaliyeti, yatırım faaliyeti ve finansman faaliyetinden kaynaklanan nakit akışlarının büyüklüğüne bakılmaksızın sadece pozitif ve/veya negatif yönlerine göre sekiz olası kombinasyonun olabileceği gözlemlenmiştir (Orhan ve Başar, 2015, s. 111).

Nakit akış profillerinin sıralamasında, öncelikle ilk dört profili içerecek şekilde işletme faaliyetlerinden kaynaklanan pozitif nakit akışlarının dikkate alınması ve sonraki dört profilin ise işletme faaliyetlerinden kaynaklanan negatif nakit akışları dikkate alınarak sıralama yapılmıştır. Çünkü aksi belirtilmedikçe işletme faaliyetlerinden beklenen nakit akışları, varlık genişlemesi ve finansman kaynaklı girişler için temel oluşturmaktadır. Ayrıca esas faaliyetlerden kaynaklanan nakit akışı, yapılacak olan geri ödemeler için kullanılan nakdin büyük kısmını sağlamaktadır (Gup vd., 1993, s. 76).

Nakit akışı bileşenlerinden kaynaklanan nakit akışları pozitif veya negatif olabilir. Pozitif işaret, işletme, yatırım ve finansman faaliyetlerinden kaynaklanan işletmeye nakit girişi olduğunu gösterir. Negatif işaret ise, ilgili faaliyetlerden nakit çıkışını gösterir. Örneğin, bir işletmenin esas faaliyetlerinden nakit girişi, yatırım ve finansman faaliyetlerinden nakit çıkışı oluşmuş ise, kombinasyon modeli (+ - -) olacaktır. Dolayısıyla üç faaliyetten kaynaklanan nakit akışlarının birleşim işaretleri, toplamda sekiz olası nakit akışı profili desenini temsil etmektedir (Shamsudin ve Kamaluddin, 2015, s. 767).

Ayrıca geliştirilen bu yöntem ile, bir işletmenin durumunun esas, yatırım ve finansman faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışlarının farklı birleşimlerine dayalı olarak açıklanabileceği belirtilmektedir. Bu bileşenlerden elde edilen nakit akış modellerine göre genç, büyüyen, başarılı işletme, gerileyen ve yeniden yapılanan karakteristiğine sahip işletmelerin tespiti yapılabilmektedir (Bodur, 2016, s. 56). Nakit akış tablosundaki esas, yatırım ve finansman bileşenlerinin nakit akış yönlerine göre oluşan sekiz olası profil aşağıda Tablo 1’de verilmiştir;

Tablo 1. Nakit Akış Profilleri ve İşletme Karakteristikleri

Profiller	İşletme Karakteristikleri	Nakit Akışları		
		İşletme (Esas) Faaliyetleri	Yatırım Faaliyetleri	Finansman Faaliyetleri
P1	Nadir Durum	+	+	+
P2	Başarılı İşletme	+	-	-
P3	Gerileyen İşletme	+	+	-
P4	Büyüyen İşletme	+	-	+
P5	Küçülen İşletme	-	+	+
P6	Genç İşletme	-	-	+
P7	Tasfiye Durumu	-	+	-
P8	Nadir Durum	-	-	-

Kaynak: Gup vd., 1993, s. 74; Bruwver ve Hamman, 2005, s. 5

Tablo 1’e göre, sıralanan nakit akış profillerine ait finansal nitelikler aşağıda açıklanmıştır (Gup vd., 1993, s. 75; Bruwver ve Hamman, 2005, s. 6; Satır, 2022, s. 104);

Profil 1 (+ + +) : İşletme her üç faaliyetten de pozitif nakit akışlarına sahiptir. İşletme esas faaliyetlerinden pozitif bir net nakit akışı üretmekte ve ayrıca uzun vadeli varlıklarını satmakta ve ilave borç ve/veya öz sermaye elde etmektedir. İşletmelerin her üç faaliyetten de nakit biriktirmesi olağandışıdır. Bu nedenle nadir durum olarak nitelendirilir. Bu özelliklere sahip işletmelerin toplam aktifleri açısından nispeten küçük, negatif büyüme oranlarına sahip oldukları ve ortalama olarak kârlı olmadıkları söylenebilir.

Profil 2 (+ - -) : İşletme esas faaliyetlerden pozitif, yatırım ve finansman faaliyetlerinden ise negatif nakit akışlarına sahiptir. İşletme uzun vadeli varlıklara yatırım yapmak, borcunu azaltmak ve temettü ödemek için esas faaliyetlerinden yeterli pozitif nakit akışı üretmektedir. Bu profil, başarılı bir işletmeyi yansıtmaktadır ve nispeten yaygın olması gerektiğine inanılmaktadır. İşletme faaliyetlerden sağladığı nakit akışını, mütevazı bir genişlemeyi veya en azından mevcut amortismanına tabi varlıkların değiştirilmesini finanse etmek için kullanabilir.

Profil 3 (+ + -) : İşletme ve yatırım faaliyetlerinden nakit akışları pozitifken, finansman faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışı negatiftir. Olumlu faaliyet nakit akışı ve uzun vadeli varlıkların satışından elde edilen nakit ile borçları geri ödemek ve hissedarlara kâr paylarını ödemek için kullanılır. Ancak bu durum alışılmadık bir durumdur. Bu nedenle profil 3, profil 1 gibi nadir rastlanan bir durumdur.

Profil 4 (+ - +) : İşletme esas faaliyetlerden ve finansman faaliyetlerinden pozitif, yatırım faaliyetlerinden negatif nakit akışına sahiptir. İşletmenin esas faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışının yatırım faaliyetlerini desteklemek için yeterli olmadığı düşünülmektedir. Yatırım çıkışının bir kısmı, yeni borç veya öz kaynak ihracından elde edilen gelir ile finanse edilir. Bu profilin, sermayeye erişebilecek güvenilirliğe sahip ve büyüyen bir işletmeyi yansıttığı söylenir.

Profil 5 (- + +) : İşletmenin yatırım ve finansman faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışları pozitifken, esas faaliyetlerden kaynaklanan nakit akışı negatiftir. Bu profil de olağandışı görünür. İşletme faaliyetlerinden kaynaklanan net nakit çıkışı olan bir işletme, uzun vadeli varlık satarak ve ayrıca borç veya öz sermaye ihraç ederek bu açığı telafi edebilir.

Profil 6 (- - +) : İşletme esas faaliyetlerinden ve yatırım faaliyetlerinden negatif nakit akışına, finansman faaliyetlerinden pozitif nakit akışına sahiptir. İşletme negatif faaliyet nakit akışına sahip olmasına rağmen, uzun vadeli varlıklara yatırım yapabilmektedir. İki negatif nakit akışı (işletme ve yatırım) en azından kısmen ek borç veya öz kaynaklar ihraç edilerek finanse edilir. Bu profilde, hızla büyüyen genç bir işletmeden söz edilir.

Profil 7 (- + -) : İşletme esas faaliyetlerden ve finansman faaliyetlerinden negatif nakit akışı üretirken, yatırım faaliyetlerinden pozitif nakit akışı üretmektedir. İşletmenin net nakit akışında bir açık vardır. Böyle bir modelin birçok dönem boyunca devam etmesi olası değildir ve bu durumun işletmenin tasfiyesine neden olacağı düşünülmektedir.

Profil 8 (- - -) : İşletme her üç faaliyetten de negatif nakit akışlarına sahiptir. Bu durum, yalnızca daha önce birikmiş nakit bakiyeleri negatif nakit akışlarını dengelemek için tüketildiğinde ortaya çıkabilir. Bu profilde, işletme borçlarını öderken aynı zamanda yatırım yaparak yeni duran varlıklar edinmektedir. Ayrıca faaliyetlerden de negatif nakit üretmektedir. Bu nedenle profil 8'in de olağandışı olduğu ve nadiren ortaya çıkabileceği belirtilmektedir.

3.2. Yöntemin Avantajları

Nakit akış tablosundaki esas faaliyeti, yatırım faaliyeti ve finansman faaliyetinden kaynaklanan pozitif ve/veya negatif nakit akışları yönüne göre belirlenen nakit akış profillerinin, finansal tablo kullanıcılarına sağlayacağı bazı yararları olabilecektir. Bu yararlar ile elde edilebilecek avantajlar şu şekilde sıralanabilir (Satır, 2022, s. 108);

- ✓ Bu yöntem, bir işletmenin finansal durumunu analiz etmenin nispeten basit bir yolunu sunmaktadır.
- ✓ Bu yöntem ile elde edilebilecek veriler, tahakkuk bilgisinden daha az manipülasyona açık sonuçlar sunmaktadır.
- ✓ Bu yöntem, esnek bir analiz yapabilmeyi sunarak, işletmenin belirli alanlarıyla ilgili yapılabilmektedir.
- ✓ Bu yöntem finansal tablo kullanıcılarına farklı bir bakış açısı sunmaktadır.
- ✓ Nakit akış tablosunun kullanılabilirliğini anlamada saf bir yaklaşım sağlamaktadır.
- ✓ Bu yöntem ile elde edilen bilgiler, bir işletmenin ekonomik durumunu analiz etmenin farklı bir yolunu gösterir.
- ✓ Bu yöntem ile elde edilen bilgiler, rasyo analizi gibi diğer analiz yöntemleri ile kullanılarak daha sağlıklı ve açıklayıcı sonuçlar sağlamaktadır.
- ✓ Belli bir profile sahip olan işletmenin hangi finansal özellikleri gösterebileceğini tespit etmede yardımcı bir yöntemdir.
- ✓ Bu yöntem kullanılarak, işletmenin finansal çıkarımlarına ilişkin uzun vadeli eğilimlerinin incelenmesi imkânı sunmaktadır.
- ✓ Her bir profil içindeki muhtemel senaryoların değişkenlikleri, diğer açıklayıcı verilerle desteklenerek analiz derinliği ve zenginliği elde edilebilir.
- ✓ Tahakkuk esaslı finansal tabloların açıklanması amacıyla kullanılması sonucu farklı olabilecek bilgiler sağlamaktadır.

3.3. Yöntemin Dezavantajları

Nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemiyle elde edilen nakit akış profillerine ilişkin yaşanabilecek dezavantajlar aşağıda sıralanmıştır (Satır, 2022, s. 109);

- ✓ Sadece nakit akışının işaretlerinin esas alındığı bu yöntem, nakit bileşenlerindeki ayırt edici bilgileri göstermez.
- ✓ Bu yöntem ile elde edilen veriler, işletmenin beklenen özellikleri olmaktan öteye geçmemektedir.
- ✓ Dönemden döneme değişen nakit akışı bileşenlerinin büyüklüklerini göstermemektedir.
- ✓ Bu yöntemde, nakit akışı işaretlerini değiştirebilecek önemli bilgiler nakit akışı bileşenlerinin dışında bırakılarak sonuç gerçekten uzaklaşabilmektedir.
- ✓ Bu yöntemde bilgiler, nakit akışı bileşeni başına sadece bir işaret ile temsil edilerek kullanılmaktadır.
- ✓ Bu yöntemde, her bir bileşenin tutarlarına ilişkin büyüklükleri dikkate alınmadan değerlendirmeler yapılmaktadır.
- ✓ Nakit bileşenlerindeki tutarların, neden ve nasıl değiştiğini göstermemektedir.
- ✓ Bu analiz yöntemi sadece açıklayıcıdır ve kullanıcıları, bir işletmenin derinlemesine bir analiz gerektiren beklenen özelliklerinden belirli sapmalar olabileceği konusunda uyarır.
- ✓ Bu yöntem, nakit akışı bileşenlerinin işletme içindeki hareket etme seviyesi ve/veya hızını göstermemektedir.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmanın bu bölümünde nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemi esas alınarak, BİST imalat sanayii sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin nakit akış profilleri incelenmiştir. Araştırmanın verileri ve araştırma bulguları bu bölümün alt başlıklarını oluşturmaktadır.

4.1. Araştırma Verileri

Ülkemizdeki diğer sektörler göre daha büyük üretim hacmi ile ülkenin kalkınmasında önemli bir yere sahip olan imalat sanayi çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Kamuyu Aydınlatma Platformu'nun, internet adresindeki sayfasından elde edilen veriler kullanılarak gerçekleştirilen araştırmada, BİST'te işlem gören imalat sanayi sektöründe faaliyet gösteren 70 işletmenin, 2012-2021 dönemine ait nakit akış tablosu verileri kullanılmıştır. Verilerin elde edilebilirliği ve finansal tabloların düzenleme esaslarındaki uyum açısından 2012 yılı başlangıç yılı olarak tercih edilmiştir. Araştırma dönemini kapsayan on yıllık süreç içerisinde gerekli finansal verileri sağlamayan işletmeler araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır.

Araştırma kapsamına alınan imalat sanayi sektörünün alt sektörleri belirlenirken, sanayi yapısı olarak türdeş olabilecek alt sektörler çalışmaya dâhil edilmiştir. Ayrıca araştırmada hem yeterli düzeyde işletme sayısı hedeflenmiş hem de birbirine yakın ve eşit sayıda işletme kullanılarak araştırma yapılmıştır.

Denekler üzerinden bir veri toplama süreci olmadığından, bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

4.2. Araştırma Bulguları

Nakit akış tablosu verileri kullanılarak, araştırma kapsamına alınan işletmelerin 2012-2021 dönemine ait nakit akış profilleri tespit edilmiştir. Her bir işletmeye ait belirlenen nakit akış profilleri aşağıda Tablo 2, Tablo 3, Tablo 4 ve Tablo 5'te verilmiştir;

Tablo 2. Kimya, Petrol ve Plastik Ürünler Sektörü İşletmelerinin Yıllar İtibarıyla Nakit Akış Profilleri

KOD	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
AKSA	P2	P2	P2	P4	P2	P4	P4	P2	P2	P2
ALKIM	P2	P2	P3	P3	P2	P2	P2	P2	P2	P2
AYGAZ	P2	P2	P2	P4	P2	P2	P3	P3	P2	P4
BAGFS	P6	P4	P4	P4	P2	P2	P2	P2	P2	P4
BRISA	P4	P2	P2	P4	P4	P4	P2	P2	P2	P4
BRKSN	P4	P6	P2	P6	P2	P2	P6	P4	P2	P4
DEVA	P4	P4	P4	P2	P2	P4	P4	P2	P4	P4
DYOBY	P2	P4	P2	P2	P4	P2	P6	P2	P2	P4
EGGUB	P2	P6	P4	P6	P2	P4	P2	P5	P4	P2
EGPRO	P2	P2	P6	P4	P4	P8	P4	P2	P2	P2
EPLAS	P2	P3	P2	P2	P2	P2	P3	P3	P1	P2
GOODY	P2	P2	P2	P2	P2	P4	P6	P2	P2	P2
GUBRF	P4	P4	P2	P6	P2	P2	P6	P2	P2	P6
HEKTS	P2	P2	P8	P2	P2	P6	P6	P4	P6	P6
MRSHL	P6	P2	P2	P2	P2	P4	P6	P2	P2	P6
SANFM	P6	P6	P6	P5	P2	P4	P2	P4	P4	P4
SASA	P6	P2	P6	P2	P6	P4	P4	P4	P2	P4
SODA	P2	P4	P3	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P2

Tablo 3. Taş ve Toprağa Dayalı Sektör İşletmelerinin Yıllar İtibarıyla Nakit Akış Profilleri

KOD	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ADANA	P7	P2	P2	P2	P2	P4	P7	-	-	-
AFYON	P6	P2	P4	P4	P6	P5	P3	P3	P3	P2
ANACM	P4	P1	P6	P2	P2	P2	P2	P2	P5	P6
ASLAN	P3	P4	P4	P4	P4	P2	P6	-	-	-
BASCM	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P4	P6
BOLUC	P2	P4	P4	P4	P4	P4	P6	-	-	-
BSOKE	P6	P4	P2	P4	P4	P6	P4	P6	P3	P6
BUCIM	P4	P2	P2	P2	P4	P4	P2	P4	P4	P4
CIMSA	P4	P3	P2	P4	P4	P4	P2	P2	P4	P8
CMENT	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P5	P6	P2	P4
DENCM	P2	P2	P4	P2	P2	P3	P6	-	-	-
DOGUB	P6	P1	P6	P6	P6	P4	P2	P6	P4	P6
EGSER	P2	P2	P2	P2	P4	P2	P2	P2	P2	P2
KONYA	P3	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P6
KUTPO	P6	P6	P2	P2	P2	P4	P2	P2	P2	P6
MRDIN	P2	P2	P2	P3	P3	P3	P8	-	-	-
TRKCM	P4	P4	P4	P2	P2	P2	P2	-	-	-
USAK	P6	P6	P2	P6	P4	P4	P6	P6	P6	P2

Tablo 4. Metal Eşya, Makine ve Gereç Yapım Sektörü İşletmelerinin Yıllar İtibarıyla Nakit Akış Profilleri

KOD	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ALCAR	P3	P4	P4	P1	P5	P6	P6	P2	P4	P6
ARCLK	P4	P2	P2	P2	P2	P4	P4	P2	P2	P6
ASUZU	P6	P3	P2	P6	P4	P2	P6	P2	P2	P4
AYES	P6	P2	P2	P2	P6	P6	P2	P6	P6	P6
BALAT	P4	P6	P2	P3	P3	P3	P7	P6	P2	P4
DITAS	P4	P1	P2	P4	P4	P2	P2	P2	P2	P6
EGEEN	P2	P2	P2	P4	P2	P2	P2	P2	P4	P2
EMKEL	P6	P4	P4	P6	P6	P6	P4	P2	P6	P6
FROTO	P2	P4	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P4
GEREL	P6	P6	P4	P5	P6	P6	P6	P5	P4	P6
IHEVA	P5	P2	P7	P7	P2	P2	P7	P6	P2	P7
JANTS	P3	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P2	P2
KATMR	P6	P6	P3	P3	P6	P6	P6	P6	P6	P6
KLMSN	P4	P4	P4	P2	P4	P3	P4	P5	P8	P4
MAKTK	P2	P6	P6	P6	P3	P2	P2	P3	P3	P3
SILVR	P6	P2	P2	P2	P4	P2	P4	P4	P2	P2
VESTL	P4	P2	P4	P4	P4	P4	P4	P2	P4	P2

Tablo 5. Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sektörü İşletmelerinin Yıllar İtibarıyla Nakit Akış Profilleri

KOD	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ARSAN	P7	P7	P6	P7	P3	P4	P4	P4	P2	P7
ATEKS	P4	P7	P3	P2	P2	P6	P4	P6	P2	P2
BOSSA	P2	P2	P3	P5	P4	P6	P4	P2	P3	P2
BRKO	P6	P6	P6	P6	P3	P3	P5	P5	P5	P5
BRMEN	P2	P5	P6	P7	P5	P5	P1	P2	P7	P6
DAGI	P4	P6	P3	P4	P7	P7	P6	P2	P2	P6
DERIM	P6	P6	P2	P5	P6	P6	P3	P4	P6	P3
DESA	P6	P6	P2	P6	P6	P4	P2	P2	P6	P3
DIRIT	P2	P6	P4	P6	P6	P6	P6	P7	P1	P3
HATEK	P5	P6	P2	P6	P6	P2	P6	P2	P6	P6
KORDS	P2	P4	P4	P2	P2	P2	P4	P4	P2	P2
KRTEK	P2	P8	P4	P4	P6	P2	P2	P4	P2	P2
LUKSK	P4	P6	P4	P4	P5	P2	P2	P4	P2	P4
MNDRS	P4	P6	P4	P6	P6	P6	P4	P4	P6	P2
SKTAS	P6	P6	P3	P2	P2	P3	P2	P3	P5	P4
YATAS	P8	P4	P4	P2	P2	P2	P4	P2	P2	P6
YUNSA	P2	P6	P2	P2	P2	P2	P4	P2	P4	P2

Tablo 2, Tablo 3, Tablo 4 ve Tablo 5'e göre, tespit edilen nakit akış profillerinin hem yıllar itibarıyla hem de toplamdaki yüzde dağılımları aşağıda Tablo 6'da verilmiştir;

Tablo 6. Profillerin Yıllara Göre Yüzde Dağılımları

Yıllar	2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
P1	0	-	3	4	0	-	1	1	0	-	0	-	1	1	0	-	2	4	0	-	7	1
P2	25	36	26	38	33	48	29	41	32	46	29	41	25	37	33	52	32	50	21	33	285	42
P3	4	6	3	4	7	10	4	6	5	7	6	9	4	6	5	8	4	6	4	6	46	7
P4	17	24	15	22	19	27	16	23	16	23	19	27	17	24	12	19	12	19	16	25	159	23
P5	2	3	1	1	0	-	4	6	3	4	2	3	2	3	4	6	3	5	1	1	22	3
P6	19	27	19	27	9	13	13	19	13	19	12	18	17	24	9	14	9	14	19	30	139	20
P7	2	3	2	3	1	1	3	4	1	1	1	1	3	4	1	1	1	1	2	4	17	3
P8	1	1	1	1	1	1	0	-	0	-	1	1	1	1	0	-	1	1	1	1	7	1

Tablo 6'ya göre, araştırma evrenini oluşturan işletmelere ait hedeflenen toplam 682 gözlem sayısı içerisinde %10'u geçen profil 2, profil 4 ve profil 6'nın olduğu tespit edilmiştir. Bu üç profile ait toplam gözlem sayısının 583 olduğu ve bu sonucun oldukça yüksek bir düzeyi temsil ettiği gözlemlenmiştir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Araştırma kapsamına alınan işletmelerin nakit akış tablosu verileri kullanılarak nakit akış profilleri tespit edilmiştir. Elde edilen sonuca göre, araştırmaya dahil edilen Borsa İstanbul'da işlem gören imalat sanayii sektörü işletmelerinin %42'sinin profil 2'yi temsil ettiği belirlenmiştir. Bu işletmelerin esas faaliyetlerinden pozitif, yatırım ve finansman faaliyetlerinden ise negatif nakit akışlarına sahip olduğu ve başarılı işletme karakteristiği gösteren işletmelerden oluştuğu sonucunu vermektedir. Önceki yapılan çalışma sonuçlarına göre nispeten yaygın olması gerektiğine inanılan profil 2 ile, elde edilen araştırma sonucunun örtüştüğü görülmektedir.

Profil 2'den sonraki sıralama ise şu şekilde oluşmuştur; %23 ile profil 4, %20 ile profil 6, %7 ile profil 3, %3 ile profil 5 ve profil 7 ve %1 ile profil 1 ve profil 8 şeklinde tespit edilmiştir. Bu sonuca göre,

imalat sanayii sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin %43 gibi yüksek bir orana sahip olan kısmı, büyüyen işletme ve genç işletme karakteristiğine sahip olan profil 4 ve profil 6 ile temsil edilen işletmelerden oluşmaktadır. Toplamdan alınan bu sonuçlar, hem araştırma kapsamını oluşturan dört farklı imalat alt sektöründe hem de her bir yılda benzer bir dağılım göstermektedir.

İncelenen 70 imalat sanayi sektörü işletmesinin %65 gibi büyük bir kısmı esas faaliyetlerden nakit fazlalığına sahiptir. Bu ise işletmelerin yatırım ve finansman harcamalarını belirli bir oranda karşılayabilecek bir güce sahip oldukları sonucunu göstermektedir. Ayrıca işletmelerin günlük faaliyetlerini finanse edebilecek yeterli nakde sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, üretkenlik niteliği bakımından reel ekonominin lokomotifini kabul edilen imalat sanayii sektörü işletmelerinin başarılı, genç ve büyüyen profile sahip işletmelerden oluşması, çalışmanın olumlu bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Elde edilen sonuçlara göre, %85 oranında profil 2, profil 4 ve profil 6'ya sahip imalat işletmelerinin, yeterli çalışma sermayesi ve borç ödeme gücüne sahip, kârlılık düzeyleri yüksek, kaynak temininde ve sermayeye erişimde zorluk çekmemesi gibi önemli finansal niteliklere sahip oldukları söylenebilir.

Çalışmada dikkat çeken sonuçlardan biri de 2020 ve 2021 yıllarında covid-19 pandemisi ile birlikte yaşanan ulusal ve uluslararası ekonomik ve finansal krize rağmen elde edilen nakit akış profillerinin tüm yıllarda birbirine yakın sonuçlardan oluşması ve imalat sanayi sektörü işletmelerinin yaşanan ekonomik krizde başarılı ve büyüyen işletme karakteristiğini sürdürebildiklerini göstermesidir.

BİST'te faaliyet gösteren imalat sanayi işletmeleri hisselerine yatırım planı olan bireysel ve/veya kurumsal yatırımcılar ile bu işletmelere finansal destek sağlamak isteyen kredi kuruluşlarının alacağı kararlar, yukarıda belirtilen sonuçlar göz önünde bulundurularak olumlu yönde olmalıdır. Ayrıca elde edilen başarının işletme yöneticileri tarafından kalıcı bir hale getirilmesi sağlanmalıdır.

Nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler tekniği kullanılarak uygulanan analiz yönteminin zayıf yönleri de belirtilmektedir. En önemli eleştiri konusu nakit akış bileşenlerinin büyüklüğü dikkate alınmadan sadece pozitif ve negatif işaretlerine göre değerlendirme yapılmasıdır. Ancak bu yöntem ile elde edilen sonuçlar diğer finansal analiz teknikleri ile birlikte kullanılarak zenginleştirilebilir.

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreçlerinde araştırmanın yazarları eşit derecede katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Aktaş, R., Karğın, S. ve Karğın, M. (2012). Nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler yöntemi ile işletmelerin nakit akış profillerinin incelenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 56, 101-118.
- Beyazgül, M. ve Karadeniz, E. (2019). Futbol kulüplerinin nakit akış profillerinin analizi: Uluslararası bir karşılaştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 12(3), 605-624.
- Bodur, G. (2016). *Nakit akış tabloları ile kredi analizi*. Bankacılık Akademisi Yayınları.
- Bruwer, S. ve Hamman, W. (2005). Cash flow patterns in listed South African Industrial Companies. *Meditari Accountancy Research*, 13(1), 1-17.
- Çil Koçyiğit, S. ve Güngör Tanç, Ş. (2021). Nakit akışlarının sağlandığı faaliyetler modeli ile işletmelerin nakit akış profillerinin incelenmesi: BİST 30, BİST 50 ve BİST 100 Endeksleri karşılaştırması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ağustos Özel Sayı, 137-148. <https://doi.org/10.25095/mufad.982439>
- Davis, O. (2016). *Statement of cash flow: Issues in cash flow reporting in Estonia* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Tallinn University of Technology.
- Derya Baskan, T. ve Dozen, B. (2019). Türkiye muhasebe standartlarına göre işletmelerin nakit akış profillerinin BİST 100 Endeksi üzerinde analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 3347-3357.
- Dickinson, V. (2011). Cash flow patterns as a proxy for firm life cycle. *The Accounting Review*, 86(6), 1969-1994. <https://doi.org/10.2308/accr-10130>
- Elmas, B. (2015). *Finansal tablolar analizi-TMS/TFRS'ye göre kaleme alınmış piyasadan gerçek örnekler üzerinden analizler*. Nobel Yayın.
- Gup, B. E., Samson, W. D., Dugan, M. T., Kim, M. J. ve Jittrapanun, T. (1993). An analysis of patterns from the statement of cash flows. *Financial Practice and Education*, 3(2), 73-79.
- Güleç, Ö. F. ve Arda, I. (2019). Investigation of cash flow profiles: Evidence from Turkey. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Özel Sayı (Ağustos), 555-568. <https://doi.org/10.25095/mufad.607209>
- Helfert, E. A. (2001). *Financial analysis tools and techniques a guide for manager*. McGraw-Hill Education.
- Kablan, A. ve Güvemli, B. (2019). Cash flow profiles of tourism companies at Borsa Istanbul. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Özel Sayı (Ağustos), 235-246. <https://doi.org/10.25095/mufad.606020>
- KAP. (2021). BİST Şirketler. <https://www.kap.org.tr/tr/bist-sirketler>
- Karadeniz, E. (2017). Halka açık konaklama işletmelerinin nakit akış profillerinin analizi: Uluslararası bir karşılaştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(3), 167-185.
- KGK. (2017). Standartlar. https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/PDF%20linkleri/bobi_frs.Pdf
- KGK. (2020). Standartlar. https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/v2/TMS/TMS_2020/TMS%207.pdf
- Kordestani, G., Biglari, V. ve Bakhtiari, M. (2011). Ability of combinations of cash flow components to predict financial distress. *Business: Theory and Practice*, 12(3), 277-285. <https://doi.org/10.3846/btp.2011.28>
- Orhan, A. ve Başar, A. B. (2015). İşletmelerde nakit akış profilleri ve analizi: BİST 100 işletmeleri üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 8(2), 107-122.
- Satır, H. (2022). *İşletmelerin nakit akış profilleri ve finansal rasyoları arasındaki ilişki: BİST'te bir araştırma* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Sayari, N. ve Mugan, F. N. (2013). Cash flow statement as an evidence for financial distress. *Universal Journal of Accounting and Finance*, 1(3), 95-103. <https://doi.org/10.13189/ujaf.2013.010302>

- Shamsudin, A. ve Kamaluddin, A. (2015). Impending bankruptcy: Examining cash flow pattern of distress and healthy firms. *Procedia Economics and Finance*, 31, 766 – 774. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01166-1](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01166-1)
- Soewignyo, F. ve Soewignyo, T. I. (2017). Basic Industry and chemicals subsector cash flow ratios and profitability. *Journal of US-China Public Administration*, 14(6), 321-329. <https://doi.org/10.17265/1548-6591/2017.06.003>
- Tüfekçi, B. ve Karaca, S. S. (2019). İşletmelerin nakit akış profillerinin analizi: Uluslararası bir karşılaştırma. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Ekonomi ve Siyaset Özel Sayısı, 157-180.
- Weygandt, J. J., Kimmel, P. D. ve Kieso, D. E. (2013). *Financial accounting IFRS edition*. Wiley Inc.

TÜRKİYE'DE AŞI TAŞIMA SİSTEMİNDE AHP VE TOPSIS YÖNTEMLERİ İLE TAŞIMA TÜRÜ SEÇİMİ

TRANSPORTATION TYPE SELECTION WITH AHP AND TOPSIS METHODS IN VACCINE TRANSPORTATION SYSTEM IN TURKEY

Tuğba DANIŞAN¹, Gülşen GÜMÜŞ², Zeynep ERCAN³, Emel GÜVEN⁴, Tamer EREN⁵

1. Bağımsız Araştırmacı,
tuğbadanisan@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-1998-6810>
2. Bağımsız Araştırmacı,
gulsen2784@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-2234-8556>
3. Bağımsız Araştırmacı,
zeynepercan2000@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-2775-9116>
4. Bağımsız Araştırmacı,
emel-gvn@hotmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-6106-9720>
5. Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi,
tamereren@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5282-3138>

Makale Türü Araştırma Makalesi
Article Type ResearchArticle

Başvuru Tarihi/Application Date
11.05.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
09.08.2022

DOI
10.20875/makusobed.1114144

Öz

Türkiye’de aşı uygulaması son dönemlerde artma eğiliminde olan bir faaliyet olmaya başlamıştır. Bu durum aşı taşıma problemlerini de gündeme getirmektedir. Aşı taşımada en önemli uygulama soğuk zincir uygulamasıdır. Soğuk zincir, üretim aşamasından başlayıp uygulama aşamasına kadar ürünün düşük sıcaklıkta saklanması olarak tanımlanabilir. Aşı için gerekli olan sıcaklığı korumak için, kullanılan taşıma ekipmanları oldukça fazla öneme sahiptir. Bu kapsamda gerçekleştirilen çalışmada Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri kullanılarak en uygun aşı taşıma alternatifi seçilmiştir. Çalışmada ÇKKV yöntemlerinden Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) ve İdeal Çözüme Benzerlik Bakımından Sıralama Performansı Tekniği (TOPSIS-Technique for Order Preference by Similarity to an Ideal Solution) yöntemleri kullanılmıştır. AHP yöntemi ile aşı soğuk zincirinde kullanılan ekipmanların seçilme kriterleri ağırlıklandırılmıştır. TOPSIS yöntemi ile de belirlenen alternatifler değerlendirilerek sıralanmıştır. Sonuç olarak en uygun alternatifin aşilar için özel hazırlanmış buzdolabı olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aşı, Soğuk Zincir, Aşı Taşıma, ÇKKV, AHP, TOPSIS.

Abstract

Vaccination application in Turkey has started to be an activity that tends to increase in recent years. This situation also raises the problems of vaccine transport. The most important application in vaccine transport is the cold chain application. Cold chain can be defined as the low temperature storage of the product from the production stage to the application stage. The transport equipment used is of great importance to maintain the temperature required for the vaccine. In this study, the most suitable vaccine transportation alternative was selected by using Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods. In the study, Analytical Hierarchy Process (AHP) and Technique for Order Preference by Similarity to an Ideal Solution (TOPSIS) methods were used. The selection criteria of the equipment used in the vaccine cold chain were weighted with the AHP method. The alternatives determined by the TOPSIS method were evaluated and ranked. As a result, it has been determined that the most suitable alternative is a refrigerator specially prepared for vaccines.

Keywords: Vaccine, Cold Chain, Vaccine Transport, MCDM, AHP, TOPSIS.

Bu makaleye atf yapmak için:

Danışan, T., Gümüş, G., Ercan, Z., Güven, E. ve Eren, T. (2022). Türkiye’de aşı taşıma sisteminde AHP ve TOPSIS yöntemleri ile taşıma türü seçimi. *MAKU SOBED*, (36), 47-58. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1114144>

EXTENDED SUMMARY

Purpose of the Study

The aim of this study is to determine the most suitable transportation type among the transportation types used in vaccine transportation in Turkey by AHP and TOPSIS methods.

Research Questions

What are the vaccine transport equipment used in Turkey? What are the important criteria in vaccine transport equipment? What is the cold chain and what is its importance in vaccine distribution?

Literature Search

When the literature on the subject of the study was examined, no study was found on the choice of vaccine transport type. However, there are many health and pharmaceutical sector studies. Studies have shown that MCDM methods are not used frequently. However, Erdal and Korucuk (2019) used the DEMATEL (Decision Making Trial and Evaluation Laboratory) method in a study examining logistics applications in the pharmaceutical industry. In the study, the importance levels of performance criteria in drug logistics were determined with DEMATEL. In their study, Küçükürkmen and Bozkır (2018) discussed the cold chain issue in the study named drugs that require special storage conditions or that require cold chain application and evaluations in terms of their applications.

Method

The study was evaluated in terms of Analytical Hierarchy Process (AHP) and Technique for Order Preference by Similarity to an Ideal Solution (TOPSIS), which are among the Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods. In this study, in which the selection of the most appropriate vaccine delivery type was investigated, criteria were determined for the selection of the appropriate alternative for the selection of the vaccine carrier type. These criteria were obtained as a result of literature research and expert opinion. Then, criterion weights were determined by the AHP method. The degree of importance of each criterion relative to the other was calculated. In the study, a step-by-step solution was reached with the TOPSIS method, one of the MCDM methods.

Conclusion and Evaluation

The vaccine is sent to consumers more intensively as a result of many processes. At this shipping level, it is not enough on its own that the product comes out of its production. The active material, which is sensitive to temperature, must be transported and distributed in the cold chain application without affecting its properties and without deteriorating its formula. The imbalance of these materials, which are sent from the production center to the drug stores, from the warehouses to the health units and pharmacies, mostly manifests itself during transportation. The most important issue is that the drugs that require special protection or in a cold environment are accepted to the pharmacy in accordance with the storage conditions, stored and presented to the sick people in a similar way. The necessary information and training should be given to the people who will work during this time by using mobile transport materials that can monitor the ambient temperature in the shipment of this type of drugs that need to be preserved in a cold environment. If countries want approved vaccines to play an important role in controlling and ending the epidemic as targeted, appropriate logistics programs should be planned for the transportation and storage of materials such as these drugs and vaccines. It should select the various materials, tools, equipment and equipment that are worked during this cold chain in accordance with the stable and reliable conclusion of the cold chain vaccination program. A total of 9 criteria were presented in the study. These criteria were determined as temperature, storage time, single or reusable use, price, ease of use, accessibility, capacity, mode of transportation and transportation route, respectively. The criteria weights were calculated with the AHP method of the determined criteria. The most important criterion among the criteria was determined as temperature and the weight of the temperature criterion was found to be 0.2507. The 5 identified alternatives are cold box, vaccine transport container, refrigerator, cooler vehicle and ultra-cold freezer, respectively. When the result is reached by following the method steps of the study, the equipment that can maintain the temperature of the vaccine in the most appropriate way has been determined as a refrigerator. Among the alternatives, the most important alternative is the refrigerator. The result calculated by the TOPSIS method of the refrigerator equipment was found to be 0.590.

1. GİRİŞ

Aşı, bağışıklık sistemini uyaran ve birçok hastalığa karşı vücudu koruma altına alan biyolojik bir üründür. Aşı, başta insanlar olmak üzere hayvanlar da dâhil hastalık yapıcı etkilere sahip her türlü zararlı bakteri ve virüslerin oluşturduğu toksin etkisini kaybetmesini sağlaması amacıyla geliştirilmiş olan maddelerdir. Aşının uygulanacağı kişiler ya sağlıklı ya da risk altında olmalıdır. İnsan vücudu uygulanan aşının etkisiyle zararlı olmayan virüs ve bakterilere karşı bir savunma mekanizması geliştirerek kendini koruma altına alır. Geliştirilmiş olan bu savunma mekanizması ile vücut karşılaştığı toksin maddelere karşı hazırlıklı olur. Bu sayede artık vücut hastalığa karşı bağışıklık kazanmış ve ileride karşılaşılabilecek toksin maddeyi etkisiz hale getirebilme kabiliyeti elde etmiş olur.

Aşı taşımacılığı; soğuk zincir ve aşı tedarik zincirinden, insan, malzeme ve ekipman kullanılarak yürütülmesine kadar gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin, malzemelerin kalitesine saygı gösterilmesi, bakım, onarım ve ekipman temini ve eğitimlerinin toplamıdır. Bu faaliyetler temel olarak üç ana başlık altında toplanmaktadır. Birincisi planlama ve tedarik, ikincisi depolama ve dağıtım, sonuncusu ise soğuk zincir yönetimi ve izlenmesidir. Çalışmada dikkat çekilen nokta soğuk zincir uygulamasıdır (DSÖ,1998). Aşı üretildiği zamandan uygulanacağı zamana kadar belli bir ısı ve koşulda saklanmalı ve taşınmalıdır. İstenilen ısı ve sıcaklık koşullarını muhafaza etmek için soğuk zincir uygulaması kullanılmaktadır.

“Soğuk zincir” kavramı istenilen miktardaki aşının ihtiyacı olan insanlara uygun sıcaklıkta ulaşmasını sağlayan, insanlar ve malzemelerden oluşan sistemdir. Aşılar nakledilmesi ve depolanması oldukça zor olan, her türlü sıcaklığa karşı hassas maddelerdir. Aşılar dış etmenlere duyarlı biyolojik temelli olduğundan dolayı donmaya, sıcaklık artışına veya sıcaklık azalışına karşı hassastır. Aşının kalitesi optimal olmayan ısı şartları altında azalabilmektedir ve kaybedilen bu etki tekrar kazanılamamaktadır. Aşıların kalitesi ve stabilitesi ancak soğuk zincir uygulaması ile mümkün olmaktadır (DSÖ,1998).

Soğuk zincir; her türlü ısı değişimine duyarlı bir tıbbi ürünün hammaddeden paketlenmiş nihai ürüne dönüşüp tüketiciye ulaşıncaya kadar geçmiş olan sürede onaylı sıcaklık aralığında tutulmasını sağlayan, depolama, taşıma ve dağıtımda uygulanan özel bir saklama koşuludur. Protein yapıları sıcaklık, karıştırma süresi ve hızı, formülasyona katılan bileşenlerin eklenme sırası, pH ayarlaması ve kontrolü, filtre ve kapların yüzeyleriyle değme süresi gibi dış faktörlere ve imalat şartlarına karşı oldukça duyarlıdır. Tüm bunların sonunda ürünün üretilmesi, paketlenmesi ve depolanması özen gerektirir ve ürün kullanılan tüm alanlarda aynı yapıda kalmalıdır (Akers, 2006). Soğuk zincir, belirli biyolojik/biyoteknolojik ürünleri ve aşıları korumak için kullanılan sıcaklık koşullarından oluşan bir yöntemdir. Ürünleri üretildiği yerden uygulama yerine kadar önerilmiş olan ısı aralığında korumak için tasarlanmış birçok çeşitli uygulamayı kapsayan bir sistemdir.

Aşıların belirli sıcaklıklarını koruyarak taşınması için bazı aşı taşıma ekipmanları kullanılmaktadır. Bunlar başlıca soğuk kutular, aşı taşıyıcılar/nakil kapları, buzdolabı, soğutmalı araçlar ve ultra soğuk donduruculardır. Soğuk kutunun ana malzemesi ısı yalıtımlı maddelerdir. Ayrıca soğuk kutu kapaklı bir taşıma kutusudur. Kutu içindeki sıcaklık, soğuk buz paketleri ile korunmaktadır. Soğuk kutunun kullanım amaçları 0-8°C arasındaki sıcaklıklarda, büyük miktarda bulunan aşının toplanmasında, nakledilmesinde ve aşıların saklandığı alanların, ekipmanların vs. onarım veya temizlik anında aşıların bir süre muhafaza edilmesi için kullanılır. Aşı taşıyıcılar gün içinde kullanılacak küçük miktarlardaki aşının 0-8°C arasında taşınması için kullanılmaktadır. Aşı taşıyıcı kaplar soğuk kutuya göre boyutları hem daha küçük taşınması da daha kolaydır. Aşı taşıyıcı, içerisinde yer alan donmuş buz paketleri sayesinde aşıları +43°C’de 50 saate kadar muhafaza edebilirken aynı işlem soğuk su paketlerinde 18 saattir. Soğuk kutularda olduğu gibi soğuk zincir ekipmanının arızalanması, elektrik kesintisi gibi durumlarda az miktarda aşının korunması veya nakledilmesi için kullanılmaktadır. Buz kaplı buzdolapları aşının uygun sıcaklık değerinde kalması için tasarlanmıştır. Tasarımı ev tipi buzdolaplarından daha farklıdır. En belirgin fark olarak kapağı üstten açılmaktadır. Bunun sebebi soğuk havayı buzdolabı içerisinde daha uzun süre ve daha iyi muhafaza etmektir. Soğutmalı araçlarda ise özellikle korona virüs aşılarının saklanması ve nakledilmesi için -70°C ve altındaki sıcaklıklarda 200 saate kadar soğuk havayı muhafaza edebilen aşı nakliye konteynirleri ile aşı kutuları üretmekte ve kullanılmaktadır.

Çalışma için belirlenen tüm alternatifler yapılan literatür araştırmaları ve uzman görüşü sonucu elde edilmiştir. Yapılan bu çalışmada aşı taşınması için kullanılan ekipmanların değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirmede sonuca ÇKKV yöntemlerinden AHP ve TOPSIS yöntemleriyle ulaşılmıştır. Uygun olan ekipman seçimi değerlendirilip sonuçları çalışmada verilmiştir. Literatürde taşıma ekipmanları ile ilgili

birçok değerlendirme mevcuttur fakat aşı taşımayla ilgili ekipmanların değerlendirilmesi bilindiği kadarıyla yapılan ilk çalışmadır. Yapılan bu çalışmada aşı taşınmasında ekipman seçimi ile ilgili literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Literatürde tedarik zinciri, tedarik zinciri yönetimi ve ilaç sektörü konuları sıklıkla ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra ilaç sektörü ile ilgilide birçok çalışma bulmak mümkündür. Lurquin (1996), ilaç tedarik zincirinde başarılı olunabilmesi için tedarik zincirinde yer alan dar boğaz sorunlarının ortadan kaldırılarak tedarik zincirini kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Yiğit (2002), ilaç firması örneği kullanarak tedarik zinciri uygulamalarını değerlendirmeye almıştır. Chandra ve Kachhal (2004), sağlık hizmetlerinde dağıtım ağı ile ilgili sorunları göz önüne almış ve dağıtım kanalı ve stok kontrolü gibi konuları incelemiştir. Shah (2004), ilaç sektöründe tedarik zinciri ile ilgili optimizasyon tekniklerini ele almıştır. Boğ (2005), ilaç dağıtım kanalları hakkında çalışmalar yaparak dış kaynak kullanımı ile ilgili yeni yöntemleri değerlendirmiştir. Arslan (2007), ilaç sektöründeki lojistik faaliyetleri incelemiştir. Uslu ve Akçadağ (2012), ilaç lojistiğinin ana konularından olan tersine lojistik konusunu ele almışlardır. Yazarlar, çalışanlara uyguladıkları bazı anketler sonucu ilaç firmalarının çoğunun tersine lojistik uygulamasında iyi düzeyde olduğu sonucuna ulaşmıştır. Nagurney vd. (2013), ilaç tedarik zincirini inceleyerek üretimdeki ve dağıtımdaki süreçlerin en uygun akışını sağlayarak toplam maliyeti nasıl en aza indirebileceklerini tartışmışlardır. Çalışmayı yaparken oyun teorisi bakış açısı kullanılmıştır. Lydon vd. (2015), gelişmekte olan ülkelerin aşılama çalışmalarında lojistik faaliyetlerine yönelik çabalarının yetersiz kaldığı durumlarda kamu ve özel sektör iş birliğinin sonuçlarını incelemişlerdir. Bayram (2018), ilaç tedarik zincirlerini lojistik, üretim, dağıtım ve depolama adı altında değerlendirmeye almıştır. Küçüktürkmen ve Bozkır (2018), özel saklama koşulu gerektiren veya soğuk zincire tabi ilaçlar ve uygulamaları açısından değerlendirmeler isimli derleme niteliği taşıyan çalışmada soğuk zincirini incelemişlerdir. Erdal ve Korucuk (2019), ilaç sektöründeki lojistik uygulamalarını incelemişlerdir. Çalışmalarında ÇKKV yöntemi olan DEMATEL kullanarak ilaç lojistiğindeki performans kriterlerinin önem derecesini belirlemişlerdir. Rashid (2020), yapmış olduğu doktora tezinde aşı tedarik zincirindeki kısıtların belirlenmesi üzerine çalışmıştır. Naik vd. (2020), gerçekleştirdikleri çalışmada COVID-19'a yönelik olarak Hindistan'da aşı dağıtım stratejisi geliştirilmesi ele almışlardır. Oral vd. (2021), çalışmalarında sağlık ürünlerini kapsayan ilaç deposu ve aşı dağıtım merkezi için yer seçimi problemini ÇKKV yöntemlerini kullanarak belirlemeye çalışmışlardır.

Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde tedarik zinciri, ilaç tedarik zinciri, ilaç sektöründe lojistik, ÇKKV yöntemleri, soğuk zincir ve aşı tedarik zinciri üzerine yapılan çalışmalara rastlanılmaktadır. Aşı taşıma ekipmanları seçimiyle ilgili çalışmalara literatürde pek yer verilmediği görülmüştür. Yapılan bu çalışmada özellikle COVID-19 döneminde aşılarda taşınması ile ilgili problemler ortaya çıktığı için hangi ekipmanların kullanılması gerektiğiyle ilgili problem ele alınarak uygun alternatifin seçimi yapılmak istenmiştir.

3. KULLANILAN YÖNTEMLER

ÇKKV yöntemleri çoğunlukla karmaşık problemlerin çözümlerinde kullanılan bir yöntemdir. Zor problemler çözümlenirken belirlenen fazla sayıda kriter ve alternatifleri ele alarak en uygun sonuca ulaşılır. Aşı taşıma sisteminde taşıma türü seçimi probleminde de kriterler temelinde yapılacak değerlendirme ile alternatiflerin sıralanması yapılmak istenmektedir. Bu doğrultuda problem ÇKKV yöntemlerinden olan AHP ve TOPSIS yöntemleri kullanılarak çözülmüştür. Kriterlerin ağırlıklandırılmasında AHP yöntemi kullanılırken, alternatiflerin sıralaması bu alanda kabul gören TOPSIS yöntemi ile gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışma, deneklerden elde edilmiş veriler söz konusu olmadığından etik kurul izni gerektirmemektedir.

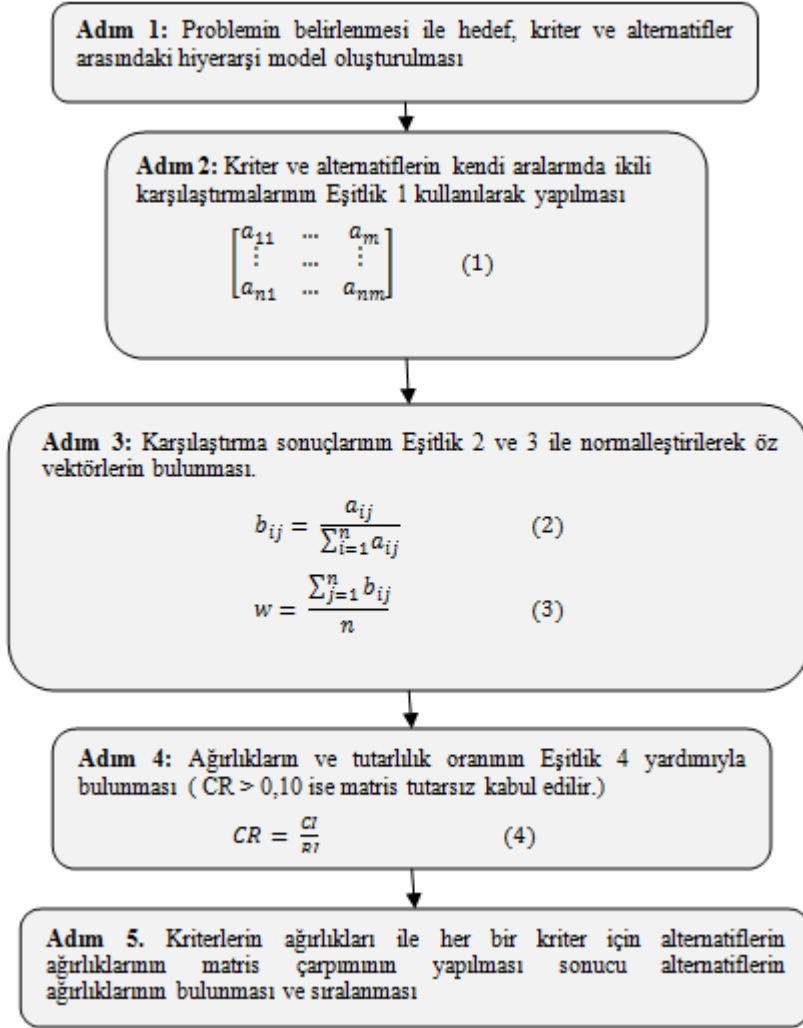
3.1. AHP Yöntemi

AHP 1970'lerin ortalarında Pennsylvania Üniversitesi'nden Thomas L. Saaty tarafından ölçme ve karar vermede kullanılmak için geliştirilen matematiksel teoridir (Saaty ve Niemira, 2006). AHP literatürde son yirmi yılda ÇKKV ile ilgili hemen bütün uygulamalarda kullanılmıştır (Ho, W. 2008). Bunun nedeni, karar vericiler tarafından kolay anlaşılabilir olmasıdır. Ayrıca AHP yöntemi sadece nitel ve nicel faktörleri değerlendirmez aynı zamanda kişilerin tecrübelerini, bilgilerini, yargılarını, sezgilerini ve düşüncelerini de karar sürecine dâhil eder (Özbek ve Eren, 2013).

AHP yöntemi uygulanırken belirlenmiş olan kriterler ve alternatifler arasında hiyerarşik bir yapı modeller. Hiyerarşik yapının başında ulaşılmak istenen hedefe karar verilir. Daha sonra kriterler ve alternatifler eklenerek yapı oluşturulur. İkili kriter karşılaştırmaları 1-9 önem skalası yardımıyla gerçekleştirilerek karar matrisi elde edilir. Ardından elde edilen matris Şekil 1'de verilen b_{ij} ve w değerleri bulunarak normalize edilir. Normalize işleminden sonra tutarlılık kontrolü yapılır. Eğer CR değeri 0,10'dan küçükse tutarlı, büyükse tutarsız olarak kabul edilir. AHP yönteminin işlem adımları Şekil 1'de verilmiştir (Taş vd., 2017).

Şekil 1. AHP Yöntemi Akış Şeması

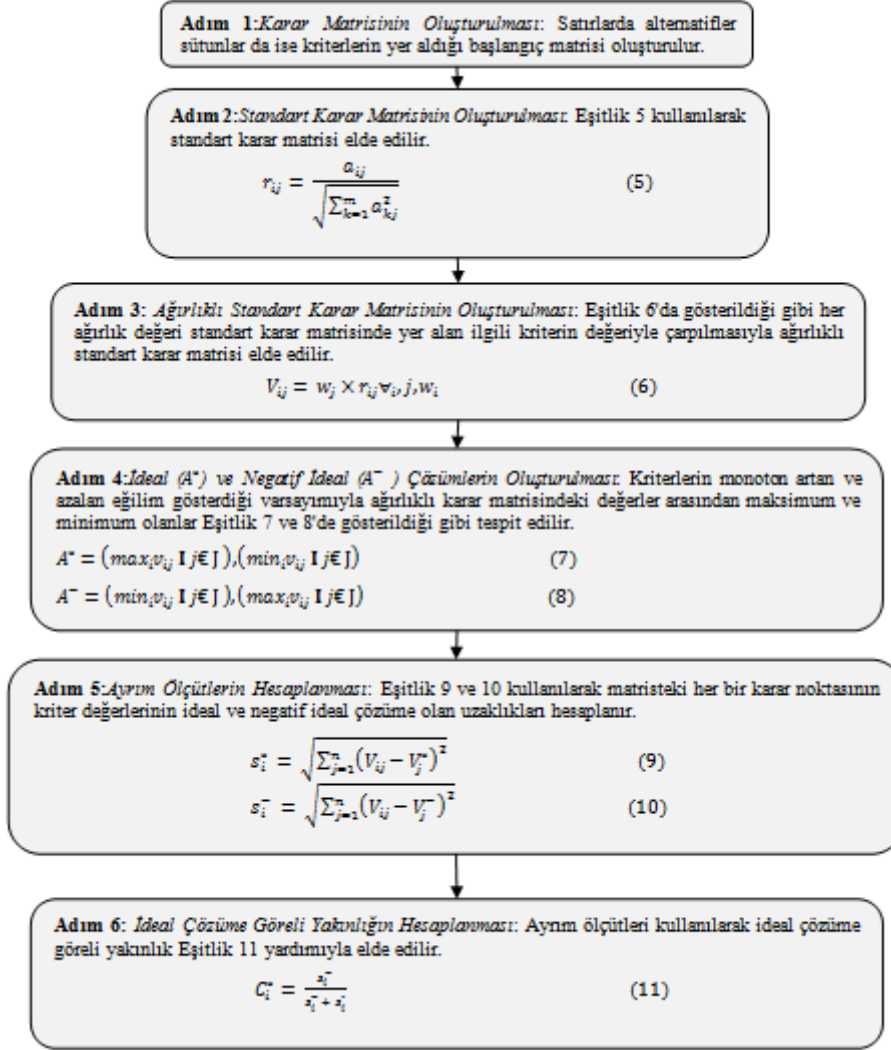
Kaynak: (Taş vd., 2017)

3.2. TOPSIS Yöntemi

TOPSIS yöntemi ÇKKV yöntemlerinin en sık kullanılanlardan biridir. Hwang ve Yoon (1981) tarafından ÇKKV tekniği olarak geliştirilmiştir (Shyjith vd., 2008). Bu yöntemi temel olarak negatif ideal çözüm ve pozitif ideal çözüm oluşturmaktadır. TOPSIS yönteminde, çözüm elde edebilmek için gerçekleştirilen analizlerle negatif ideal çözüm ve pozitif ideal çözüme göre alternatifler seçilmektedir (Özcan vd., 2017). Şekil 2'de TOPSIS yöntem adımları verilmiştir (Erol vd., 2021).

TOPSIS yöntemi karar verme problemlerinde çözüme ulaşırken yapılan analizler ile pozitif ideal çözüme ve negatif ideal çözüme göre alternatiflerin seçilmesine dayanmaktadır. TOPSIS yöntemi 6 adımdan oluşmaktadır:

Şekil 2. TOPSIS Yöntemi Akış Şeması

Kaynak: (Erol vd., 2021)

4. UYGULAMA

Bu çalışmada aşı taşıma türü seçimi için uygun alternatif belirlenmek istenmiştir. Bu kapsamda aşı taşıma türlerinden 5 alternatif, 9 kriter temelinde değerlendirilerek en uygun alternatifin seçilmesi amaçlanmıştır. Alternatif ve kriterler belirlenirken literatür çalışmalarına ek olarak uzman görüşüne yer verilmiştir. Uzman görüşü olarak aile sağlık merkezinde görev yapan bir hekim desteği alınmıştır. Kriterlerin ağırlandırılması AHP yöntemi ile yapılarak en uygun alternatifin seçimi için TOPSIS yöntemi uygulanmıştır. Uygulamanın tüm süreci Şekil 3'te verilmiştir.

Şekil 3. Uygulama Akış Şeması

4.1. Problemin tanımlanması

Son zamanlarda yaşanan salgınlar nedeniyle önemi giderek artmakta olan aşı, taşıması en zor tıbbi ürünlerden biridir. Aşı ulaştırılacağı depo, eczane veya sağlık kuruluşlarına herhangi bir zarara uğramadan ulaştırılmalıdır. Aşının güvenli bir şekilde taşınması ancak güvenli bir soğuk zincir sistemiyle mümkün olmaktadır. Soğuk zincir uygulamasını neredeyse her aşı çeşidi zorunlu kılmaktadır. Aşı taşıma türü seçimi

hakkında yapılan bu çalışma bilimsel ve matematiksel yöntemler ile en uygun aşı taşıma türü seçimi problemini ele almıştır.

4.2. Kriterler

Kriterler belirlenirken literatür çalışması ve uzman görüşü alınmıştır. Yapılan araştırmalara göre aşı taşımada etkili olan 9 adet kriter belirlenmiştir. Bu 9 adet kriter sıcaklık, muhafaza süresi, tek veya çok kullanımlık, fiyat, kullanım kolaylığı, erişilebilirlik, kapasite, taşıma şekli ve nakliye şekli olarak seçilmiştir (Çevik, 2021). Kriter ve açıklamaları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Kriterler

KRİTERLER	AÇIKLAMA
Sıcaklık	Aşının olması gereken sıcaklığı gösteren kriterdir.
Muhafaza süresi	Ürünün mevcut sıcaklığını ne kadar koruduğunu gösteren kriterdir.
Tek veya çok kullanımlık	Ürünün tek veya çok kullanımlık olduğunu ifade eden kriterdir.
Fiyat (tl)	Ürünün satış fiyatını yansıtan kriterdir.
Kullanım kolaylığı	Ürünün kullanımı sırasındaki kolaylık derecesini belirten kriterdir.
Erişilebilirlik	Ürünün erişilme durumunu belirten kriterdir.
Kapasite (lt)	Ürünün maksimum aşı taşıma kapasitesinin belirten kriterdir.
Taşıma şekli	Ürünün istenilen yere nasıl ulaştırıldığını gösteren kriterdir.
Nakliye şekli (Hava, Kara, Deniz)	Aşının hangi yollarla taşınabileceğini gösteren kriterdir.

Kaynak: (Çevik, 2021)

4.3. Alternatifler

Alternatiflerin belirlenmesinde uzman görüşü ve literatür çalışmaları etkili olmuştur. Araştırmalara göre aşı taşımada etkili olan 5 adet alternatif belirlenmiştir. Aşı taşıma yolları için belirlenen alternatifler soğuk kutu, aşı nakil kabı, buzdolabı, soğutmalı araçlar ve ultra soğuk dondurucular olarak belirlenmiştir (Gültekin ve Karadağ, 2021).

4.3.1. Soğuk Kutu

İçerisindeki sıcaklığı buz paketleri yardımı ile koruyan aşı taşıma ekipmanları soğuk kutu olarak tanımlanır.

4.3.2. Aşı Nakil Kabı

Aşı nakil kapları soğuk kutular ile karşılaştırıldığında boyutları daha küçük ve taşınması daha kolay olan ekipmanlardır.

4.3.3. Buzdolabı

Aşı taşımada kullanılan buzdolapları normal ev tipi buzdolaplarından farklı olarak kapağı üstten açılan tiptedir (DSÖ, 1998).

4.3.4. Soğutmalı Araçlar

Aşı taşıma ekipmanları arasında bulunan soğutmalı araçlar 200 saate kadar soğuk havayı muhafaza etmektedir (DSÖ, 1998).

4.3.5. Ultra Soğuk Dondurucu

Ultra soğuk dondurucular ile -60°C ile -80°C aralığında 6 aya kadar aşılı muhafaza etmek mümkün olmaktadır. Bu sebeple alternatif olarak seçilmiştir (Minnesota Sağlık Bakanlığı, 2020).

Tablo 2'de alternatiflerin belirlenen kriterler doğrultusunda elde edilen bilgileri verilmiştir (Gültekin ve Karadağ, 2021).

Tablo 2. Kriter-Alternatif Tablosu

Alternatif / Kriter	Sıcaklık Aralığı (C1)	Muhafaza Süresi (C2)	Tek Veya Çok Kullanımlık (C3)	Fiyat (C4)	Kullanım Kolaylığı (Kolay-Zor) (C5)	Erişilebilirlik (C6)	Kapasite (lt) (C7)	Taşıma Şekli (C8)	Taşıma Yolu (C9)
Soğuk Kutu (A1)	0 - +8°C	1 gün	Ç	2,000	K	K	260	El	H,K,D
Aşı Nakil Kabı (A2)	0 - +8°C	1 gün	Ç	1,722	K	K	56	El	H,K,D
Buzdolabı (A3)	+2 - +8°C	1095 gün	Ç	12,950	K	K	275	Konteynır	H,K,D
Soğutmalı Araçlar (A4)	-70°C ve altı	8 gün	Ç	200,000	Z	Z	25.000	Araç	K
Ultra Soğuk Dondurucu (A5)	-60°C - -80°C	183 gün	Ç	7,070	K	K	158	Konteynır	H,K,D

Kaynak: (Gültekin ve Karadağ, 2021)

4.4. Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

Çalışmanın bu bölümünde AHP yöntemi kullanılarak kriter ağırlıkları belirlenmiştir. Nitel ve nicel olan kriterler uzman bir hekim tarafından Tablo 3'te verilen Saaty'nin 1-9 önem derecesi tablosunu kullanarak değerlendirilmiştir (Asoğlu ve Eren, 2018). Kriterlerin kendi içlerinde önem derecelerinin belirlenmesi için kriterler ikili olarak karşılaştırılmıştır. Önem dereceleri için Tablo 3'te yer alan değerler kullanılmış olup matrisin köşegen çizgisinin altında kalan değerler 1/köşegen üstündeki değer olarak yazılmıştır. Bu işlemler sonucunda Tablo 4'te yer alan ikili karşılaştırma matrisi elde edilmiştir.

Tablo 3. Önem Derecesi Tablosu

Önem Derecesi	Tanımı
1	Eşit derecede önemli
3	Orta derecede önemli
5	Güçlü derecede önemli
7	Çok Güçlü derecede önemli
9	Son derecede önemli
2,4,6,8	Ara Değerler

Kaynak: (Asoğlu ve Eren, 2018)

Tablo 4. İkili Karşılaştırma Matrisi

İkili Karşılaştırma Matrisi	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9
C1	1	1	7	5	7	5	3	3	3
C2	1	1	7	3	3	5	1	1	3
C3	0,14	0,14	1	1	1	1	0,20	0,14	0,14
C4	0,20	0,33	1	1	3	3	0,33	0,14	0,14
C5	0,14	0,33	1	0,33	1	1	0,20	0,33	0,33
C6	0,20	0,20	1	0,33	1	1	0,14	0,33	0,33
C7	0,33	1	5	3	5	7	1	3	3
C8	0,33	1	7	7	3	3	0,33	1	3
C9	0,33	0,33	7	7	3	3	0,33	0,33	1
Toplam	3,69	5,34	37,00	27,67	27,00	29,00	6,54	9,29	13,95

Tablo 4'te elde edilen karar matrisi normalize edildikten sonra AHP işlem adımları uygulanmıştır. Yöntem sonucunda tutarlılık oranı hesaplanırken Şekil 1'de yer alan Eşitlik 4 kullanılmıştır. Eşitlik içerisinde yer alan RI değerini belirlemek için kullanılan rassal indeksler Tablo 5'te verilmiştir (Turgut, vd., 2021). Gerçekleştirilen işlemler sonucu 0,085 olarak elde edilmiştir. Bu değer 0,10'dan küçük olduğu için uygulama sonucunun tutarlı olduğu gözlemlenmiştir. Yöntem sonucunda elde edilen kriter ağırlıkları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 5. RI Değerleri

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
RI	0	0	0,58	0,9	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49	1,51

Kaynak: (Turgut vd., 2021)

Tablo 6. Kriter ağırlıkları

Kriterler	Kriter Ağırlıkları	Sıralama
C1	0,2507	1
C7	0,1821	2
C2	0,1684	3
C8	0,1453	4
C9	0,1076	5
C4	0,0523	6
C5	0,0336	7
C6	0,0315	8
C3	0,0285	9

4.5. TOPSIS Yöntem Çözümü

Bu bölümde problem TOPSIS yöntemi ile çözülerek karar matrisi oluşturulur. Karar matrisinin satırları alternatifleri, sütunları ise kriterleri göstermek üzere Tablo 7'de gösterildiği gibi bir karar matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 7. Karar matrisi

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9
A1	8	1	2	95	5	5	260	5	5
A2	8	1	2	100	5	5	56	5	5
A3	8	1095	2	65	4	4	275	4	5
A4	-70	8	2	10	2	2	25000	2	2
A5	-60	183	2	80	4	3	158	4	5

Tablo 6'da verilen karar matrisinde nitel kriterler uzman bir hekim tarafından değerlendirme yapılarak sayısallaştırılmıştır. C1 kriteri için aşı sıcaklıklarının üst sınırları ele alınmıştır. C3 kriterinde tek kullanımlıklar 1, çok kullanımlıklar 2 olarak kabul edilmiş ve tüm seçenekler çok kullanımlık olduğu için hepsine eşit olarak 2 değeri verilmiştir. C4 değerinde yer alan kriter maliyet kriteri olduğu için bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. En düşük maliyetli olan alternatifin en çok faydayı sağladığı düşünülerek 100 puan verilmiş ve diğer alternatif fiyatlar bu alternatif temelinde puanlandırılmıştır. C5, C6, C8 ve C9 için ise 1-5 'lik bir değerlendirme skalası (1- Çok Zor, 2-Zor, 3- Orta, 4- Kolay, 5- Çok Kolay) kullanılmıştır. Karar matrisinin elde edilmesinin ardından TOPSIS işlem adımları kullanılarak alternatifler sıralanmıştır. Alternatiflerin sıralanması Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Alternatif sonuç matrisi

Alternatifler	Sonuçlar	Sıralama
A3	0,599	1
A1	0,470	2
A2	0,469	3
A4	0,400	4
A5	0,157	5

4.6. AHP-TOPSIS Yöntem Sonuçlarının Değerlendirilmesi

AHP yöntemi ile elde edilen kriter değerlendirilmeleri sonucunda öncelikli olarak sıcaklık kriteri çıkmıştır. Bunun nedeni ise aşuların uygun olmayan sıcaklıkta bozulabilir ürünler olmasından kaynaklıdır. Ardından kapasite ikinci sırada yer almıştır. Taşıma yapılması sırasında kapasiteye göre taşıma yapıldığı için bu kriterin de önemi yüksek çıkmıştır. Kriterler ağırlıklarıyla süre, taşınma şekli, taşınma yolu, fiyat, kolaylık, erişilebilirlik ve aşının tek veya çok kullanımlık olması şeklinde sıralanmıştır. Aşının tek ya da çok kullanımlık olması taşıma alternatifini seçerken en az etkiye sahip kriter olmuştur.

TOPSIS yöntemi ile elde edilen alternatifler sıralanmıştır. Alternatif sıralamasına göre A3 (Buzdolabı) seçeneği en uygun alternatif olarak belirlenmiştir. Yapılan çalışma genel olarak kullanılan aşulari kapsamaktadır. Dünya Sağlık Örgütüne göre tedarik zinciri boyunca aşuların neredeyse tamamının +2 ile +8 derece arasında tutulması gerekmektedir (DSÖ, 2015). Bu noktada A3 seçeneğinin ilk sırada çıkması elde edilen çözümün gerçek hayat ile tutarlı olduğunu göstermektedir. Diğer alternatifler ise sırasıyla A1, A2, A4 ve A5 şeklindedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Aşı, birçok işlem neticesinde tüketicilere daha yoğun bir biçimde gönderilmektedir. Bu gönderim seviyesinde ürünün imalinden sabit bir şekilde çıkması kendi başına yeterli gelmemektedir. Sıcaklığa hassas olan etkin malzemeyi özelliğini etkilemeden, kararlı bir şekilde formülünü bozmadan, soğuk saklama zinciri içinde taşınması ve dağıtılması gereklidir. İmal merkezinden ilaç depolarına, depolardan sağlık birimlerine ve eczanelere sevk edilen bu malzemelerin denge bozulmaları çoğunlukla nakliye esnasında kendini göstermektedir. Kendine mahsus koruma özelliği gereken veya soğuk ortam içinde ilaçların muhafaza şartlarına uygun bir şekilde eczaneye kabul edilmesi, muhafaza edilmesi ve benzer biçimde uygun olarak hasta kişilere ulaştırılması en önemli konudur. Soğuk ortamda korunması gereken bu tip ilaçların sevkinde ortam ısısı takibi yapılabilen seyyar taşıma malzemeleri kullanılarak, bu zaman zarfında çalışacak kişilere gereken bilgi ve eğitimin verilmesi gerekir. Eğer ülkeler onaylanan aşuların hedeflendiği gibi salgını kontrol etmesini ve sona erdirilmesinde önemli rol oynamasını istiyorlar ise bu ilaç ve aşı gibi malzemelerin nakliyesi ve muhafaza edilmesi için uygun lojistik programlarının planlamaları yapmalıdır.

Çalışmada en yaygın kullanılan ÇKKV yöntemleri olan AHP ve TOPSIS yöntemleri ile çözüme ulaşılmıştır. Aşı taşınmasında önemli olan 9 adet kriter belirlenmiş ve 5 adet alternatif bu kriterlere göre kıyaslanmıştır. Belirlenen bu 9 adet kriter sıcaklık, muhafaza süresi, tek veya çok kullanımlık, fiyat, kullanım kolaylığı, erişilebilirlik, kapasite, nakliye şekli ve taşıma yolu olup ÇKKV yöntemi olan AHP yöntemi ile ağırlıkları belirlenmiştir. Kriter ağırlıkları belirlendikten sonra önem derecesi en yüksek kriter sıcaklık olarak bulunmuştur. Çalışmanın ilerleyen safhalarında belirlenen kriterlere göre en uygun alternatif seçimi yapılmıştır. Çıkan sonuçlara göre en uygun alternatif buzdolabı olarak belirlenmiştir. Buzdolabını sırasıyla soğuk kutu, aşı nakil kabı, soğutmalı araçlar ve ultra soğuk dondurucular takip etmektedir.

Aşı, ilaç ve taşıma konusunda pek çok çalışma bulunsa da, literatürde aşı taşıma ile ilgili fazla çalışma bulunmamaktadır. Aşı taşıma ekipmanlarının seçimi problemi AHP ve TOPSIS yöntemleriyle sonuç karşılaştırması sağlaması yönünden literatüre katkı sağlamaktadır.

Bu çalışma ve benzer çalışmalardan yola çıkılarak aşının üretimi, dağıtımı, taşınması, depolanması gibi alanlarda sıcaklığının korunması üzerine araştırmalar ve çalışmalar yapılabilir. Gerekli literatür araştırmaları yapıp, gereken bilgiler ışığında aşı koruma çalışmaları veya sevkiyatta ortaya çıkan problemler ele alınarak çözüm önerileri sunulabilir.

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreçlerinde araştırmanın yazarları eşit derecede katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Akers, MJ. (2006). Special challenges in production of biopharmaceutical dosage forms. *Bioprocess International*, 4(11), 36-43.
- Arslan, A. (2007). *İlaç ve tıbbi malzeme lojistiği ve bir uygulama* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Asoğlu, İ. ve Eren, T. (2018). AHP, TOPSIS, PROMETHEE yöntemleri ile bir işletme için kargo şirketi seçimi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 102-122.
- Bayram, F. (2018). *İlaç sektöründe lojistik süreçlerin incelenmesi: Bir İşletme Uygulaması*. <https://www.slideshare.net/FurkanOrkanBayram/ila-sektrnde-lojistik-srelerin-ncelenmesi-bir-letme-uygulamas>
- Boğ, M. (2005). *İlaç sektöründe lojistik uygulamalar*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Chandra, C. ve Kachhal, S. K. (2004). Managing health care supply chain: Trends, issues, and solutions from a logistics perspective. In *Proceedings of the sixteenth annual society of health systems management engineering forum*, February, 20-21.
- Çevik, V. A. (2021). Tarihin en kapsamlı soğuk zincir uygulaması: Koronavirüs (Covid-19) aşısının lojistiğinde karşılaşılan zorluklar. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (12), 155-204. <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.7.12.88>
- DSÖ. (1998). *Safe vaccine handling, cold chain and immunizations: A manual for the newly independent states*. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/64776>
- DSÖ. (2015). *Immunization in practice, A Practical Guide For Health Staff*. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/193412>
- Erol, E., Özcan, E. ve Eren, T. (2021). Elektrik üretim santrallerinde iş güvenliği uzmanı seçiminde hibrit bir karar modeli. *Journal of Turkish Operations Management*, 5(1), 615-629.
- Erdal, H. ve Korucuk, S. (2019). İlaç lojistiği kapsamında lojistik kriterlerin DEMATEL yöntemi ile belirlenmesi: Erzurum ili örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 155-166.
- Gültekin, Y. ve Karadağ, M. (2021). Aşı soğuk zinciri: Covid-19 salgını kapsamında Türkiye'nin aşı lojistiği alt yapısının incelenmesi. *Parion Akademik Bakış Dergisi*, 1(1), 19-42.
- Ho, W. (2008). Integrated analytic hierarchy process and its applications-A literature review. *European Journal of Operational Research*, 186(1), 211-228. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2007.01.004>
- Küçüktürkmen, B. ve Bozkır, A. (2018). Özel saklama koşulu gerektiren veya soğuk zincire tabi ilaçlar ve uygulamalar açısından değerlendirmeler. *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 75(3), 305-322. <https://doi.org/10.5505/TurkHijyen.2018.67674>
- Lurquin, M. G. (1996). Streamlining the supply chain in the pharmaceuticals industry. *Logistics Information Management*, 9(6), 6-10. <https://doi.org/10.1108/09576059610148432>
- Lydon, P., Raubenheimer, T., Arnot-Krüger, M. ve Zaffran, M. (2015). Outsourcing vaccine logistics to the private sector: The Evidence and lessons learned from the Western cape province in South-Africa. *Vaccine*, 33(29), 3429-3434. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2015.03.042>
- Minnesota Sağlık Bakanlığı. (2020). *Interim COVID-19 vaccine provider guide information to plan for and administer Covid-19 Vaccine. Appendix A: COVID19 ultra-cold temperature vaccines*. Erişim Adresi: <https://www.health.state.mn.us/diseases/coronavirus/vaccine/provider.html>
- Nagurney, A., Li, D. ve Nagurney, L. S. (2013). Pharmaceutical supply chain networks with outsourcing under price and quality competition. *International Transactions in Operational Research*, 20(6), 859-888. <https://doi.org/10.1111/itor.12031>

- Naik, S., Paleja, A., Mahajan, M., Ramachandran, N., Dixit, S., Matthan, R., Pai, N. ve Kotasthane, P. (2020). A COVID-19 vaccine deployment strategy for India. *Indian Public Policy Review*, 1(2), 42-58. <https://doi.org/10.55763/ippr.2020.01.02.004>
- Nursena, O., Yapıcı, S., Yumuşak, R. ve Eren, T. (2021). Pandemi sürecinde sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi için ilaç deposu ve aşı dağıtım merkezi yeri seçimi. *Politeknik Dergisi*, 1(1). <https://doi.org/10.2339/politeknik.884835>
- Özbek, A. ve Eren, T. (2013). Çok ölçütlü karar verme teknikleri ile hizmet sağlayıcı seçimi. *Akademik Bakış Dergisi*, (36), 1-22.
- Özcan, E.C., Ünlüsoy, S. ve Eren, T. (2017). ANP ve TOPSIS yöntemleriyle Türkiye'de yenilenebilir enerji yatırım alternatiflerinin değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Mühendislik, Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 5(2), 204-219. <https://doi.org/10.15317/Scitech.2017.82>
- Rashid, M.M. (2020). *Identifying constraints in vaccine supply chain: A case study of finnish redcross*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hanken School of Economics.
- Saaty, T.L. ve Niemira, M.P. (2006). A framework for making a better decision. *Research Review*, 13(1), 1-4.
- Shah, N. (2004). Pharmaceutical supply chains: Key issues and strategies for optimisation. *Computers & Chemical Engineering*, 28(6-7), 929-941. <https://doi.org/10.1016/j.compchemeng.2003.09.022>
- Shyjith, K., Ilangkumaran, M. ve Kumanan, S. (2008). Multi-criteria decision-making approach to evaluate optimum maintenance strategy in textile industry. *Journal of Quality in Maintenance Engineering*, 14(4), 375-386. <https://doi.org/10.1108/13552510810909975>
- Taş, M., Özlemiş, Ş. N., Hamurcu, M. ve Eren, T. (2017). Ankara'da AHP ve PROMETHEE yaklaşımıyla monoray hat tipinin belirlenmesi. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3(1), 65-89.
- Turgut, Z.N., Danişan, T. ve Eren, E. (2021). Spor ve moda dünyasında giyilebilir teknolojilerin ÇKKV yöntemleriyle değerlendirilmesi ve seçimi. *Herkes için Spor ve Rekreasyon Dergisi*, 3(1), 1-11.
- Uslu, Ş. ve Akçadağ, M. (2012). İlaç sektöründe tersine lojistik ve dağıtımın rolü: Bir uygulama. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 149- 158.
- Yiğit, F. (2002). *Tedarik zinciri yönetimi ve ilaç sektörü uygulaması* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.

TÜRKİYE’DE BÖLGESEL KALKINMA AJANSLARININ ON YILI: 2010-2019 YILLARINA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

DECADE OF REGIONAL DEVELOPMENT AGENCIES IN TURKEY: AN ASSESSMENT OF 2010-2019

Fatma ÖZMEN¹

1. Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi
İİBF İktisat Bölümü, fatmaozmen@sdu.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-5079-5345>

Makale Türü   **Article Type**
Araştırma Makalesi   Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
10.05.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
20.09.2022

DOI
10.20875/makusobed.1114689

Öz

Kalkınma Ajansları Genel Faaliyet Raporu’na göre, 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun 2006 tarihinde kabul edilmiş olmasına rağmen, Bölgesel Kalkınma Ajansları’nın (BKA) etkin olarak faaliyete geçmesi 2010 yılı içerisinde gerçekleşmiştir. Kronolojik olarak incelendiğinde 2006 yılında iki, 2008 yılında sekiz ve 2009 yılında on altı ajans kurulmuştur. 2010 yılı itibarıyla da tüm ajanslara yönetici ataması tamamlanmıştır. Bu bağlamda, 2010 yılı sonunda da 26 Kalkınma Ajansının çalışmaları ile ilgili ilk yıllık rapor Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır. Bu çalışmada 2010-2019 yılları arasında yayımlanan Kalkınma Ajanslarının faaliyet raporları farklı açılardan incelenmiştir. 10 yıllık dönemde Kalkınma Ajanslarının verimliliği %43, etkinliğinin %76 olduğu, toplam gider gerçekleşme ortalamasının %30, gelir gerçekleşme ortalamasının %76 olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Bölge, Bölgesel Kalkınma, Bölgesel Kalkınma Ajansı.*

Abstract

According to the Development Agencies' General Activity Report, although the Law No. 5449 on the Establishment, Coordination and Duties of Development Agencies was adopted in 2006, the effective activation of RDAs took place in 2010. When examined chronologically, two agencies were established in 2006, eight in 2008 and sixteen in 2009. As of 2010, the appointment of managers to all agencies had been completed. In this context, the Ministry of Development prepared the first annual report on the work of 26 Development Agencies at the end of 2010. In this study, the activity reports of Development Agencies published between 2010 – 2019 have been analysed from different perspectives. In the 10-year period, it has been observed that the productivity of the Development Agencies is 43%, the efficiency is 76%, the average of total expense realization is 30%, and the average of income realization is 76%.

Keywords: *Region, Regional Development, Regional Development Agencies.*

Bu makaleye atıf yapmak için:

Özmen, F. (2022). Türkiye’de bölgesel kalkınma ajanslarının on yılı: 2010-2019 yıllarına ilişkin bir değerlendirme. *MAKU SOBED*, (36), 59-75.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1114689>

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope

Regional Development disparities are a problem that exists in all countries. Different policies are implemented to eliminate these disparities. One of these policies is Regional Development Agencies (RDAs). RDAs have been defined as "a regionally based, publicly financed institution outside the mainstream of central and local government administration designed to promote indigenous economic development through an integrated use of predominantly 'soft' policy instruments". Although its examples in the world were established 70 years ago, the first RDAs in Turkey were established in 2006 as a "Model RDAs". Three years after its establishment, these agencies became operational. The mission of the Regional Development Agencies in Turkey is defined as reducing regional development disparities, increasing the competitiveness of regions, revealing their development potential, and improving the business and investment environment. The results of Regional Development Agencies have been criticized by different circles, including The State Supervisory Council. The purpose of this article is to examine the performance results of the Regional Development Agencies in the 10-year period since their establishment.

Methodology

Document analysis was used as a research method in the article. Document analysis is a scientific research method that can be defined as the collection, review, questioning and analysis of various documents as the primary source of research data. In the study, "Development Agencies General Activity Report" document published by the Ministry of Development was examined. The first annual report was prepared by the Ministry of Development in 2010. In the study, different indicators related to Regional Development Agencies were tried to be reached by examining the annual reports published between 2010 and 2019.

Findings

According to the findings obtained from the examination of the annual reports covering 10 years, there are significant differences in the performance realizations of the RDAs established in Turkey. Regardless of the economic size of the regions where Regional Development Agencies are located, there is a disproportion in the number of experts they employ. There is a 133% difference between the agency that has the least expert staff and the one that has the most. When the proportional distribution averages of the incomes are examined, it is found that the Regional Development Agencies are mainly financed by the public and municipalities. Between 2010 and 2019, the realization rate of the revenues planned by the Development Agencies was 76% on average. In this process, the lowest average is 63%. On average, 25% of the planned revenues could not be achieved. When the expenditure realization rate of the development agencies is examined, it is found that 30% of the budgeted amount has been realized. RDAs could not realize 70% of their planned expenditures. The nine-year average general administration services cost realization rate is 53%, plan and program services realization rate is 28%, monitoring and evaluation services realization rate is 21%, research and development services realization rate is 24%, promotion and training services realization rate is 41%. The realization rate of project support expenses was calculated as 24%. In the ten-year period included in the research, it is seen that the general administrative services expenses constitute 34% of the total expenses on average, while the project activity support expenses constitute 59%. Out of the total budget, the amount spent for plan and program services is 2%, and the amount spent for research and development services is 1%.

Conclusion and Discussion

The performance realizations of the Development Agencies in the 10 years since their establishment have been examined within the scope of this study. It has been observed that agency performances are realized at quite different levels. The report prepared by the State Supervisory Council in 2014 was prepared due to the poor performance of RDAs in the context of regional development and the existence of problems related to RDAs. The report emphasized that the implementation of the uniform agency model is a problem. In addition, it was emphasized that Development Agencies had the problem of "focus shift". In this study, it has been observed that there are great differences between the plans of the development agencies and the realizations. Although the contribution of RDAs to the dissemination of project preparation systematics is considered a fact in Turkey, as in many countries, its impact on regional development is questioned.

As a result, it can be said that the RDAs established in Turkey perform below their potential. For them to realize their potential, performance indicators need to be simplified, plans need to be prepared for implementation rather than existence. In addition, there is a need to establish a balance in the central authority and approval system and to make regional development the focus of the development agencies. When RDAs are evaluated holistically, it can be said that the way to overcome current and future challenges for RDAs and to ensure regional development depends on RDAs acting as a tool of change in the regional knowledge economy and creating a better and more dense information network within the region. Therefore, the structure of RDAs should be characterized as "regional information network centers" rather than traditionally expressed "practitioners monopolizing regional development".

1. GİRİŞ

Ekonomik faaliyetler belirli bir alanda ortaya çıkmakta, büyümekte ve gelişmektedir. Genel olarak ekonomik aktörler ve firmalar, faaliyette bulunacakları alanları üretim faktörlerini ve teknolojilerini seçtikleri gibi belirlemektedirler. Çünkü verimli ve etkin olarak kullanılacak üretim faktörleri eşit olmayan bir şekilde coğrafi olarak dağılmış bulunmaktadır (Stimson vd., 2006). Bu nedenle ekonomik faaliyetlerin bölgesel coğrafya dağılımındaki nicel ve nitel dengesizlikleri yerel kalkınma düzeylerinde, gelir dağılımında ve refah seviyesinde farklılıkların oluşmasına neden olmaktadır. (Capello, 2009). Hatta bu durum belirli bir bölge içinde bile büyük farklar yaratabilecek şekilde ortaya çıkmaktadır (OECD, 2016). Dolayısı ile bölgesel eşitsizlikler, sosyal yardım sistemlerinin tekdüzeliği, verimsizleşen üretim sistemleri ve istenmeyen sosyal koşullar nedeni ile önemli sosyo-ekonomik sonuçlar doğurmaktadır (Saint-Paul, 1998).

Bölgesel kalkınma farklılıklarının, tüm ülkelerde var olan bir sorun olarak ekonomi yönetimlerinin temel sorunlarından biri olduğu söylenebilir (Iammarino vd., 2017; Pike vd., 2007). Örneğin Avrupa Birliği'nde 1985 yılında Tek Avrupa Senedi'nin yayımlanmasından başlayarak, 2007 yılında Avrupa Birliği Bölgesel Ajandası'nın yenilenmesi ile devam eden süreçte en temel sorunun bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik farklılıklar olduğu belirtilmiş ve bu farklılıkları gidermeye ilişkin geliştirilen düzenleme ve politikalara karşın, ülkeler ve bölgeler arasındaki eşitsizliklerin arttığı kaydedilmiştir (Görmar vd., 2019). Dolayısı ile coğrafi olarak bazı bölgelerin diğer bölgelerden neden daha fazla gelişmiş olduğunun ekonomi biliminin temel sorunlarından birisini oluşturduğu söylenebilir (Hassink, 2010; Martin ve Sunley, 2006). Bölgeler arasında olan bu farklılıkların, bölgelerin sahip olduğu üretim faktörlerine dayalı kaynakların aynı olmadığına ve ekonominin ana aktörleri olan işletmelerin belirli bölgelerde yoğunlaşmasına bağlı olarak kümeleşmelerin gerçekleşmesi ile ortaya çıktığı ifade edilebilir (Capello, 2009). Bölgeler arasındaki farklılıkların azaltılarak ekonomik kalkınmayı sağlamak için oldukça fazla sayıda ulusal ve yerel temelli politika, program ve proje uygulanmıştır (Hansen vd., 1990; Hudson, 2007). 20. yüzyılda (özellikle 1980'lere kadar) ekonomik kalkınmanın sağlanması için, ülke genelinde farklı bölgeler arasında homojen bir kalkınma ortamı olduğu düşüncesinden hareketle, öncelikle merkezi bir programa dayalı altyapı yatırımları yaparak bölgelerin hazırlanması ve yine merkezi yatırımlar ile bu bölgelerin sanayi bölgesi olarak gelişmesi için programların uygulanmasının en doğru strateji olduğu düşünülmüştür (Drabenstott, 2006). Ancak elde edilen sonuçlardaki başarısızlıklar bölge kavramı ve bölgesel kalkınma kavramları üzerine yeniden düşünülmesi gerektiği sonucunu ortaya koymuştur.

Bölge Bilimi alanında yapılan çalışmalar sonrasında “Yeni Bölgecilik” anlayışı bağlamında, 1960'larda ve 1970'lerde ulusal düzeyde geliştirilen kalkınma teorileri bölgesel ölçeğe indirgenmeye başlamıştır (Dulupçu vd., 2010; Hadjimichalis, 2019). Yeni bölgesel politikalar, bölgesel ekonomik kapasitenin artırılarak bölgesel rekabet gücünün geliştirilmesi ve içsel büyüme dinamiklerinin desteklenmesi amacı ile merkezi aktörler ile yerel aktörlerin birlikte karar vermesine ve finanse etmesine dayalı yarı özerk bölgesel birimler ile uygulamaların gerçekleştirilmesine dayalıdır (Hadjimichalis ve Hudson, 2014). OECD, Dünya Bankası, Avrupa Birliği (AB) gibi uluslararası kuruluşlar ve çeşitli ulusal hükümetler yukarıda bahsedilen başarı öykülerini “en iyi uygulama” olarak örnek edinmiş ve bölgesel kalkınmayı sağlamak için benzer programları desteklemiştir (Hadjimichalis, 2019). Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA), bu programlar içerisinde, bölgesel ekonomik kalkınmayı sağlamanın ve geri kalmış bölgelerin yenilenmesini destekleme çabalarının ana odaklarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Benneworth, 1999; Liddle, 2001; Howe, 1996).

2. BÖLGESEL KALKINMA AJANSLARI

Yuill (1982) tarafından BKA'lar, “genel olarak ekonomik kalkınma açısından “sorunlu veya öncelikli” olarak belirlenen bölgelerde endüstriyel kalkınmayı (üretim dışı faaliyetler de dâhil olmak üzere) özel olarak geliştirmek üzere tasarlanmış, merkezi ve yerel yönetimlerin yönetim alanı dışında yetkilere sahip ve kamu tarafından finanse edilen herhangi bir kurum” olarak tanımlanmıştır. Çeşitli yazarlar tarafından bu tanım, BKA'ların ekonomik işlevlere ek olarak kuruldukları bölgenin çevresel, sosyal olarak da kalkınması ve yenilenmesi gibi sorumluluklara sahip oldukları için çok dar bir tanım olduğu ifade edilmekte ve İngiltere'de 1909 yılında kırsal kalkınma sorunlarını çözmek için kurulan “Kırsal Kalkınma Komisyonu” ve 1933 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde kurulan Tennessee Vadisi İdaresi örnek olarak gösterilmektedir (Danson vd., 1992). En eski BKA olarak da ifade edilen (Gray ve Johnson, 2005) ve kamu finansmanı ile değil, ürettiği elektriği satarak kendi finansmanını kendisi sağlayarak model olarak gösterilen (Ergun, 1993) Tennessee Vadisi İdaresi, 105.930 kilometrekare büyüklüğünde, yedi farklı eyaletin sınırlarına giren bir bölgede toprak

ve su yönetimi gerçekleştirmek, taşkınları kontrol etmek, barajlar inşa etmek, içilebilir su kontrolü sağlamak, bölgedeki sıtma hastalığı ile mücadele etmek ve bu işlerin gerçekleştirilmesi yolu ile istihdam sağlayarak ekonomik gelişmeyi de sağlamak gibi farklı amaçları gerçekleştirmek için kurulan bir ajanstır (Miller ve Reidinger, 1998). Bu bağlamda BKA'ların, yapısal hedeflerinin, her bir bölgenin kendine özgü sorunlarını yine kendine özgü çözümler ile ele alınması olarak ifade edilebilir (Halkier, 1992). BKA'ların faaliyetleri, "ulusal politika ve programların yerel ihtiyaç ve ilgi alanlara daha iyi uyum sağlamasına" aracılık etmektedir (DETR, 1997).

BKA'lar, bölgesel yönetim çerçevesi sağlamak ve farklı yönetsel düzeylere sahip olan bölgelerin sorunlarının üstesinden gelmek için stratejileri belirleyebilecek geniş bir sosyal ve ekonomik sektör ortaklarını bir araya getiren bir yapı özelliği taşımaktadır (Robson ve Peck, 2000; Liddle, 2001). Bu yapı, bölgesel ekonomik kalkınmayı ve yenilenmeyi koordine etmek, bölgelerdeki rekabet gücünü artırmak ve bölgeler arasındaki ve içindeki ekonomik büyümedeki farklılıkları azaltmak için bölgesel bir strateji geliştirmekten sorumlu bulunmaktadır (Blackman ve Ormston, 2014; Morgan, 1999). Birçok ülkede özellikle de Avrupa Birliği ülkelerinde kurulan BKA'lar bölgesel kalkınmanın temel aktörleri olarak kurulmuş ve konumlandırılmıştır (Halkier ve Danson, 1997; Pike vd., 2007; Danson vd., 2005). Avrupa'nın tarihsel kökeninde "bölgesel kimlikler kıtası" olarak tanımlanması (Sallnow ve Arlett, 1989) ve Avrupa Birliği içerisinde bölgesel gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklılıkların çokluğu (Puga, 1999; Petrakos vd., 2005) ve birlik içerisindeki entegrasyonu sağlamak için otorite ve yetkinin devletler düzeyinden daha alt düzeylere yaygınlaştırılması düşüncesi (Hooghe, 1996) BKA'ların kuruluşunun temel sebebi ifade edilebilir. Avrupa Birliği'nin birliğe yeni katılan ülkelerin diğer ülkelerin kalkınmışlık düzeyini yakalamaları için ayırdığı Avrupa Yapısal Fonları'nın siyasal baskılardan uzak bir biçimde ulusal hükümetler tarafından farklı amaçlar için kullanılmamasını sağlaması ve bölgesel kalkınmaya uzun vadeli stratejik bir bakış açısı benimsemesi, BKA'ların Avrupa Birliği içerisinde bir politika aracı olarak yaygınlaşmasını sağlamıştır (EU, 2010). Bu bağlamda, Avrupa Birliği sınırları içinde kurulan BKA'ların koordinasyonunu sağlayarak bölgesel deneyimlerin öğrenilmesini kolaylaştırmak için 1992 yılında Avrupa Birliği Bölgesel Kalkınma Ajansları Birliği (EURADA) kurulmuştur ve 21 farklı ülkeden 66 üyesi bulunmaktadır (EURADA, 2020). Avrupa Birliği üyesi olmamasına karşın Türkiye'den on BKA, EURADA üyesi olarak kayıtlıdır. BKA'lar farklı isimlerde de olsa dünyanın değişik ülkelerinde bölgesel kalkınma amacına hizmet etmektedir.

Her ne kadar farklı statü ve yapılarla kurulmuş olsalar da, 1930'lu yıllardan beri çok sayıda ülkede BKA'lar ekonomik kalkınma politikası aracı olarak kurulmuş ve farklı ekonomik kalkınma sonuçları ortaya koymuşlardır. Bölgesel kalkınmada oldukça başarılı sonuçlar elde etmelerine (Gibbs, 1998; Waters ve Smith, 2002; Harding, 2006) rağmen özellikle 2010'lu yıllardan sonra BKA'ların performanslarına ilişkin eleştiriler artmıştır. Örneğin, Amerika'da California Eyaletinde, ilki 1952 yılında kurulan ve sayıları 400'ün üzerine çıkan BKA'lar 2012 yılında mali sebeplerden dolayı Eyalet Yasama Meclisi'nin kararı ile kapatılmıştır (Svorny, 2014). BKA'ların bölgesel ekonomiye yönelik performansları pek çok farklı faktörden etkilenmektedir. Maude ve Beer (2000), BKA'ların performansında finansal kaynakların yeterliliği, insan kaynaklarının yapısı, stratejik planlama becerisi, BKA'nın meşruiyeti ve yaptırım gücü, yerel işletmelerin ortak olarak katılımı, BKA'ların görev tanımı ve bölgeye uygunluk gibi faktörlerin ekili olduğunu ifade etmektedir.

BKA'lar yapılarından kaynaklanan performansı olumsuz etkileyen faktörler ile mücadele etmenin yanında, bölgesel kalkınmayı sağlamak için BKA dışındaki faktörler ile de mücadele etmek durumundadır. BKA'lara verilen bölgesel ekonominin canlandırılması, yenilenmesi görevi uzun vadeli bir çaba ile gerçekleştirilebilecek bir durumdur. Ancak BKA'ların uzun vadeli çabaları ile bölgesel siyasi aktörlerin, özellikle seçim dönemlerine bağlı, kısa vadeli bölgesel çıkarları çakışabilmekte veya farklılaşabilmektedir. Dolayısı ile BKA'lar aynı zamanda siyasi aktörlerin kısa vadeli hedeflerini gözetmek durumunda kalabilmektedir. İspanya'da SPRI ve İtalya'da Emilia-Romagna bölgesinde ERVET gibi BKA'lar bu tarz hem iç hem de dış politik sorunlara maruz kalmıştır (Morgan, 1997). BKA'ların faaliyet gösterdiği bölgesel ekonomik kalkınma alanı, karmaşık bir kurumsal ortamı içermektedir. BKA'ların beceri eksikliği, iş geliştirme ve destekleme kapasitesindeki yetersizlikler, bölge içi yatırım destek faaliyetleri ve bütün bunların üzerinde kaynak ve güç eksikliği bu karmaşık ortam ile birleşince, BKA'ların stratejik amaçlarını tam olarak gerçekleştirme ve bölgesel ekonomik kalkınmayı harekete geçirecek yerel kurumları başarılı bir şekilde etkileme yeteneğini zayıflatmaktadır (Fuller vd., 2002).

Tablo 1. BKA'ların Performansını Etkileyen Faktörler

Performans Faktörü	Kapsamı
Finansal Kaynakların Yeterliliği	BKA'ların etkililiğini belirleyen en önemli unsur olarak finansal kaynakların yeterliliğidir. Bölgesel kalkınmaya ilişkin stratejik planların, yönetsel planların hazırlanması; çalışan personelin ücretlerinin ödenmesi; bölgedeki devlet kurumlarının faaliyetlerini desteklenmesi, proje ve raporların hazırlanması için finansal kaynakların varlığı önemlidir. BKA yöneticilerinin finansman kaynağı sağlamak için yoğun çaba harcamaları bölgesel kalkınmaya odaklanmalarını zorlaştıracaktır.
İnsan Kaynakları	BKA'ların temel işlevlerini yerine getirebilmesi için yeterli sayıda ve nitelikli insan kaynağına ihtiyacı bulunmaktadır. BKA'lar uzun dönemli veya proje bazlı kısa dönemli kadrolama yapabilmektedir. Gerek bölgesel planların hazırlanmasındaki, gerekse de bölgesel projelerin yürütülmesindeki performans çalışanlara bağlıdır. İnsan kaynağı yapısı temel bir sorun alanıdır.
Stratejik Planlama Yapabilme Becerisi	BKA'ların, bölgesel öncelikleri belirlemek, zamana veya kaynaklara ilişkin farklı talepler arasında seçim yapmak ve bölgenin kalkınması için tutarlı bir vizyon sunmak için stratejik planlar oluşturmaları gerekmektedir.
Meşruiyet ve Güçlendirme	BKA'lar, bölgesel kalkınmanın sağlanması adına hiyerarşik düzeyde aşağıdan-yukarıya bölgenin doğru meşru bir temsilcisi olarak görülmeli ve kamu-özel-STK'lar tarafından yine hiyerarşik olarak yukarıdan-aşağıya doğru desteklenmelidir. İyi bir liderlik, yetki ve kabul sağladığı için BKA'yı kendi bölgesinde güçlendirebilir. Yetkili bir kuruluşun hedefleri ve stratejileri geniş çapta kabul edilecek, bölgedeki ekonomik kalkınmada kilit insanlar olarak hükümet, iş dünyası ve toplum tarafından istişarelerde bulunulacaktır.
Yerel İşletmelerin Katılımı	Yerel işletmelerin, bölgesel kalkınmanın itici gücü olduğu için BKA tarafından yönetsel süreçlere dahil edilmesi gerekmektedir. Yerel işletmelerin katılımlarının sağlanması aynı zamanda meşruiyet açısından da önemlidir. Kamu yönlendirmesi ve düzenlemelerinin baskın olduğu BKA'larda yaşanan çatışmalar ve bölgesel çıkar farklılıkları nedeniyle, yerel işbirliği ve BKA performansı olumsuz etkilenebilmektedir.
Bka'ların Görev Tanımları	BKA'ların görev tanımlamaları ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye farklılaşabilmektedir. Bazı BKA'lar görev tanımları gereği KOBİ'ler üzerine yoğunlaşırken, bazıları büyük ölçekli altyapı yatırımlarına odaklanabilmektedir. BKA'ların görev tanımlarının geniş veya dar bir çerçevede hazırlanması performanslarını etkileyecektir. Örneğin bölgesel kalkınmayı sağlayacak unsurların kapsam dışı bırakılması veya çok geniş bir kapsam olmasına rağmen BKA insan kaynağının yetersiz olması sorun alanı olabilmektedir.
Bölgeye Uygunluk	BKA tarafından bölge için hazırlanan stratejik planların bölgenin yapısına uygun olması gerekmektedir. Toplumsal yapı çeşitliliğinin fazla ve ekonomik bağlantı düzeyinin düşük olduğu bölgelerde BKA'ların toplum desteği almada ve ortak bir vizyon yaratmada başarısız olduğu gözlemlenmektedir. Bununla beraber, BKA'ların kuruldukları bölgelerin tanımlanması, oluşturulması ve sınıflandırılması başka bir sorun alanı oluşturmaktadır. Bölgenin sınırlarının tam olarak belirlenmesi, mekanik bir çerçevede değerlendirilmesi BKA'ların performansını etkilemektedir.

Kaynak: (Maude ve Beer, 2000, ss. 11-12)'den yararlanılarak tablolatırılmıştır.

3. TÜRKİYE'DE BÖLGESEL KALKINMA AJANSLARININ 2010-2019 YILLARI ARASI PERFORMANSLARI

Bu bölümde öncelikli olarak Türkiye'de Kalkınma Ajanslarının tarihsel gelişimi genel hatları ile anlatılarak, 26 Kalkınma Ajansının 2010-2019 yılları arasındaki performansına ilişkin hazırlanan faaliyet raporları üzerinden hesaplanan göstergeler vurgulanmaya çalışılacaktır.

3.1. Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Ajansları

Türkiye için BKA'lar Avrupa Birliği uyum süreci çerçevesinde 'Avrupalılaştırma etkisi' olarak bölgesel politikaların adaptasyonunun (kopyalanmasının) sonucunda gündeme gelmiştir (Dulupçu, 2006). Kopenhag Zirvesi sonrasında Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan Türkiye için Katılım Ortaklığı Belgesi'nde "bölgesel farklılıkların azaltılmasını amaçlayan ulusal ekonomik ve sosyal uyum politikalarının geliştirilmesi" ve "bölgesel kalkınmayı yönetmek için idari yapıların güçlendirilmesi" gerektiği belirtilmiştir (Council of the European Union, 2003). Bu süreçte BKA kavramı, üniter devlet yapısının zarar görmesi, kamu idaresi otoritesinin zayıflaması, kamu mali kaynaklarının etkin olmayan kullanımı gibi farklı açılardan eleştirilere de maruz kalmıştır (Berber ve Çelpeç, 2005; Avaner, 2005; Sayın, 2005). Hatta bu nedenle kanuni düzenlemelerde yerleşme vurgusu eleştirileri nedeni ile taslak metinde yer alan "Bölgesel Kalkınma Ajansı" ifadesi yerine kanun metninde "Kalkınma Ajansı" (KA) kavramı kullanılmıştır (Güler, 2006). KA'ların hukuki temeli Anayasanın 126. Maddesinde yer alan "Kamu hizmetlerinin görülmesinde verim ve uyum sağlamak amacıyla, birden çok ili içine alan merkezi idare teşkilatı kurulabilir. Bu teşkilatın görev ve yetkileri kanunla düzenlenir" hükmüne dayanmaktadır (Kutlu ve Görün, 2018). Üç yıl içerisinde gerekli altyapı hazırlıkları tamamlanarak 2006 yılında 5449 sayılı yasa ile 26 KA kurulmuş ve kanun yürürlüğe girdikten üç yıl sonrasında bu ajanslar faaliyete geçmiştir (OECD, 2016). Türkiye'de BKA'ların işleyişine ilişkin düzenlemeler 2018 yılında yayımlanan 703 sayılı KHK ile yürürlükten kaldırılmış (Resmi Gazete, 2018a) ve yeniden düzenleme yapılmıştır. 4 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinde yapılan yeni düzenleme ile ajansların ulusal düzeyde koordinasyonundan Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı sorumlu olarak ifade edilmiştir (Resmi Gazete, 2018b).

Görsel 1. Türkiye’deki BKA’ların Bölgesel Dağılımı

Kaynak: (KAGM, 2019)

Türkiye’de uygulanan “Kalkınma Ajansı” modelinin Halkier ve Danson (1997) tarafından tanımlanan “Model BKA” yapısına uygun olduğu ifade edilebilir (Serteser, 2015). Model BKA’ların temel amacı, bölgelerini doğrudan yabancı sermaye yatırımları için bir hedef olarak tanıtmak, bölgede var olan üretici işletmeleri desteklemek, üniversiteleri ve insan kaynaklarını harekete geçirmek üzere finansal teşvikler sağlamak olarak ifade edilebilir (Bellini vd., 2012). Ancak, Danson vd. (2005) tarafından yapılan araştırmada, Model BKA uygulamalarının günümüz koşullarına uygun çözümler üretmediği için terk edilmeye başlandığı ifade edilmekte olup, “modelin bozulduğu” vurgulanmaktadır. Zaman içerisinde BKA’ların amaçları gerçekleştirememesi, finansal olarak da desteklenmelerinde ortaya çıkan güçlükler BKA’ların çalışmalarını sekteye uğratmış ve “Model BKA” olarak organize edilen kuruluşlar Avustralya ve İngiltere’de lağvedilmiştir (Pike vd., 2015). Her ne kadar farklı uygulamalar, farklı sonuçlar ve değerlendirmeler olsa da BKA’ların bölgesel kalkınma yöntemlerinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamaya devam edeceği düşünülmektedir (Tomaney, 2010).

3.2. Kalkınma Ajanslarının 2010-2019 Yılları Arasındaki Faaliyetleri

KA’lar, ulusal düzey strateji belgeleri olan 11. Kalkınma Planında ve “daha dengeli, topyekûn kalkınma” alt başlığını taşıyan Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi 2014-2023 belgesinde, bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılması, bölgelerin rekabet edebilirliklerinin artırılması, gelişme potansiyellerinin açığa çıkarılması, iş ve yatırım ortamının geliştirilmesi ve bu amaçla yerelde işbirliklerinin geliştirilmesinde önemli bir işlev üstlenmektedir (KAGM, 2020). Bu işlevleri gerçekleştirmek için ajansların alanlarında uzman personellere ihtiyaçları bulunmaktadır. 2010-2019 yılları arasındaki uzman statüsünde istihdam edilenlerin dağılımı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 2. Uzman Personel Sayıları (2010-2019)

Düzyey	Ajans Adı	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
TR10	İSTKA	16	37	38	42	40	37	31	29	29	24
TR21	TRAKYAKA	15	27	26	28	35	35	25	25	32	32
TR22	GMKA	17	29	27	28	25	24	25	24	24	23
TR31	İZKA	32	28	35	33	27	28	21	23	27	27
TR32	GEKA	27	37	34	33	29	30	27	27	27	26
TR33	ZAFER	16	25	23	29	26	36	30	29	35	31
TR41	BEBKA	20	27	25	33	29	37	31	29	28	27
TR42	MARKA	30	35	28	34	33	32	21	34	34	35
TR51	ANKARAKA	26	28	36	29	35	41	35	34	34	35
TR52	MEVKA	30	33	36	34	30	29	22	19	26	27
TR61	BAKA	26	24	34	32	40	39	25	20	29	27
TR62	ÇKA	29	29	29	27	23	21	27	27	25	25
TR63	DOĞAKA	26	24	32	28	31	26	23	24	24	24
TR71	AHİKA	22	26	20	32	26	20	28	26	33	30
TR72	ORAN	16	25	31	33	31	30	26	23	25	24
TR81	BAKKA	19	23	23	23	20	13	16	15	15	15
TR82	KUZKA	19	27	32	25	21	18	15	13	16	16

(tablonun devamı sonraki sayfadadır)

Düzyey	Ajans Adı	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
TR83	OKA	31	31	31	31	21	29	19	23	30	30
TR90	DOKA	29	44	48	45	25	34	27	26	26	25
TRA1	KUDAKA	28	29	30	26	33	28	18	16	16	18
TRA2	SERKA	29	33	29	27	22	23	20	20	17	16
TRB1	FKA	25	28	28	31	15	30	24	21	27	26
TRB2	DAKA	28	25	33	30	30	39	32	31	34	33
TRC1	İKA	22	24	27	28	31	29	19	22	25	28
TRC2	KARACADAĞ	27	30	28	33	31	33	19	19	22	22
TRC3	DİKA	30	38	34	37	30	21	18	17	26	25
TOPLAM		635	766	797	811	739	762	624	616	686	671

Kaynak: (BGYUGM, 2014; BGYUGM, 2015; BGYUGM, 2016; BGYUGM, 2017; KAGM, 2018; KAGM, 2019; KAGM, 2020). Yatırım Destek Ofisi bünyesinde uzman statüsünde çalışan personel toplam rakama eklenmiştir.

2010-2019 yılları arasında ajansların gelirlerinin oransal dağılım ortalamaları incelendiğinde ağırlıklı olarak kalkınma ajansı finansmanının kamu ve belediyeler tarafından finanse edildiği görülmektedir. En yüksek kamu katkısı ortalaması olan ajans %80 ile SERKA iken, en düşük kamu kaynağı ortalaması olan ajans ise İSTKA olarak görülmektedir. Belediyelerden aktarılan pay ortalaması en yüksek olan ajans %48 ile İSTKA, en düşük belediye payı alan ajans ise %3 ile SERKA olarak hesaplanmıştır. KA'ların bütçelerini oluşturan gelir kalemleri faaliyet raporlarında öngörü ve gerçekleşme olarak iki sütunda gösterilmektedir. Aşağıdaki tabloda KA'ların 2010-2019 yılları arasındaki gelirlerine ilişkin gerçekleşme oranları ortalaması sunulmaktadır.

Tablo 3. Gelir Gerçekleşme Oranı Ortalaması (2010-2019)

Düzyey	Ajans Adı	Genel Bütçe Gerçekleşme Oranı	İl Özel İdare Gerçekleşme Oranı	Belediyelerden Aktarılan Pay Gerçekleşme Oranı	Sanayi ve Ticaret Odalarından Aktarılan Pay Gerçekleşme Oranı	Gelirler Toplamı Gerçekleşme Oranı
TR10	İSTKA	0,91	0,54	0,64	1,50	0,77
TR21	TRAKYAKA	0,82	1,07	0,62	1,09	0,73
TR22	GMKA	0,91	0,86	0,52	0,96	0,76
TR31	İZKA	0,73	0,50	0,80	1,01	0,81
TR32	GEKA	0,80	0,47	0,69	0,91	0,72
TR33	ZEKA	0,77	0,94	0,88	0,88	0,83
TR41	BEBKA	0,94	1,08	0,95	1,06	0,94
TR42	MARKA	0,84	1,00	0,48	0,97	0,60
TR51	ANKARAKA	0,90	0,74	0,63	1,02	0,72
TR52	MEVKA	0,83	1,12	0,63	0,99	0,79
TR61	BAKA	0,93	0,95	0,62	1,12	0,79
TR62	ÇKA	0,84	0,50	0,70	0,99	0,61
TR63	DOĞAKA	0,85	0,88	0,47	0,56	0,73
TR71	AHİKA	0,93	1,17	0,82	1,01	0,81
TR72	ORAN	0,79	1,09	0,58	0,91	0,81
TR81	BAKKA	0,84	1,00	0,37	0,69	0,77
TR82	KUZKA	0,78	1,05	0,70	1,05	0,77
TR83	OKA	0,91	0,98	0,76	0,92	0,88
TR90	DOKA	0,84	0,99	0,57	0,98	0,74
TRA1	KUDAKA	0,91	1,04	0,88	0,95	0,78
TRA2	SERKA	0,90	0,92	0,31	0,50	0,83
TRB1	FKA	0,85	0,92	0,39	0,98	0,85
TRB2	DAKA	0,93	1,02	0,64	0,56	0,96
TRC1	İKA	0,96	1,01	0,95	1,04	0,89
TRC2	KARACADAĞ	0,97	0,43	0,84	1,05	0,97
TRC3	DİKA	0,83	1,06	0,86	0,44	0,84
Genel Ortalama		0,81	0,97	0,63	1,02	0,76

Kaynak: BGYUGM, 2014; BGYUGM, 2015; BGYUGM, 2016; BGYUGM, 2017; KAGM, 2018; KAGM, 2019; KAGM, 2020'dan hesaplanarak yazar tarafından hesaplanmıştır. (Diğer gelirler 2015 yılı sonrasında çeşitlenerek bütçelendiği için tabloya alınmamıştır.)

Yukarıdaki tablo incelendiğinde KA'ların 2010-2019 yılları arasında öngördükleri toplam gelirlerin %76'sını gerçekleştirebildikleri görülmektedir. En düşük gerçekleşme oranı %63 ile belediyelerde iken, en yüksek gerçekleşme oranı %102 ile sanayi ve ticaret odaları tarafından gerçekleştirilmiştir. Burada oransal olarak sanayi ve ticaret odalarının paylarının düşük olması gerekçe olarak açıklanabilir. 10 yıllık genel bütçe gerçekleşme oranı ortalaması ise %81 olarak gerçekleşmiştir. Genel anlamda sanayi ve ticaret odalarından ön

görülen gelirden daha fazlası gerçekleştirilmiştir. En yüksek bütçe gerçekleştirme ortalaması %96 ile DAKA olurken, en düşük bütçe gerçekleşmesi olan ajans ise %60 ile MARKA olmuştur. Gelirler toplamı gerçekleşme oranı ortalamaları açısından karşılaştırılacak olur ise %76'nın altında gerçekleşme oranı olan ajansların performansının ortalamasının altında kaldığı ifade edilebilir.

KA'ların giderler sınıflandırmaları genel hizmet giderleri (genel yönetim hizmetleri; plan, program ve proje hizmetleri; izleme değerlendirme ve koordinasyon hizmetleri; araştırma ve geliştirme hizmetleri; tanıtım ve eğitim hizmetleri), proje ve faaliyet destekleme giderleri ve personel giderleri olarak tanımlanmıştır. 2010-2018 yılları arasında KA'ların gider gerçekleşme oranı ortalamaları sunulmuştur.

Tablo 4. KA'ların Ortalama Gider Gerçekleşme Oranları (2010-2018)

Düzye	Ajans Adı	Genel Yönetim Hizmetleri	Plan ve Program Hizmetleri	İzleme ve Değerlendirme Hizmetleri	Araştırma ve Geliştirme Hizmetleri	Tanıtım ve Eğitim Hizmetleri	Proje Faaliyet Destekleme Giderleri	Toplam Gider
TR10	İSTKA	0,51	0,13	0,13	0,01	0,23	0,11	0,12
TR21	TRAKYAKA	0,80	0,67	0,39	0,47	0,61	0,35	0,49
TR22	GMKA	0,64	0,43	0,24	0,27	0,60	0,38	0,44
TR31	İZKA	0,38	0,23	0,18	0,38	0,50	0,31	0,32
TR32	GEKA	0,39	0,36	0,14	0,10	0,37	0,22	0,27
TR33	ZAFER	0,64	0,30	0,33	0,12	0,43	0,40	0,43
TR41	BEBKA	0,40	0,18	0,19	0,28	0,29	0,25	0,27
TR42	MARKA	0,57	0,32	0,16	0,12	0,24	0,39	0,40
TR51	ANKARAKA	0,55	0,26	0,16	0,30	0,48	0,40	0,39
TR52	MEVKA	0,51	0,41	0,13	0,16	0,27	0,26	0,32
TR61	BAKA	0,42	0,24	0,14	0,00	0,42	0,19	0,26
TR62	ÇKA	0,66	0,54	0,20	0,12	0,62	0,31	0,38
TR63	DOĞAKA	0,49	0,38	0,20	0,12	0,46	0,29	0,31
TR71	AHİKA	0,70	0,37	0,21	0,28	0,57	0,33	0,44
TR72	ORAN	0,60	0,49	0,10	0,22	0,49	0,30	0,38
TR81	BAKKA	0,59	0,32	0,33	0,18	0,34	0,40	0,42
TR82	KUZKA	0,53	0,20	0,19	0,13	0,41	0,32	0,37
TR83	OKA	0,56	0,28	0,28	0,34	0,39	0,39	0,42
TR90	DOKA	0,63	0,32	0,33	0,17	0,47	0,25	0,37
TRA1	KUDAKA	0,63	0,43	0,17	0,27	0,63	0,37	0,42
TRA2	SERKA	0,70	0,43	0,33	0,33	0,66	0,27	0,37
TRB1	FKA	0,66	0,21	0,13	0,36	0,56	0,29	0,37
TRB2	DAKA	0,48	0,57	0,29	0,32	0,51	0,30	0,34
TRC1	İKA	1,07	0,21	0,16	0,30	0,38	0,26	0,31
TRC2	KARACADAĞ	0,77	0,38	0,22	0,36	0,47	0,24	0,30
TRC3	DİKA	0,65	0,55	0,29	0,51	0,73	0,34	0,42
TOPLAM		0,53	0,28	0,21	0,24	0,41	0,24	0,30

Kaynak: BGYUGM, 2014; BGYUGM, 2015; BGYUGM, 2016; BGYUGM, 2017; KAGM, 2018; KAGM, 2019; KAGM, 2020'dan hesaplanarak yazar tarafından hesaplanmıştır. (2019 yılı Faaliyet Raporunda sadece gider gerçekleştirmeleri verildiği için 2019 yılı hesaplama dâhil edilmemiştir.)

Yukarıdaki tablo incelendiğinde bütçelenen giderlerin gerçekleşme oranlarının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Tüm ajanslar için dokuz yıllık ortalama genel yönetim hizmetleri gider gerçekleşme oranı %53, plan ve program hizmetleri gerçekleşme oranı %28, izleme ve değerlendirme hizmetleri gerçekleşme oranı %21, araştırma ve geliştirme hizmetleri gerçekleşme oranı %24, tanıtım ve eğitim hizmetleri gerçekleşme oranı %41 ve proje faaliyet destekleme giderleri gerçekleşme oranı ise %24 olarak hesaplanmıştır. Yine aynı dönem için bütçelenen toplam giderin gerçekleşme oranı ortalaması ise %30 olarak gerçekleşmiştir. Bütçelediği proje giderlerinin gerçekleştirilme oranı ortalaması açısından en düşük ajans %11 ile İSTKA iken, en yüksek gerçekleştirme oranı ortalaması %40 ile ANKARAKA ve ZAFER kalkınma ajanslarındadır. 2010-2019 yılları arasından KA'ların gerçekleşen giderlerinin oransal olarak dağılımı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 5. Giderlerin Kaynaklara Göre Oransal Dağılım Ortalamaları (2010-2019)

Düzye	Ajans Adı	Genel Yönetim Hizmetleri	Plan ve Program Hizmetleri	İzleme ve Değerlendirme Hizmetleri	Araştırma ve Geliştirme Hizmetleri	Tanıtım ve Eğitim Hizmetleri	Proje Faaliyet Destekleme Giderleri
TR10	İSTKA	0,31	0,02	0,00	0,00	0,03	0,64
TR21	TRAKYAKA	0,45	0,03	0,00	0,03	0,07	0,42

(tablonun devamı sonraki sayfadadır)

Düzye	Ajans Adı	Genel Yönetim Hizmetleri	Plan ve Program Hizmetleri	İzleme ve Değerlendirm e Hizmetleri	Araştırma ve Geliştirme Hizmetleri	Tanıtım ve Eğitim Hizmetleri	Proje Faaliyet Destekleme Giderleri
TR22	GMKA	0,44	0,02	0,00	0,02	0,07	0,45
TR31	İZKA	0,24	0,01	0,00	0,02	0,06	0,67
TR32	GEKA	0,48	0,03	0,00	0,00	0,05	0,43
TR33	ZEKA	0,35	0,02	0,00	0,00	0,02	0,61
TR41	BEBKA	0,35	0,02	0,00	0,05	0,06	0,53
TR42	MARKA	0,40	0,03	0,01	0,01	0,05	0,49
TR51	ANKARAKA	0,43	0,01	0,00	0,01	0,11	0,43
TR52	MEVKA	0,43	0,02	0,00	0,00	0,01	0,53
TR61	BAKA	0,47	0,02	0,00	0,00	0,08	0,43
TR62	ÇKA	0,29	0,02	0,00	0,00	0,03	0,66
TR63	DOĞAKA	0,39	0,02	0,01	0,01	0,05	0,53
TR71	AHİKA	0,51	0,02	0,00	0,02	0,07	0,39
TR72	ORAN	0,40	0,03	0,00	0,00	0,04	0,51
TR81	BAKKA	0,39	0,03	0,00	0,02	0,05	0,51
TR82	KUZKA	0,51	0,01	0,00	0,00	0,05	0,42
TR83	OKA	0,34	0,01	0,01	0,01	0,03	0,60
TR90	DOKA	0,55	0,01	0,01	0,01	0,06	0,35
TRA1	KUDAKA	0,32	0,01	0,00	0,01	0,02	0,63
TRA2	SERKA	0,39	0,01	0,01	0,03	0,07	0,49
TRB1	FKA	0,42	0,02	0,00	0,02	0,04	0,50
TRB2	DAKA	0,31	0,02	0,00	0,02	0,04	0,61
TRC1	İKA	0,37	0,02	0,00	0,00	0,03	0,58
TRC2	KARACADAĞ	0,32	0,01	0,00	0,01	0,03	0,63
TRC3	DİKA	0,41	0,01	0,00	0,02	0,04	0,52
Genel Ortalama		0,34	0,02	0,00	0,01	0,04	0,59

Kaynak: BGYUGM, 2014; BGYUGM, 2015; BGYUGM, 2016; BGYUGM, 2017; KAGM, 2018; KAGM, 2019; KAGM, 2020'dan hesaplanarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde tüm ajansların on yıllık dönemde genel yönetim hizmetleri giderlerinin ortalama olarak toplam giderlerin %34'ünü oluşturduğu, proje faaliyet destekleme giderlerinin ise %59'unu oluşturduğu görülmektedir. Aynı dönemde en düşük genel yönetim hizmeti gider ortalamasına sahip ajans %24 ile İZKA olurken, en yüksek ajans %55 ile DOKA'dır. Proje faaliyet destekleme gideri ortalamaları incelendiğinde en yüksek ortalamaya sahip ajans %67 ile İZKA iken, en düşük ortalamaya sahip ajans ise DOKA'dır.

KA'lar bölgesel kalkınmaya ilişkin destekleri, hazırlanan projeler bağlamında gerçekleştirmektedirler. Bu bağlamda çalışan uzman personel performansının değerlendirilmesinde çalışan uzman personel başına hizmet gideri dağılımı bir gösterge olarak düşünülebilir. 2010-2019 yılları arasında KA'ların gerçekleştirdiği proje giderlerinin çalışan uzman sayısına göre dağılımı aşağıdaki tabloda sunulmuştur. Tabloya göre en yüksek ortalamaya sahip ajans İSTKA'dır. Ajans uzman personel başına ortalama 1 milyon 114 bin TL proje harcaması gerçekleştirmiştir. 256 bin TL ile personel başına en az proje faaliyet destekleme gideri harcaması DOKA tarafından yapılmıştır.

Tablo 6. Uzman Personel Başına Proje Faaliyet Destekleme Giderleri Dağılımı (Bin TL)

Düzye	Ajans Adı	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2010-2019 Ortalama
TR10	İSTKA	0	0	824	963	1659	813	2394	2116	1638	736	1114
TR21	TRAKYAKA	0	182	290	528	299	347	399	370	105	163	268
TR22	GMKA	0	90	556	447	435	382	253	328	258	1036	379
TR31	İZKA	687	876	320	330	827	701	784	1648	580	161	691
TR32	GEKA	0	1	219	253	256	961	338	296	134	252	271
TR33	ZEKA	0	341	767	602	677	519	547	519	335	443	475
TR41	BEBKA	0	196	545	182	517	803	538	751	279	493	430
TR42	MARKA	0	143	807	294	382	639	467	552	195	440	392
TR51	ANKARAKA	0	23	472	301	430	483	476	549	46	1866	465
TR52	MEVKA	0	377	550	211	542	640	631	410	72	452	388
TR61	BAKA	0	155	249	402	359	365	563	314	12	706	312
TR62	ÇKA	433	638	884	810	1116	1445	492	303	805	506	743
TR63	DOĞAKA	22	192	314	758	1124	625	321	549	308	391	461
TR71	AHİKA	0	132	345	198	923	441	157	275	84	219	277

(tablonun devamı sonraki sayfadadır)

Düzyey	Ajans Adı	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2010-2019 Ortalama
TR72	ORAN	0	140	513	271	509	587	340	401	405	959	412
TR81	BAKKA	0	151	389	394	538	927	793	143	651	660	465
TR82	KUZKA	0	8	351	212	437	636	363	861	488	467	382
TR83	OKA	38	545	741	470	424	593	465	526	666	410	488
TR90	DOKA	0	10	217	283	567	292	212	580	282	114	256
TRA1	KUDAKA	12	430	500	483	381	369	2021	1617	883	1462	816
TRA2	SERKA	0	131	368	364	368	598	672	768	325	276	387
TRB1	FKA	0	195	349	502	653	365	467	553	242	613	394
TRB2	DAKA	196	284	226	299	1447	719	733	413	749	809	587
TRC1	İKA	0	285	540	384	566	434	698	340	676	916	484
TRC2	KARACADAĞ	14	419	1147	409	482	837	1965	2054	819	1087	923
TRC3	DİKA	199	153	313	274	544	866	705	690	265	974	498

Kaynak: BGYUGM, 2014; BGYUGM, 2015; BGYUGM, 2016; BGYUGM, 2017; KAGM, 2018; KAGM, 2019; KAGM, 2020'dan hesaplanarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

KA'ların performansları Sayıştay denetimi, iç denetim ve bağımsız dış denetim mekanizmaları ile ölçülmektedir. Sayıştay denetimleri Anayasanın 160. Maddesi ile 6085 sayılı Sayıştay Kanunu çerçevesinde gerçekleştirilirken, iç denetim ve bağımsız dış denetime ilişkin esaslar 3 Ağustos 2009 tarih ve 27308 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği çerçevesinde yapılmaktadır. Dış denetim, ajansın faaliyetleri, hesapları, işlemleri, performansı, yönetim ve kontrol süreç ve yapıları ile risk yönetiminin, ilgili mevzuat hükümleri çerçevesinde incelenmesi ve raporlanmasıdır (Resmi Gazete, 2009). Bağımsız dış denetim kapsamında hazırlanan raporlarda mali denetim sonuçları, iç kontrol sistemi sonuçları ve performans denetimi bulguları paylaşılmaktadır. Bu bağlamda performans denetimi, ajans kaynaklarının ekonomik ve verimli kullanımı ile faaliyetlerinin çalışma programında öngörülen hedeflerine ulaşmadaki etkililiğinin incelenerek raporlanmasını kapsamaktadır.

26 kalkınma ajansına ilişkin Bağımsız Denetim Performans Denetimi Bulguları Sonuçları ilk olarak 2013 yılı itibarıyla Kalkınma Ajansları Genel Faaliyet Raporu'nda sunulmaya başlamıştır. 2013-2019 yılları arasındaki sonuçlar aşağıdaki tabloda sunulmuştur. 2010-2012 yılları arasındaki sonuçlar ilgili yıl raporlarında yer almamaktadır.

Tablo 7. Kalkınma Ajansları Bağımsız Denetim Performans Denetimi Bulguları Sonuçları

AJANS ADI	2019			2018			2017			2016			2015			2014			2013			Gerçekleşme Oranı		
	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik
AHİKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	29%	86%
ANKARAKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	86%	71%
BAKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	43%	86%
BAKKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	43%	86%
BEBKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	57%	100%
ÇKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	14%	29%
DAKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	43%	86%
DİKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	29%	57%
DOĞAKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	29%	43%
DOKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	100%	100%
FKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	29%	86%
GEKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	86%	86%
GMKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	57%	71%
İKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	57%	71%
İSTKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	43%	100%
İZKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	0%	86%
KARACADAĞ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	86%	14%	86%
KUDAKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	71%	86%
KUZKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	29%	86%
MARKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	71%	86%
MEVKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	43%	57%
OKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	43%	71%
ORAN	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	86%	86%

(tablonun devamı sonraki sayfadır)

AJANS ADI	2019			2018			2017			2016			2015			2014			2013			Gerçekleşme Oranı					
	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik	Ekonomiklik	Verimlilik	Etkililik			
SERKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	86%	100%
TRAKYAKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	0%	43%
ZEKA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100%	43%	43%
Toplam	25	23	25	26	15	20	26	17	23	26	2	13	26	11	21	26	7	19	26	11	18	99%	47%	76%			

Kaynak: (BGYUGM, 2014; BGYUGM, 2015; BGYUGM, 2016; BGYUGM, 2017; KAGM, 2018; KAGM, 2019; KAGM, 2020)

Tablo incelendiğinde bağımsız dış denetim kurumları tarafından KA'ların harcamalar içerisinde önemli yer tutan; öngörülen çıktı ve sonuçları doğrudan desteklemeyen giderlere ilişkin bulgular, öngörülen çıktı ve sonuçları destekleyen ancak gereksiz yere veya fazladan yapılan ödemeye ilişkin bulgular, gereksiz yere yüksek kalitede girdi kullanımına ilişkin bulgular olarak tanımlanan ekonomik performans göstergesine göre ortalama %100 oranında pozitif bulgu vardır (Karacadağ Kalkınma Ajansı 2019 yılında dış denetim yaptırmamıştır). Çalışma programında belirtilen performans göstergeleri ile kullanılan kaynaklar ve elde edilen çıktıların karşılaştırılmasına yönelik bulgular olarak tanımlanan verimlilik performans göstergesine ilişkin bağımsız dış denetim sonuçlarında ise %47 oranında pozitif bulgu bulunmaktadır. Çalışma programında belirtilen faaliyetler ve bunların sonuçlarına ilişkin bulgular olarak tanımlanan etkililik performans göstergesine ilişkin bağımsız dış denetim sonuçlarında ise %76 oranında pozitif bulgu bulunmaktadır. KA'ların genel faaliyet raporlarında yıllara yaygın olarak "Diğer başlıklar kapsamında ise gösterge bulunmaması nedeniyle denetim gerçekleştirilemediği yahut denetimin kısmen gerçekleştirildiği belirtilmiş ancak olumsuz bir görüşe yer verilmemiştir" ifadesi yer almaktadır. Özellikle verimlilik göstergesinde olmak üzere etkililik oranlarında sonuçların düşük olması performans ölçümüne ilişkin sorunları açıkça ortaya koymaktadır.

4. SONUÇ

Pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de BKA'ların, proje hazırlama sistematığının yaygınlaşmasına olan katkısı bir gerçek olarak değerlendirilse de bölgesel kalkınmaya olan etkisi sorgulanmaktadır (Tiftikçigil, 2015). Türkiye'de BKA'lar ile ilgili olarak "ajansların kurumsal yapısının, işleyişinin, Kalkınma Bakanlığı ve bölgesel kalkınma alanıyla ilgili diğer kurum ve kuruluşlar ile ilişkilerinin, insan kaynakları sisteminin, bütçesinin ve diğer unsurlarının incelenmesi, bölgesel gelişme açısından büyük beklentilerle oluşturulan bu yapıların arzulan sonuçlara ulaşma açısından ne durumda bulduklarının görülmesi ve varsa çok geç olmadan atılması gereken adımların tespiti ve çözüme yönelik olarak harekete geçilmesi" amacı ile Cumhurbaşkanlığı tarafından yapılan görevlendirme ile Devlet Denetleme Kurulu tarafından 830 sayfalık bir araştırma ve inceleme raporu hazırlanmıştır (Devlet Denetleme Kurulu, 2014). Bu raporun hazırlanmasındaki en önemli faktörler olarak BKA'ların bölgesel kalkınma bağlamında sergiledikleri zayıf performans ve BKA'lar ile ilgili olarak yaşanan sorunların kamu ve özel kesim ile birlikte üniversiteler tarafından ortaya konmaya başlaması gösterilebilir (Efe, 2016). Örneğin, Tarı vd. (2017) tarafından Türkiye'de faaliyet gösteren BKA'ların 2012 yılı için verimlilik ölçümleri yapılmış ve 26 BKA'dan sadece 5 tanesi verimli olarak saptanmıştır. DDK tarafından 12 bölüm olarak hazırlanan raporda sonuç bölümünde Genel Nitelikli, Kurumsal Yapıya İlişkin, Bölge Planlarına İlişkin, Destek Sağlama ve İzleme Fonksiyonuna İlişkin, Yatırım Destek Ofislerine İlişkin, İnsan Kaynaklarına İlişkin, Denetime İlişkin, Mevzuata İlişkin, Kamuoyunu Bilgilendirme Konusuna İlişkin, Kalkınma Bakanlığının Genel Koordinasyon Sorumluluğuna İlişkin olmak üzere 10 grup altında 43 adet tespit yapılmış ve öneriler ortaya konulmuş olup, vurgulanan özet hususlar aşağıdaki gibidir (Devlet Denetleme Kurulu, 2014):

- Ekonomik, sosyal, kültürel ve coğrafi pek çok açıdan farklı karaktere sahip bölgeler için tek tip ajans modeli uygulamasının,
- KA'ların coğrafi sınırını ifade eden Düzey 2 bölgelerinin fonksiyonellik bakımından uygunluğu sorununun,
- Mali destek fonksiyonunun ajansların hâkim karakteri haline gelmesi şeklinde fonksiyonlardaki odak kaymasının,

- Bölge planlamasının ve bölge planlaması için gerekli olan veri imkân ve kapasitesinin arzulan seviyenin altında kalmasının,
- Organlarının amaçlanan işlevleri yerine getirememesi, personel rejiminde 5449 sayılı Kanun'da öngörülen temel felsefeden uzaklaşılması, pek çok işlemde Kalkınma Bakanlığı'nın önemli derecede belirleyici olması nedeniyle, KA'ların kuruluşundaki temel amaç ve felsefeden uzaklaşarak klasik kamu kurumuna dönüşme yakın tehdidi ile karşı karşıya bulunmasının bölgesel gelişme açısından BKA'lar için temel sorun alanları olduğu değerlendirilmektedir.

Hiç şüphesiz ki BKA'ların kuruldukları bölgelere sosyo-ekonomik katkı sağlaması, bölgelerarası farklılığın ortadan kaldırılması, BKA'lara aktarılan kaynakların, yatırım ve projelerin kanuni düzenlemelere uygunluğu açısından kontrolünün sağlanması denetim yoluyla gerçekleşecektir (Köksal ve Köse, 2019). Kutlu ve Görün (2018) tarafından yapılan başka bir araştırmada, yerel düzeyde kamu-özel-sivil kuruluşların işbirliği ile bölgesel kalkınmaya ilişkin planların, merkezi idare (bakanlıklar) tarafından görüş alınması, istenildiği takdirde revize edilmesi ve sonrasında onaylanması gerektiği vurgulanarak, bu durumun BKA'ların çalışma sistemini etkilediğini ve BKA'ların kavramsal temeline bir sorun alanı olarak uygun olmadığı vurgulanmaktadır.

BKA'lar bütünsel olarak değerlendirildiğinde, BKA'lar için mevcut/gelecekteki zorlukları aşmanın ve bölgesel kalkınmayı sağlamanın yolunun BKA'ların bölgesel bilgi ekonomisinde değişimin aracı olarak hareket etmesine ve bölge içinde daha iyi ve daha yoğun bir bilgi ağı oluşturmaya bağlı olduğu söylenebilir. Dolayısı ile BKA'ların yapısı geleneksel olarak ifade edilen "bölgesel kalkınmayı tekeline almış uygulayıcılar" olmak yerine "bölgesel bilgi ağı merkezleri" olarak karakterize edilmelidir (Halkier, 2011). Sonuç olarak Greenhalgh ve Shaw (2003) belirttiği gibi "Eğer BKA'lar kentsel rönesansın gerçek şampiyonu olarak potansiyellerini yerine getireceklerse, merkezi düzenleme ve bölgesel özerklik arasında daha iyi bir denge sağlamak için performans göstergelerinin basitleştirilmesi ve keskinleştirilmesi ile birlikte rol ve önceliklerinin hükümet tarafından yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir."

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tamamı, beyan edilen tek yazar tarafından yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Armstrong, H. ve Taylor, J. (2000). *Regional economics and policy*. Blackwell.
- Avaner, T. (2005). BKA siyasal rejim sorunu yaratır mı? M. Turan (Ed.) içinde, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir? Ne Değildir?* (ss. 239-263). Paragraf Yayınları.
- Bellini, N., Danson, M. ve Halkier, H. (2012). Regional development agencies: A generational story. N. Bellini, M. Danson ve H. Halkier (Eds.) içinde, *Regional development agencies: The next generation?* (ss. 1-6). Routledge.
- Benneworth, P. (1999). RDAs and their regional economic strategies: Emerging issues and different approaches. *Regions*, 221, 14-22.
- Berber, M. ve Çelpeçi, E. (2005). Türk bölgesel kalkınma politikalarında yeni arayışlar: Kalkınma ajansları ve Türkiye'de uygulanabilirliği. H. Terzi (Ed.) içinde *Doğu karadeniz bölgesel kalkınma sempozyumu: Sorunlar analizler ve politikalar* (ss. 149-157). Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- BGYUGM. (2014). *Kalkınma ajansları 2013 yılı genel faaliyet raporu*. Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü Yayını.
- BGYUGM. (2015). *Kalkınma ajansları 2014 yılı genel faaliyet raporu*. Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme Ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü Yayını.
- BGYUGM. (2016). *Kalkınma ajansları 2015 yılı genel faaliyet raporu*. Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü Yayını.
- BGYUGM. (2017). *Kalkınma ajansları 2016 yılı genel faaliyet raporu*. Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü Yayını.
- Blackman, T. ve Ormston, C. (2014). Discourses of accountability: Policy scrutiny of an English regional development agency. *Regional Studies*, 39(3), 375-386. <https://doi.org/10.1080/00343400500087448>
- Capello, R. (2009). Space, growth and development. R. Capello ve P. Nijkamp (Eds.) içinde, *Handbook of regional growth and development theories* (ss. 39-52). Edward Elgar.
- Council of the European Union. (2003). Council decision of 19 May 2003 on the principles, priorities, intermediate objectives and conditions contained in the accession partnership with Turkey (2003/398/EC). *Official Journal of the European Union*. L145, 40-56. https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Apd/Turkey_APD_2003.pdf
- Danson, M., Helinska-Hughes, E. ve Hughes, M. (2005). RDAs and benchmarking: Learning from good practice when the model has broken. *Public Policy and Administration*, 20(3), 4-22. <https://doi.org/10.1177/095207670502000303>
- Danson, M., Lloyd, M. ve Newlands, D. (1992). Regional development agencies in the United Kingdom. P. Townroe ve R. Martin (Eds.) içinde, *Regional Development in the 1990s: The British Isles in transition* (ss.297-302). Jessica Kingsley Publishers.
- DETR. (1997). *Building partnerships for prosperity: Sustainable growth, competitiveness and employment in the English Region*. Department of Environment, Transportation and the Regions The Stationery Office.
- Devlet Denetleme Kurulu. (2014). *Türkiye'nin kalkınma ajansları uygulamasının değerlendirilmesi*. DDK Yayınları.
- Drabenstott, M. (2006). Rethinking federal policy for regional economic development. *Kansas City FED Economic Review*, 91(1), 115-142.
- Dulupçu, M. A. (2006). Bölgesel politikalar kopyalanabilir mi? Bölgeselleş(tir)me (yönetim) karşısında (yeni) bölge(sel)cilik (yönetişim). *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu* (ss. 233-255). ODTÜ-

TEPAV. https://www.tepav.org.tr/sempozyum/2006/bildiri/Bolgesel_Kalkinma_ve_Yonetisim_Sempozyumu.pdf

- Dulupçu, M.A., Sungur, O. ve Keskin, H. (2010). Bölgesel kalkınmada yeni yaklaşımlarkalkınma planlarına yansımaları: kalkınma planlarının yeni teoriler açısından değerlendirilmesi. A. Özçağlar (Ed.) içinde *6. Ulusal Coğrafya Sempozyumu* (ss. 239-248). Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını.
- Efe, A. (2016). Kamu yönetiminde yenilikçi bir yönetim hedefi olarak kaynak optimizasyonu: Kalkınma ajanslarında COBIT-5 çerçevesinde bir analiz. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 2(1), 43-65. <https://doi.org/10.20979/ueyd.182901>
- Eraydın, A. (2004). Bölgesel kalkınma kavram, kuram ve politikalarında yaşanan değişimler. *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*, (Cilt 1, ss. 126-146). DPT Yayınları.
- Ergun, T. (1993). Bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesinde bölgesel örgütlenmelerin önemi:Tennessee Valley Authority. *Amme İdaresi Dergisi*, 26(1), 71-82.
- EURADA. (1999). *Creation, development and management of RDAs: Does it have to be so difficult?* EURADA.
- EURADA. (10 Mayıs 2020). *About*. <http://www.eurada.org/about/>
- Fuller, C., Bennett, R. ve Ramsden, M. (2002). The economic development role of English RDAs: The need for greater discretionary power. *Regional Studies*, 36(4), 421-428. <https://doi.org/10.1080/00343400220131188>
- Gibbs, D. (1998). Regional development agencies and sustainable development. *Regional Studies*, 32(4), 365-368. <https://doi.org/10.1080/00343409850117825>
- Görmar, F., Lang, Nagy, E. ve Raagmaa, G. (2019). Re-thinking regional and local policies in times of polarisation: An introduction. T. Lang ve F. Görmar (Eds.) içinde, *Regional and local development in times of polarisation: Re-thinking spatial policies in Europe* (ss. 1-25). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-981-13-1190-1_1
- Gray, A. ve Johnson, D. (2005). *The TVA regional planning and development program: The transformation of an institution and its mission*. Ashgate. <https://doi.org/10.4324/9781315236704>
- Greenhalgh, P. ve Shaw, K. (2003). Regional development agencies and physical regeneration in England: Can RDAs deliver the urban renaissance? *Planning, Practice and Research*, 18(2-3), 161-178. <https://doi.org/10.1080/0269745032000168232>
- Güler, B. (2006). Bölge kalkınma ajansları nedir, ne değildir? *Memleket Mevzuat* (Şubat - 8), 25-27.
- Hadjimichalis, C. (2019). “New” questions of peripherality in Europe or how neoliberal austerity contradicts socio-spatial cohesion. T. Lang ve F. Görmar (Eds.) içinde, *Regional and local development in times of polarisation: Re-thinking spatial policies in Europe* (ss. 61-78). Palgrave Macmillan.
- Hadjimichalis, C. ve Hudson, R. (2014). Contemporary crisis across Europe and the crisis of regional development theories. *Regional Studies*, 48(1), 208-218. <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.834044>
- Halkier, H. (1992). Development agencies and regional policy: The case of the scottish development agency. *Regional Politics and Policy*, 2(3), 1-26. <https://doi.org/10.1080/13597569208420846>
- Halkier, H. (2011). Regional development agencies: European trends and experiences. C. C. Aktan (Ed.) içinde, *The proceedings of 1st international conference on regional development* (ss. 1-10). Fırat Development Agency.
- Halkier, H. ve Danson, M. (1997). Regional development agencies in western Europe: A survey of key characteristics and trends. *European Urban and Regional Studies*, 4(3), 243-256. <https://doi.org/10.1177/096977649700400304>

- Halkier, H., Danson, M. ve Damborg, C. (2017). *Regional development agencies in Europe*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315000206>
- Hansen, N., Higgins, B. ve Savoie, D. (1990). *Regional policy in a changing world*. Springer.
- Harding, R. (2006). Regional development agency experiences in England and Romania. *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu* (s. 111-135). ODTÜ-TEPAV.
- Hassink, R. (2010). Regional resilience: A promising concept to explain differences in regional economic adaptability?. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 45-58. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsp033>
- Hooghe, L. (1996). Reconciling EU-wide policy and national diversity. L. Hooghe (Ed.) içinde, *Cohesion Policy and European Integration* (s. 1-24). Oxford University Press.
- Howe, J. (1996). A case of inter-agency relations: regional development in Mid Wales. *Planning Practice and Research*, 11(1), 61-72. <https://doi.org/10.1080/02697459650036459>
- Hudson, R. (2007). Rethinking change in old industrial regions: Reflecting on the experiences of North East England. *Journal: Environment and Planning*, 37(4), 581-596. <https://doi.org/10.1068/a36274>
- Iammarino, S., Rodríguez-Pose, A. ve Storper, M. (2017). Why regional development matters for Europe's economic future. *European Commission Directorate General for Regional and Urban Policy Working Paper*, 7/2017.
- KAGM. (2018). *Kalkınma ajansları 2017 yılı genel faaliyet raporu*. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını.
- KAGM. (2019). *Kalkınma ajansları 2018 yılı genel faaliyet raporu*. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını.
- KAGM. (2020). *Kalkınma ajansları 2019 yılı faaliyet raporu*. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını.
- Köksal, A. G. ve Köse, E. (2019). Kalkınma ajanslarının denetimi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15(3), 281-298.
- Kutlu, S. ve Görün, M. (2018). Kalkınma ajanslarının yerelde merkezileşme bağlamında incelenmesi: Batı Akdeniz, Doğu Anadolu, Fırat ve Güney Marmara Kalkınma Ajansları örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(32), 67-90.
- Liddle, J. (2001). RDAs, sub-regional partnerships and local regeneration. *Local Economy*, 16(4), 312-323. <https://doi.org/10.1080/02690940110079859>
- Martin, R. ve Sunley, P. (2006). Path dependence and regional economic evolution. *Journal of Economic Geography*, 6(4), 395-437. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbl012>
- Maude, A. ve Beer, A. (2000). Regional development agencies in Australia: A comparative evaluation of institutional strengths and weaknesses. *The Town Planning Review*, 71(1), 1-24. <https://doi.org/10.3828/tpr.71.1.y722741518171674>
- Miller, B. ve Reidinger, R. (1998). *Comprehensive river basin development: The tennessee valley authority*. *World Bank Technical Paper No. 416*. The World Bank. <https://doi.org/10.1596/0-8213-4308-4>
- Morgan, K. (1997). The regional animateur: Taking stock of the welsh development agency. *Regional and Federal Studies*, 7(2), 70-94. <https://doi.org/10.1080/13597569708421006>
- Morgan, K. (1999). England's unstable equilibrium: The challenge of the RDAs. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 17(6), 663-667. <https://doi.org/10.1068/c170663>
- OECD. (2016). *An introduction to the economic structure of Turkey's regions*. OECD.

- OECD. (2016). *Enhancing the co-ordination between central institutions and development agencies*. OECD.
- Petrakos, G., Psycharis, Y. ve Kallioras, D. (2005). Regional inequalities in the EU new member-states: An analysis of small versus large new member-states. D. Felsenstein ve B. Portnov (Eds.) içinde, *Regional Disparities in Small Countries* (ss. 233-249). Springer.
- Pike, A., Marlow, D., McCarthy, A., O'Brien, P. ve Tomaney, J. (2015). Local institutions local economic development: The local enterprise partnerships in England. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8(2), 185-204. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsu030>
- Pike, A., Rodríguez-Pose, A. ve Tomaney, J. (2007). What kind of local and regional development and for whom? *Regional Studies*, 41(9), 1253-1269. <https://doi.org/10.1080/00343400701543355>
- Puga, D. (1999). The rise and fall of regional inequalities. *European Economic Review*, 43(2), 303-334. [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(98\)00061-0](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(98)00061-0)
- Resmi Gazete. (3 Ağustos 2009). Kalkınma ajansları denetim yönetmeliği. T.C. Resmi Gazete.
- Resmi Gazete. (9 Temmuz 2018). Anayasada yapılan değişikliklere uyum sağlanması amacıyla bazı kanun ve kanun hükmünde kararnamelerde değişiklik yapılması hakkında kanun hükmünde kararname. T.C. Resmi Gazete.
- Resmi Gazete. (15 Temmuz 2018). Bakanlıklara bağlı, ilgili, ilişkili kurum ve kuruluşlar ile diğer kurum ve kuruluşların teşkilatı hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. T.C. Resmi Gazete.
- Robson, B. ve Peck, J. H. (2000). *Regional agencies and area-based regeneration*. The Policy Press.
- Saint-Paul, G. (1998). The political consequence of unemployment. *Swedish Economic Policy Review*, 5(2), 259-595.
- Sallnow, J. ve Arlett, S. (1989). Regionalism in europe. *Geographical Magazine*, 62, 6-14.
- Sayın, D. (2005). Hizmette yerellik ve bölgecilik. M. Turan (Ed.) içinde, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir? Ne Değildir?* (ss. 265-280). Paragraf Yayınları.
- Sertesin, S. (2015). *Kalkınma ajanslarının geleceğini nasıl bir çerçevede düşünelimiz?* TEPAV Yayınları. https://www.tepav.org.tr/upload/files/1431611062-9.Kalkinma_Ajanslarinin_Gelecegini_Nasil_Dusunmeliyiz.pdf
- Stimson, R., Stough, R. ve Hoberts, B. (2006). *Regional economic development*. Springer-Verlag.
- Svorny, S. (2014). Why california dissolved Its RDAs. *Regulation*, 37(2), 16-19.
- Tarı, R., Pehlivanoglu, F. ve Özbilgin, M. (2017). Efficiency measurement of regional development agencies in Turkey by using data envelopment analysis (DEA). *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 47-78. <https://doi.org/10.24988/deuifb.2017322553>
- Tiftikçigil, B. Y. (2015). An assessment on activities of regional development agencies in Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(2), 399-409.
- Tomaney, J. (2010). *Place-based approaches to regional development: Global trends and australian implications*. Australian Business Foundation.
- Von Breska, E. (Ed.) (2010). *Investing in Europe's future: Fifth report on economic, social and territorial cohesion*. European Commission.
- Waters, R. ve Smith, H. (2002). Regional development agencies and local economic development: Scale and competitiveness in high-technology oxfordshire and cambridgeshire. *European Planning Studie*, 10(5), 633-649. <https://doi.org/10.1080/09654310220145369>

Yuill, D. (1982). *Regional Development Agencies in Europe: An international comparison of selected agencies*. Gower.

POSITIVE HUMAN RIGHTS OBLIGATION OF STATES AND THE USE OF AUTONOMOUS WEAPON SYSTEMS DURING LAW ENFORCEMENT OPERATIONS

DEVLETLERİN POZİTİF İNSAN HAKLARI YÜKÜMLÜLÜĞÜ VE KOLLUK OPERASYONLARI SIRASINDA OTONOM SİLAH SİSTEMLERİNİN KULLANIMI

Berkant AKKUŞ¹

1. Dr., Independent Researcher,
berkantakus91@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-6652-2512>

Makale Türü   **Article Type**
Araştırma Makalesi   Research Article

Başvuru Tarihi/Apply Date
11.07.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
26.09.2022

DOI
10.20875/makusobed.1143071

Abstract

Autonomous weapon systems are artificial intelligence-based, modern weapon systems that can identify and destroy targets without meaningful human intervention. In this article, human rights violations that may occur in case of widespread use of autonomous weapon systems in law enforcement operations in the near future will be examined and the positive obligations of states will be determined. States' positive human rights obligations in line with the United Nations, Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials, can be listed as weapon selection and the duty of precaution, the official training of law enforcement officers, procedural obligation, the right to explanation and the right not to be subject to completely automatic decisions. The research results of this article offer that, in line with the existing case law of human rights courts, autonomous weapon systems cannot comply with the positive obligation on the right to life.

Keywords: *Autonomous Weapon Systems, International Human Rights Law, Positive Obligations.*

Öz

Otonom silah sistemleri, anlamlı bir insan müdahalesi olmaksızın hedefleri belirleyip yok edebilen, yapay zekâ temelli modern silah sistemleridir. Bu makalede, yakın gelecekte otonom silah sistemlerinin kolluk operasyonlarında yaygın olarak kullanılması durumunda meydana gelebilecek insan hakları ihlalleri incelenerek, devletlerin pozitif yükümlülükleri belirlenmeye çalışılacaktır. Devletlerin pozitif insan hakları yükümlülükleri; Birleşmiş Milletler Kolluk Görevlileri Tarafından Güç ve Ateşli Silah Kullanımına İlişkin Temel İlkeler doğrultusunda silah seçimi ve tedbir görevi, kolluk kuvvetlerinin resmi eğitimi, usul yükümlülüğü, açıklanabilirlik hakkı ve tamamen otomatik kararlara tabi olmama hakkı olarak sıralanabilir. Bu makalenin araştırma sonuçları, insan hakları mahkemelerinin mevcut içtihat hukuku doğrultusunda, otonom silah sistemlerinin yaşam hakkına ilişkin pozitif yükümlülüğe uyamayacağını öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Otonom Silah Sistemleri, Uluslararası İnsan Hakları Hukuku, Pozitif Yükümlülükler.*

To cite this article:

Akkuş, B. (2022). Positive human rights obligation of states and the use of autonomous weapon systems during law enforcement operations. *MAKU SOBED*, (36), 76-94. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1143071>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Çalışmanın Amacı

Son yıllarda, otonom silah sistemlerinin etik, insani, hukuki ve güvenlikle ilgili sonuçları hakkında artan tartışmalar devam etmektedir. Otonom silah sistemlerinin selefi olarak nitelendirilebilecek drone teknolojisi; silahlı çatışmaların yanında, kalabalıkların kontrolü, sınır izleme, kişiye özel saldırılar gibi pek çok alanda aktif olarak kullanılmaktadır. Bu çalışma, sadece silahlı çatışma ekseninde araştırmalarla sınırlı kalan otonom silahların, kolluk kuvvetlerince kullanılması durumunda devletlerin pozitif yükümlülüklerinin neler olduğunu belirleyerek uluslararası hukuka uygun kullanılmalrı için önerilerde bulunacaktır.

Araştırma Soruları

Bu makalede kolluk kuvvetlerince kullanılan otonom silah sistemlerinin, devletlerin pozitif insan hakları yükümlülükleriyle uyumlu olup olmadığı sorusuna yanıt aranacaktır. Devletlerin pozitif insan hakları yükümlülüklerini tespit etmek için Birleşmiş Milletler Kolluk Görevlileri Tarafından Güç ve Ateşli Silah Kullanımına İlişkin Temel İlkeler bağlayıcı olmayan dokümanı kullanılacaktır. İnsan haklarının korunmasının sadece ülkenin sınırları ile kısıtlanması yaklaşımı tartışılarak; bölge dışı insan haklarının korunmasının mümkün olup olmadığı insan hakları mahkemeleri içtihatları doğrultusunda araştırılacaktır.

Yöntem

Makalenin araştırma sorusuna nicel, nitel veya karma metodolojiler kullanılarak yaklaşılabilir. Otonom silah sistemlerinin hem uluslararası insan hakları hukuku hem de uluslararası insancıl hukukun konusu olması dolayısıyla, özellikle uygun olan yaklaşım olarak bu konuyu farklı açılardan incelemenin daha iyi araştırma sonuçları vereceğini göstermektedir. Sosyo-hukuki ve doktriner yaklaşımlar, otonom silah sistemleri ile ilgili daha iyi hukuki analizler sağlamayı amaçlayan araştırmayı planlamada önemli bir konudur.

Hızla gelişen bu teknoloji güdümlü uluslararası hukuk alanında kişisel mülakatlar, anketler, otonom araç testi mükemmel araştırma kaynakları sağlayabilir ve mevcut literatüre değerli katkılar sağlayabilir. Şüphesiz bu yararlı nicel yöntemler bu çalışmada iki nedenden dolayı önerilmemektedir. İlk olarak, veri toplama süreçlerini tasarlamak ve yürütmek önemli masrafları beraberinde getirmektedir. İkinci olarak, önemli birincil kaynakların zenginliği nedeniyle özellikle güncel uluslararası hukuk belgeleri ve davaları üzerinde kaliteli araştırma önerilerinin ve sonuçlarının oluşturulabileceği açık olduğundan, bu araştırmayı ilerletmek için daha uygun olarak nitel bir metodoloji önerilmektedir. Bu metodolojide belirlenen tek önemli nitel araştırma zorluğu, 2014'ten bu yana çeşitli otonom silah sistemleri ve uluslararası hukuk sorunları hakkında büyük ve hızla genişleyen bir literatürden en iyi kaynakları seçmektir.

Literatür Araştırması

Otonom silah sistemlerine ilişkin akademik literatür, ağırlıklı olarak bu silahların neden yasaklanması gerektiğini uluslararası insancıl hukuk ilkeleri doğrultusunda incelemektedir. Martens kaydı ve etik endişeler yasaklamanın gerekçesi olarak sunulmaktadır. Yaşam ve ölüm kararı bir makine yerine sadece insanlar tarafından verilmelidir. Otonom silah sistemlerinin kullanılması durumunda yapay zekânın uluslararası ceza hukuku açısından sorumluluğu literatürde üzerinde durulan bir diğer konudur. Bu çalışma ise alanda fazla inceleme bulunmadığından uluslararası insan hakları hukuku açısından otonom silah sistemlerine odaklanmaktadır. Silahlı çatışma odağından artan incelemelere rağmen bu çalışma, kolluk kuvvetlerinin operasyonlarına ağırlık vererek araştırmanın orijinalliğini ve literatüre katkısını artırmayı amaçlamaktadır. Otonom silah sistemlerini insan hakları hukuk açısından inceleyen çalışmalar yaşam hakkı ve mahremiyet hakkı üzerine odaklanırken bu çalışma devletlerin pozitif yükümlülüklerine odaklanarak alana katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Otonom silah sistemlerinin ülke dışı insan haklarının korunması açısından incelenmesi ise literatürde hiç çalışılmamış bir alandır.

Sonuç ve Değerlendirme

Anlamli insan kontrolünün korunduğu yerde, makine otonomisi insan otonomisini artırabilir, ancak aynı zamanda bu, daha yüksek düzeyde insan kontrolü olduğu için güç kullanımı konusunda daha yüksek sorumluluk standartları uygulanması gerektiği anlamına gelir. Bununla birlikte, tamamen otonom silahlar anlamli bir insan kontrolü gerektirmez ve sonuç olarak bu tür silahların kolluk kuvvetlerinde hiçbir rolü olmamalıdır.

1. INTRODUCTION

Scholars are paying an increasing amount of attention to the impact of autonomous weapon systems (AWS) on international human rights law (IHRL) (Heyns, 2016). Whilst most texts focus on the context of an armed conflict recognizing the fundamentally military purpose of the technology. However, such systems may be used for law enforcement purposes, with IHRL providing the only applicable regime.

In fact, the predecessors of AWS – armed drones – are regularly used for the purposes of extraterritorial targeted killings, border policing and crowd control. The main difference between drones and autonomous weapon systems emerges at the stage of determining the life and death decision. In unmanned military drones, life and death decisions are made remotely by a human operator, while in autonomous weapon systems, this decision is determined by algorithms. This article will consider AWS operation solely in those scenarios relevant to current unmanned systems. It will not consider legal issues surrounding the qualification of relevant operations, and will certainly not endeavor to do so for targeted killings. In theory, AWS will operate according to a system of pre-coded algorithms, enabling them to make specific decisions in certain environments. This is known as algorithmic target construction (ATC). Given that AWS will be able to use lethal force against human targets, it can be assumed that these systems will perform a pre-screening of their operating environment and any related objects or individuals. In doing so, they will collect a specific set of data. Later in the operation, this data will be used to inform their decision-making deciding to shoot, or not shoot, for example. In a wider process of digitalization, it is most likely that automated data-processing and widespread surveillance will form part of future law enforcement operations.

This article will consider the positive obligations of a state when it uses lethal force against human targets and will examine law enforcement situations, whether domestic or extraterritorial. The topic – sometimes called the “law of law enforcement”, (The Academy of International Humanitarian Law and Human Rights, 2016, p. 5) in a disputable, incomplete approach – currently comprises the interpretations of treaty law provided by relevant monitoring bodies, and the general principles and customary norms of law, largely reflected in the 1979 Code of Conduct for Law Enforcement Officials¹ and the 1990 Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials (UN Basic Principles).² Although these principles have no binding force, *per se*, they have been referenced by monitoring bodies in a number of cases. As such, some of their key provisions on the use of force have become somewhat customary (Maslen, 2014, p. 16).

2. POSITIVE OBLIGATIONS

The concept of positive obligations refers to the measures that states must take to ensure the protection of a right. These include respecting human rights, taking action to protect rights, and taking judicial measures. The measures taken must be reasonable and appropriate. For example, measures taken in detention centers to prevent illegal migrants from committing suicide and punishment of state officials who mistreat illegal migrants (Gould & Shelton, 2013, p. 564). The concept of negative obligations refers to inaction. The state refrains from actions that would violate human rights. Examples of negative human rights obligations of states include not returning illegal migrants arriving by sea to their countries of origin where there is a risk of danger to life and persecution, or making regulations that prevent the obligation to push back ships carrying illegal migrants (Scovazzi, 2014, p. 251).

Positive and negative obligations should not be considered mutually exclusive state responsibilities. Indeed, in some cases, positive obligations can be seen as inherent in the negative ones (Verein Gegen Tierfabriken Schweiz (Vgt) v. Switzerland (No. 2), 2009). In fact, these obligations fit together in such a way that protecting the right to life becomes both practical and effective. For this reason, it has been said that “[w]hen lethal force is used within a policing operation by the authorities it is difficult to separate the State’s negative obligations ... from its positive obligations” (Finogenov and Others v. Russia, 2012, p. 208). With a duty to respect and ensure the right to life, states take on a complicated set of responsibilities. In accordance with Inter-American Court of Human Rights (IACtHR) results, (Caso Velásquez Rodríguez vs Honduras, 1988, p. 166) these responsibilities can be categorized as either a duty of precaution, or a duty of investigation.

---

¹ Adopted by UN General Assembly Resolution 34/169 of 17 December 1979.

² Adopted by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Havana, Cuba, 27 August-7 September 1990.

2.1. Weapon Choice and The Duty of Precaution

The principle of precaution means that public authorities must plan their law enforcement activity in such a way that they reduce the risk of depriving life (Jensen, 2020, p. 586). This precaution thus operates with such considerations made before the use of lethal force, and in seeking to reduce the need for it.

The famous *McCann* case marked the first European Court of Human Rights (ECtHR) assertion of the positive obligation for precaution (*McCann v. the United Kingdom*, 1995). This case saw the Court assess an SAS shooting in Gibraltar that targeted three IRA members suspected of possessing a remote detonator for a nearby bomb. The Court found that the UK authorities had not taken “appropriate care in the control and organization” of the mission, thus violating the IRA members’ right to life (*McCann v. the United Kingdom*, 1995, p. 212). Indeed, a number of other human rights organizations also insist that precautionary rules are respected when planning to use force against human targets (*Nadege Dorzema et al v Dominican Republic*, 2012, p. 87). The principle of precaution sits at the very heart of the UN Basic Principles.

The precautionary obligation also addresses the matter of weapon and ammunition choice. If arms are regulated and their employment is cautious, this is seen to indicate a democratic society (Thurnher, 2018, p. 101). In fact, the decision to use one weapon over another affects both the positive and negative obligations concerning the right to life. Naturally, using a contextually inappropriate weapon raises concerns about precaution, proportionality, and necessity (Winter, 2022, p. 18).

According to the UN Basic Principles, to ensure a differentiated use of force, state officials must possess sufficient equipment and, specifically, alternatives to firearms.³ In terms of specific weapon and ammunition choices, human rights organizations have provided detailed case law. Established within the framework of the Human Rights Council, the Commission of Inquiry in Syria has published reports that condemn IEDs, chemical and thermobaric weapons, missiles, cluster munitions, barrel bombs, shelling, and fragmentation mortar bombs, and snipers (Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic, 2017). Indeed, the HRC (UN Human Rights Committee: Concluding Observations: Israel, 1998, p. 17) and IACmHR (Santo Domingo Colombia, 2003) have handled corresponding cases concerning the state agent use of powerful weapons.

The ECtHR has delivered an indicative case law in this area (Schabas, 2015, p. 153). Its first conclusion is that the use of indiscriminate weapons typically contravenes the obligation to take “all feasible precautions with a view to avoiding and, in any event, minimizing, incidental loss of civilian life” (*Tagayeva and Others v Russia*, 2017, p. 573). The *Isayeva* case, for example, found that the use of “heavy combat weapons”—including Russian air launched FAB-250 and FAB-500 explosive bombs—to strike the village of Katyr-Yurt (Chechnya) did not fulfil the duty to act “with the requisite care for the lives of the civilian population” (*Isayeva v. Russia*, 2004, p. 179). More recently, the *Tagayeva* case examined the use of flame throwers, grenade launchers, and tank cannons. In this case, the Court concluded that although the use of lethal force can, in some circumstances, be justified such as those in which a terrorist group are holding hundreds of people hostage in a school, the use of indiscriminate weapons does violate the right to life (*Tagayeva and Others v Russia*, 2017, p. 611). Its second conclusion is that the results for less lethal weapons may differ. For example, the *Finogenov* case found that the use of incapacitating gas to end a hostage situation in Moscow’s Dubrovka theatre did not violate the proportionality principle as, “while dangerous”, the use of this gas “was not supposed to kill, in contrast, for example, to bombs or air missiles” and, further, “left the hostages a high chance of survival” (*Finogenov and Others v. Russia*, 2012, p. 232).

Additional Protocol I does not contain any definition of what constitutes weapons and weapon systems. According to the US Department of Defense, a weapon can be defined as “chemical weapons and all conventional arms, munitions, materiel, instruments, mechanisms, or devices which have an intended effect of injuring, destroying, or disabling enemy personnel, materiel or property.” (Chengeta, 2017, p. 73) Australia defines a weapon as “an offensive or defensive instrument of combat used to destroy, injure, defeat or threaten. [The term] includes weapon systems, munitions, sub-munitions, ammunition, targeting devices, and other damaging or injuring mechanisms.” (International Review of the Red Cross, 2006, p. 933) Boothby defines a weapon as a device, instrument, substance or piece of equipment, the most important characteristic of which

---

³ See the 1990 Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials Adopted by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Havana, Cuba, 27 August-7 September 1990.

is that it is a tool used against the enemy to accomplish military objectives (Boothby, 2009, p. 4). In line with the definitions of academics and states, it can be concluded that there are three main elements of a weapon. These are the ability to inflict direct harm and the presence of defence mechanisms, the inclusion of weapon systems and the ability to be used by a subject.

Weapons have been used by people throughout history. As a result of the changing nature of warfare, it would be right to consider weapon systems themselves as weapons. Many definitions of weapons include weapon systems. However, a weapon system is not really a weapon but a means of delivering a weapon. An attack aircraft, for example, can be considered a weapon or a weapon system. Categorizing autonomous weapon systems is problematic in two respects. First, the level of human control over the system can affect the classification of the machine. An autonomous system cannot be considered part of a weapon system if the human operator has control of the system up to the point of intermediation between the weapon platform and the system. As such, it cannot be characterized as a weapon. Secondly, an autonomous element can be considered as part of a weapon system if it streams data to the weapon system. The link between an autonomous machine and the harm inflicted on fighters is becoming weaker and weaker. Therefore, the task performed by the machine must be identified. For example, a drone that uses autonomous navigation to carry cargo is not a weapon, but a drone that uses autonomy to select targets and attack them can be considered a weapon.

Applied to the AWS context, this would surely indicate that, as *sui generis* weapons, AWS are not indiscriminate. Firstly, although it is likely that AWS will bear firearms, they could be furnished with different, interchangeable, and less lethal weapons. What is unique about AWS, however, is that these systems are equipped with software that permits them to make independent decisions on whether or not to use lethal force against a human target. With this in mind, the technological objection would claim that AWS cannot fulfil a state's positive obligation to select proportionate weapons, as such systems would not be able to apply lethal force to permissible targets. Were an AWS created that was able to make this distinction in the same way that a human would (e.g. shooting a terrorist who is about to detonate a bomb and causing no collateral damage), then the positive obligation would be met.

2.2. Law-Enforcement Official Training: The Duty to Educate

The UN Basic Principles stipulate a requirement for the “qualifications, training and counselling”⁴ of law enforcement officials expected to use force. Specifically, they stipulate a requirement for “completion of special training” in firearm use.⁵ During such training, officials must carefully observe “issues of police ethics and human rights”, as well as “alternatives to the use of force and firearms”.⁶

Some previous incidents have, according to human rights bodies, shown a lack of appropriate training for law enforcement officials. As a result, the ECtHR stated, for example, that military policemen must have sufficient training to determine whether the use of firearms is absolutely necessary, “not only on the basis of the letter of the relevant regulations, but also with due regard to the pre-eminence of respect for human life as a fundamental value” (Nachova and Others v. Russia, 2005, p. 97).

To determine whether AWS can comply with this obligation, one must first establish whether an AWS could be considered a law enforcement official, in terms of the requirement to be educated and trained. The UN Basic Principles presume that a law enforcement official has human agency. The same is true of other human rights provisions, as understood by the relevant monitoring bodies. They assume that those asked to use lethal force against human targets are also humans themselves. An AWS, conversely, separates the specific use of force from human decision making. If an AWS does decide to use lethal force, however, it is then classified as a law enforcement official.

In light of the increasing levels of autonomy that are being incorporated into weapon systems, in particular those that perform critical functions, at what point does the machine progress from being a weapon to a robo-combatant that is subject to international law as opposed to an Article 36 evaluation.

Dinniss and Kleffner were of the view that an organism becomes more robotic and less human when human body parts are replaced with robotic parts: “that if we want to say that robots are weapons subject to

---

⁴ See *the 1990 Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials*. § 18.

⁵ See § 19.

⁶ See § 20.

Article 36 review but humans are not therefore not subject to Article 36 review.” (Dinniss & Kleffner, 2016, p. 434)

This same continuum could be applied to autonomous weapon systems. The more autonomous a robot becomes, the more it starts to resemble a human. Critical functions were once the sphere of human fighters; as such, the more critical functions a machine can perform, such as making decisions as to who to attack, the more the machine progresses from being a robot to a fighter.

Considering this, it is important to develop an in-depth understanding of what a weapon is and how it can be discerned from a fighter or combatant from the perspective of the functions that it is legally permitted to perform within the confines of international law. Developing such a clear understanding will be imperative to ensuring the appropriate application of the rules that underpin international humanitarian law.

Human fighters are subject to international humanitarian laws of targeting; for example, those related to distinction and proportionality. However, if we were to apply these same laws to robots, we would essentially accept that autonomous weapon systems represent combatants in their own right. This could have very serious implications. As such, we need to ask the following question: To what extent can we view robots as combatants within international law and is the international community prepared to accept robo-combatants?

According to existing international law (Kanwar, 2011, p. 13), robo-combatants cannot legally use force because the use of force is reserved for human beings who are sound of mind, capable of taking responsibility for their actions, and of the required legal age. Even if an individual can fight within the legal requirements, he or she is not necessarily a lawful combatant. For example, children may comply with the legal description of a fighter; however, the use of children as fighters in armed conflict situations is expressly prohibited. Similarly, the rebel soldiers who engage in armed conflict in accordance with laws of war can still be prosecuted by the state on the pure basis that they have attacked that state.

If weapons that have a high degree of autonomy or are fully autonomous can not be considered to represent legal combatants under international law, then the rules that apply to fighters cannot be cited when attempting to justify their use. This author is of the opinion that AWS should not be adopted into the existing framework of weapons or accepted as combatants. This perspective is reflected in the Campaign to Stop Killer Robots, which describes AWS that can perform critical functions that involve making decisions related to human life as Killer Robots (Galliot et al., 2016).

Existing investigations and definitions are almost completely devoid of any examination of the legalities surrounding how weaponry or weapons systems may take over target selection, something traditionally accomplished by humans acting in accordance with the relevant rule. Thus, we must go further than examining legal definitions and look at extant international humanitarian laws and how new autonomous weaponry might come under its aegis.

Heather Roff pointed out that when using AWS, “the weapon is also the combatant, and the decision to target and fire lies with the machine, and, these machines would amount to individual commanders, and as well as Judge Advocate General officers, weaponeering officers and intelligence officers, on a battlefield.” (Roff, 2013, p. 212) The view that AWS would assume human capacities has also been put forward by Human Rights Watch: “While traditional weapons are tools in the hand of a human being, fully autonomous weapons would make their own determinations about the use of lethal force.” (Human Rights Watch, 2014, p. 8) These statements, and others like them, offer the view that AWS are not tools employed by humans, they legally replace humans.

The chief concern regarding AWS is that it might not be possible to hold an individual to account for an illegal act undertaken by AWS; this assumes that AWS assume the guilt for any illegality that normally would fall upon a human being. There are currently no difficulties in international humanitarian law or international criminal law in placing responsibility for illegal acts committed with weaponry on the person operating weaponry. If AWS make it impossible to allocate such responsibility, they clearly have entered a new category above and beyond what is commonly understood to represent weaponry.

It takes a considerable stretching of definitions to see AWS as the legal equivalent of human combatants; however, on the surface, the equivalency can be drawn. It cannot be denied that the software that current controls AWS, and that which may control it in future, undertakes target selection tasks which, when manual weaponry is being deployed, are accomplished by human operators. Today's AWS can take

information from a human input (e.g., a radar signature) and use the information to select appropriate targets in the same way a manual weapon system operator would do. In future, AWS may be given the capacity to make decisions that have a level of complexity or ambiguity that currently require human input. There are instances where the selection of the target will be specifically covered by the legal obligations of combatants; for example, the obligation to take precautions contained in Article 57 of API. If humans are not undertaking such duties as target selection – or are sharing them with AWS – the question arises as to who holds legal responsibility for the actions of AWS. It would seem logical to assign responsibility to AWS; if they have taken over the role of a human combatant, can they not be regarded as at least a quasi-combatant, depending on how autonomous they are?

One cannot simply define AWS as having become a combatant on the basis of a plausible logical argument. There are disagreements as to what falls under the legal definition of a weapon; likewise, it is not clear whether the current formal definition of a combatant could encompass AWS. In terms of humans being defined as combatants, international humanitarian law is quite detailed regarding the status and behaviour that defines a combatant; whether or not machines such as AWS can fall into the same category is a novel concept.

The most obvious argument for classing AWS as combatants is that, if AWS assume responsibility for target selection, the control system of the weaponry is essentially no longer managed by a human combatant; why should we not also say that the legal responsibility for target selection has been transferred along with the physical responsibility? If AWS take over from a human combatant by choosing and attacking targets, there is a case to be made that they have become a *de facto* combatant and, subsequently, have all associated legal responsibility.

As it stands at present, IHL assumes that the term combatant can only legally apply to a human being. Combatants, in the legal sense, have both rights and obligations that are central to the whole concept of IHL, and that have developed to empower IHL to meet its objectives. It is absolutely central to the law that these rights and obligations are attached to those persons who take charge of violent acts during wars and other conflicts; there is a concomitant concept that such people may be subject to sanction if they transgress the law. This lies at the heart of the concept that those involved in armed conflict will only attack targets that are permitted by law, that non-combatants will not be attacked, and that all other areas of IHL will be respected. If AWS were to be legally defined as combatants, that assumes they have some type of control over whether or not they undertake acts of violence. The preceding analysis of AWS technology demonstrated that the concept that AWS are independent of human commands is illusory. Like every other weapon, AWS does not meet the legal criteria for a combatant, and so cannot legally be compared to one.

It is possible that, if it were to be seen as desirable, nonhuman entities could be given responsible status in IHL or other legislation. A clear analogy would be with corporation law, where a corporation can be said to have a legal personality. Nothing of this nature has been attempted previously, but it would not be impossible to place the legal responsibility for target selection or other tasks on AWS (Solum, 1992, p. 1231). This would be to enter into an extremely dubious area; humans would still be manufacturing and programming AWS and, therefore, be in control of them; if AWS were given legal responsibility, this would represent a means of absolving all those who were involved in their creation of any responsibility. Furthermore, it would be highly dubious to allow humans to manufacture machines with a certain purpose and then, when the machine carries out that purpose, to allow them to place the blame on the machine.

The chances of laws being abused in this way, and the fact that the law as it stands is predicated upon combatants being humans, and weapons having no human intervention, represent strong arguments against classifying AWS as combatant/weapon amalgams. It would be questionable as to how the law would define how much autonomy, or what other features, would give an AWS quasi-combatant status.

In summary, this article holds that there is one insuperable difficulty associated with classing AWS as combatants: combatants are human beings, with legal responsibilities. However similar they may become to human combatants in the future, either in their deployment or their ability, they will remain machines that are built and employed by humans. There is nothing in existing law, nor is there any reason for laws to be made, to give an object a similar legal personality to a human being. In law, AWS must remain in the category of a weapon. However, there remains ambiguities of what specific international weapons law rules related to the prohibition of weapons that have the ability to indiscriminately kill and/or cause unnecessary harm and the ways in which AWS complies with such laws.

Although it will require an important caveat, the notion of education and training could thus be applied to AWS via programming and machine learning technologies. In essence, these terms could be understood to indicate learning activities, those aimed at increasing awareness, and those designed to improve the attitudes, skills and knowledge associated with human rights.⁷ Evidently, education and training suggest a human learning process that cannot be associated with AWS. AWS operations will, however, be bound by their programming. If this programming is such that these systems can apply a graduated use of force in the same way as a human agent, the precautionary duty would be sufficiently fulfilled (Chengeta, 2016, p. 50). This work holds that, albeit technically challenging, such a situation is not entirely impossible (Heyns, 2016). What remains to be discovered, however, is the extent to which this education and training meet the ECtHR standard of “respect for human life as a fundamental value” (Heyns, 2016, p. 366). As the valuation of human life is a complex task that cannot be fulfilled by algorithms (Surden, 2014, p. 92), the resulting consideration is decisive. Whilst a specific use of force might meet IHRL regulation regarding the use of legal force, the applier of this force has no human agency and cannot determine the value of its own action.

The concept of meaningful human control is a concept of control that has been put forward in the debate on autonomous weapon systems and is seen as a solution to potential problems and issues that may arise with these weapon systems. Of course, while there is a general acceptance of human control in autonomous weapon systems, there is no such acceptance in the definition, elaboration and implementation of such human control. In this respect, there are different key elements in terms of the content of meaningful human control (Hoven & Santoni de Sio, 2018).

In 2016, Article 36 introduced the concept of meaningful human control, stating that there are three absolute requirements for such control. These are

Information: The person in control and others responsible for planning the attack must have sufficient information about the environment of the target to be attacked, why the target is being attacked in particular, the objectives of the mission undertaken, and the short and long-term effects of the weapon.

Action: Initiating the attack must require the active action of the person responsible for control.

Accountability: Those responsible for assessing the information and initiating the attack must be held accountable for the outcome of the attack (Roff & Moyes, *Meaningful Human Control, Artificial Intelligence and Autonomous Weapons*, 2016).

Basically, the three key elements of human control are as follows: The availability of human oversight and the ability to intervene or stop use, ensuring predictability and reliability in systems to enable human intervention, clarity on what the weapon system is being used for, the nature of the target being attacked, operational limitations such as the time from activation of the weapon system to the initiation of an attack, and the identification of potential unintended consequences (Scharre & Horowitz, 2015).

Noel Sharkey categorized human control according to different levels of autonomy to overcome the drawbacks of a uniform formula for each type of weapon system, use and environment of use. According to Sharkey, the level of autonomy and human control is subject to 5 different classifications. According to this (Sharkey, 2016);

Level 1: The operator in charge of control decides to engage, identify targets and initiate the attack.

Level 2: The program suggests alternative targets or a list of targets, and the person in control chooses which ones to attack.

Level 3: The program selects the targets, but the attack requires the approval of the person in control.

Level 4: The program selects the targets. The person in control has a limited amount of time to cancel it.

Level 5: The program selects targets and launches the attack without human intervention.

This differentiated approach was also adopted by Amoroso and Tamburrini. Amoroso and Tamburrini proposed that levels 1 and 2 should be accepted as general use policy, while other levels should be acceptable only if exceptions are recognized within the framework of weapon systems and their uses. That is, if there is no international acceptance of a level other than levels 1 and 2 for specific weapon systems, levels 1 and 2

---

⁷ See for instance *the UN Declaration on Human Rights Education and Training*, adopted by the UNGA on 19 December 2011, UN Doc. A/RES/66/137.

would apply to all types of weapon systems and their uses as general use policy. The other levels would apply to accepted weapon systems and uses (Tamburrini & Amoroso, 2020, p. 29).

Examples of use by level are also given. Examples of where level 3 can be used are in areas where there are no or very few civilians, such as on the high seas, in areas such as deserts or in previously demarcated environments, while level 4 is used exclusively for defence purposes. Level 5 is unacceptable, Chengeta stating that use at this level is incompatible with the requirements of meaningful human control (Chengeta, *Defining the Emerging Notion of Meaningful Human Control in Weapon Systems*, 2017, p. 317). However, the author of this article made a very limited exception to this and stated that this level of autonomy would be acceptable in cases where human control would be both impractical and dangerous to humans. An example of this is the increase of defence systems from level 4 to level 5 in order to protect people, especially in order to prevent attacks that develop very quickly and require a reaction in a very short period of time.

Rather than a uniform control arrangement for every weapon system and its possible uses, we believe that the formula of differentiated levels of human control and autonomy for different weapon systems and uses, as classified by Sharkey and adopted by some authors in the doctrine, would be more useful. This is because adopting a uniform formula would not only make it difficult to regulate internationally, but would also lead to the unnecessary prohibition or restriction of weapon systems that currently operate with a certain level of autonomy without raising any concerns. Differentiated use policies and levels, on the other hand, would facilitate an international arrangement that is more in line with today's reality, namely the fact that technology will continue to evolve and that these technological capabilities will be in demand in the military field.

However, there are points in Amoroso and Tamburrini's examples with which we disagree. Unlike the example given for level 4, it is worth noting that level 4 can be accepted not only for defence purposes, but also for offensive purposes with advanced sensors and cameras due to technological advances. In our opinion, it is clear that states will want to benefit from advancing technological capabilities not only for defensive purposes but also for offensive purposes by increasing the autonomy given to the weapon system. Again, we believe that level 5 can also be used for some specific offensive purposes, with very limited exceptions, as a use against attacks that require a very fast reaction, by evaluating all conditions.

For this reason, it would be appropriate to consider the concept of meaningful human control in conjunction with the realities of both technology and the international community. With technology advancing every day, it is not known exactly how autonomous weapon systems and their use will take shape in the coming years. In addition, it is a fact that states will want to use every technological opportunity and development in the military field. Therefore, a complete ban on autonomous weapon systems would neither be widely accepted in the international arena nor in line with technological realities. Rather than a ban, an international arrangement that includes clarifying rules on the balance of control and autonomy, as well as on the policy of use, seems to be more useful (Anderson & Waxman, 2013).

If the issues of meaningful human control and autonomous weapon systems are to be subject to international regulation, it should be neither too restrictive nor too inclusive. Too restrictive regulation would be inconsistent with the characteristics that make autonomous weapon systems autonomous, and with the accepted definitions and classifications of autonomous weapon systems. Regulations that are too permissive may lead to misuse and unintended consequences. Again, the importance of differentiated control policies should be reiterated in order to avoid a potential liability gap in the event that the use of autonomous weapon systems leads to consequences contrary to humanitarian law. In the face of all these situations, considering the advances in technology and the attitudes of states towards demand, in our opinion, a proper regulation can only be achieved through a balanced distribution of differentiated use policies.

While, initially, this may seem wildly incompatible with the positive duty of education and training, AWS supporters may disagree. This positive duty is intended to create a greater respect for basic human rights, which are often ignored in current law enforcement operations. If an AWS' application of force were restricted by its internal algorithms, pending specific conditions such as those in which a human agent would use lethal force, then the duty of education and training would be, in essence, respected. Further, the AWS would no longer be required to understand the value of human life. Otherwise explained, a machine does not require the same cognitive capability as a human to behave in an acceptable manner.

The positive duty of education and training could be understood as obligating states to develop law enforcement AWS that can at least perform in the same way as human agents. Essentially, this means that they need to provide analogous responses to analogous situations (Arkin, 2010, p. 332).

2.3. Procedural Obligation

The duty to investigate and prosecute, better known as the procedural obligation (*Ergi v. Turkey*, 1998, p. 82), sees individuals who unlawfully deprive others of life held to account. This is “not an obligation of result but of means only” (*Pueblo Bello Massacre v Colombia*, 2006, p. 143) and concerns the duty to investigate and prosecute when necessary. This duty seeks to ensure that responsible individuals are held to account, avoid impunity, encourage accountability, prevent the denial of justice, and identify lessons that can steer policy and practice revisions, avoiding repeat violations (*Jasinskis v. Latvia*, 2010, p. 72).

Owing to human rights bodies, there is already a significant case law on the duty to investigate and prosecute (*Zimbabwe NGO Human Rights Forum v Zimbabwe*, 2006, p. 153). Essentially, investigations must enable public scrutiny whilst being prompt, independent, accessible to the victim’s family, thorough, and able to determine whether the use of force was legal (Leach et al., 2016, p. 32). In sum, such investigations must serve their purpose, establishing the facts and assigning responsibility (*Opuz v Turkey*, 2009, p. 131). It is not necessary for a criminal act to have taken place (*Šilih v. Slovenia*, 2009, p. 194)—unless life has been deliberately deprived—if civil redress is considered insufficient without other solutions (*Suarez de Guerrero v. Colombia*, 1982).

AWS have two main effects on the procedural obligation. Firstly, their deployment is likely to improve investigatory standards; it is rumored that such systems can be furnished with black box technology, recording data for subsequent analysis and allowing a human operator to track and audit the AWS’ performance and decision-making process (Saxon, 2016). The kill switch represents a second viable option by which the notion of MHC can be fully taken into consideration in fully autonomous weapons systems. This represents an intense form of manual override that, when merged with a real-time feedback loop, makes it possible for a human operator to identify and terminate a weapons system that is no longer functioning as programmed (Egeland, 2016, p. 102). Devices of this nature are typically operated via a low-cost SIM card that is embedded into the system and communicates via the mobile network towers located in the area. These systems entail that the weapon can be remotely disabled in the event of a disproportionate attack, civilian targeting, or enemy hacking and theft (Thurnher, *Examining Autonomous Weapon Systems from a Law of Armed Conflict Perspective*, 2014, p. 213). Therefore, were an AWS to use lethal force against a human target, a human operator would be able to decide whether this was legal or not and, if not, to understand where the system failed e.g. if it had malfunctioned in some way. This addresses, in part, the matter of system legibility. This idea will be expanded in later sections. Were a human operator unable to determine why an AWS had acted in a specific way, given the circumstances, this would contravene the procedural obligation regarding the right to life. For an AWS to comply with this obligation, its performance would need to be legible.

Secondly, and somewhat in contrast, AWS could jeopardize the obligation to hold individuals to account if their use of force is found to have been unlawful. Currently, an AWS may behave in a manner that its operator is neither able to understand nor explain. Should states fail to establish mechanisms that permit “clear distribution of lines of responsibilities” (*Tagayeva and Others v Russia*, 2017, p. 570), this failure could promote a violation of the right to life, in terms of the procedural obligation.

In brief, the procedural obligation may not mandate the presence of human agents during the use of force, provided that humans are able to dissect how and why an AWS operated in a given manner and provided that responsibility can be attributed, should its use of force be proven to be illegal.

2.4. A Future of Non-Arbitrariness

To date, the case law provided by human rights bodies does not suggest that IHRL mandates human presence when the decision to use, or not use, lethal force is made. What is important, however, is to extend this analysis of the right to life, considering whether it contains any hidden ground for the prohibition of AWS.

Indeed, some commentators claim that “non-human decision-making regarding the use of lethal force is ... inherently arbitrary, and all resulting deaths are arbitrary deprivations of life” (Asaro, 2012, p. 700). ICCPR and the ACHR make explicit the requirement for non-arbitrariness in deprivations of life. In the ECHR, conversely, this is only implicit. To determine whether autonomous decisions contravene the non-arbitrariness principle, one must define arbitrariness in the context of protecting the right to life. It is important to separate this idea from the negative and positive obligations. This is important for two reasons: firstly, as discussed,

these two sets of obligations tend to overlap one another; and secondly, this could offer a final, independent basis for the rejection of AWS, in respect of the right to life.

The notion of non-arbitrariness is typically linked with the legality requirement. Even in cases where lethal force is legal, this use must be non-arbitrary. Arguably, this notion refers equally to illegal deprivations and also unpredictable, inappropriate, and unjust deprivations.

The *travaux préparatoires* of Art. 6 ICCPR debated the definitions of arbitrary and arbitrarily. In fact, this debate had commenced years prior, when UDHR was first drafted (Boyle, 2015, p. 224). At this time, two conflicting definitions were presented; the first suggested that arbitrary meant “not in conformity with or provided for by law”, while the second suggested that it meant unjust, notwithstanding adherence to domestic law (Hassan, 1969, p. 225). Discussed at the fifth, sixth and eighth sessions of the Commission on Human Rights,⁸ the ICCPR’s provision on the right to life eventually incorporated reference to arbitrariness. By including such reference, the ICCPR sought to resolve disagreements between its delegates on how the provision should be worded, especially regarding capital punishment (Nsereko, 1985, p. 248).

Subsequent case law shows that the use of the arbitrariness concept supplements that of legality. Not only is deprivation of life declared arbitrary when it violates law, but also when it contravenes the relevant human rights provision (Camargo Guerrero v. Colombia, 1982, p. 93). It would seem that arbitrariness was presented as a comprehensive concept that was intended to include without listing them a number of exceptional circumstances for the ban on deprivation of life. These include, for example, those listed in the Art. 2(2) ECHR provision. IACtHR case law refers to arbitrariness extending beyond a use of force that “does not conform to the formal law, but also that which is unjust”. In this case, the meaning of unjust is that previously described in reference to the principles of necessity and proportionality (Barrios Family v. Venezuela, 2011, p. 49).

Further, GC36 acknowledges how the notion of arbitrariness has thus far developed. Essentially, it is seen to include inappropriateness, injustice, unpredictability, the due process of law, necessity, proportionality, and reasonableness.⁹ In recent times, it has been declined regarding “discrimination” and even in terms of a “gender-sensitive approach” (Binz, 2017). This corresponds with academic opinion (Nsereko, 1985, p. 257) that understands arbitrariness to address matters such as military excesses (Hassan v. the United Kingdom, 2014, p. 110), enforced or involuntary disappearances, (Varnava and Others v. Turkey, 2009, p. 148) summary and extrajudicial killings, (Nadege Dorzema et al v Dominican Republic, 2012, p. 97) the discriminatory application of the death penalty,¹⁰ and law enforcement abuses of power. (X v. the United Kingdom, 1981, p. 43) Often, this refers to the right to liberty as well as the right to life. Essentially, in accordance with General Comment No. 3 to the ACHPR, the concept of arbitrariness refers to “[a]ny deprivation of life resulting from a violation of the procedural or substantive safeguards’ of the relevant human rights treaty.”¹¹

With the above considered, the argument that autonomous killing with no human decision-making would be *per se* arbitrary and incompatible with the right to life. According to Anderson and Waxman, an advanced tracking device could, theoretically, identify armed humans that are hidden in crowds or buildings. Operating autonomously, such robots could even launch an attack upon the combatant or upon a civilian who was directly engaged in hostilities. In order to overwrite incorrect classifications by the AWS, however, operators would need to act very quickly, using a real-time imagery feed from the scene (Anderson, Reisner, & Waxman, *Adapting the Law of Armed Conflict to Autonomous Weapon Systems*, 2014, p. 6). Potentially, the key focus of AWS in personnel tracking could be the carrying of arms. This would offer a clear differentiation between civilians and combatants. It is possible that the sensors in such systems could be programmed to identify weapons based on their heat signatures, sizes and shapes. As an example of such technology, the remotely controlled Modular Advanced Armed Robotic System (MAARS) can identify a weapon and read its nametag from a standoff position of between 300 and 400 metres (Singer, 2009, p. 30). Instead, existing law explains that an unreasonable deprivation of life is prohibited inasmuch as it is arbitrary. Arguably, if the applier of lethal force were a non-human agent, but a human agent could check and justify how and why the system had performed as it had, the resulting deprivation of life would not be considered

⁸ See E/CN.4, SR.90, 91, 93, 94, 97, 98, 101, 135, 139, 140, 144, 149, 150, 152, 153, 199, 309, 310, 311.

⁹ See HRC, *General Comment No. 36 (2018) on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the Right to Life*, CCPR/C/GC/36, § 18.

¹⁰ *General Comment No. 3 on the African Charter on Human and Peoples’ Rights: The Right to Life (Article 4)*, available at <http://www.achpr.org/instruments/general-comments-right-to-life/>.

¹¹ See *General Comment No. 3*, § 12.

arbitrary. Relying upon a synergy between reasonableness and non-arbitrariness, the question of an AWS' interaction with the right to life could be considered as follows: if it is not possible to scrutinize the reasons behind an AWS' actions e.g. if, *Armani da Silva*, it shot an individual allegedly preparing to detonate a bomb in public, then the system will not provide the human agent for instance judge, citizen, public prosecutor, or operator with any explanation. This could be true, for instance, if the AWS were programmed with self-learning algorithms, as even data controllers could fail to understand its decision-making process. Scenarios such as this would undoubtedly affect the positive obligation to investigate any deprivation of life that is alleged to be unlawful. The non-arbitrariness requirement can thus be interpreted as needing each decision to use lethal force (the algorithmic decision-making process generating such an outcome) to be both understandable and explainable.

2.5. Another Option: The Right to Legibility and the Right Not be Subject to Entirely Automated Decisions

The requirement for algorithmic decision-making to be understandable and explainable has inspired a certain level of academic debate in the data protection arena. Some commentators argue that those subjected to automated decision-making must have a right to legibility within the corresponding process (McGregor, Ng, & Murray, 2019, p. 309). This section will therefore consider the scope of this right within data protection and the extent to which this right may assist the interpretation of ATC (algorithmic target construction) and how it affects the right to life.

Regarding data protection, several related and binding Council of Europe¹² and European Union provisions recognize an individual's right to understand how algorithms that affect them operate, as well as their impact. Specifically, the right to understand the reasons behind an automated decision is founded on a number of other rights, including the right to access information when a decision is already made and the right to access information, as provided by data controllers. Another important, related provision is the individual right not to be significantly affected by a decision that is based purely on the automated processing of one's data.¹³ As well as in other international instruments, GDPR (General Data Protection Regulation) studies provide a systemic understanding of these two rights in that they create a right to legibility. Essentially, some hold that, in order to be comprehensible and transparent, the right not to be affected by automated decision-making must also mandate nominal human intervention and the right to access information must comprise a more general right to understand the precise reasons behind decisions affecting the subject (Malgieri & Comandé, 2017, p. 245). The key purpose of this right to legibility (Wachter, 2017, p. 92) is to better protect the rights of those impacted by automated decision-making in areas where vulnerabilities could be subject to greater exploitation e.g. misleading marketing or dishonest commercial activity.

Considered in terms of the right to life, the link between ATC and legibility is also important. Firstly, the legal requirements for legality and non-arbitrariness, as enshrined in IHRL, appear satisfied by an understanding of algorithms involved in the ATC process. Arguably, the protection of the right to life demands "an appropriate legal and administrative framework defining the limited circumstances in which law enforcement officials may use force and firearms, in the light of the relevant international standards" (Giuliani and Gaggio v. Italy, 2011, p. 209). If such a regulatory framework were unclear, or unable to provide individuals with legible indications of the circumstances causing a law-enforcement AWS to resort to lethal force the previously-discussed limited circumstances, the legality requirement would not be satisfied. Secondly, when seeking to fulfil the duty to investigate potentially unlawful deprivations of life, it is important to be able to explain the process behind a specific automated decision. As previously outlined, investigations must be able to determine whether not the level of force applied was justified, given the circumstances (Isayeva v. Russia, 2004, p. 221). Within the scope of ATC processing, it is thus crucial that public authorities provide comprehensible accounts of automated processes; if they fail to "explain how" (Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia, 2013, p. 848), they may be held accountable under IHRL (Margulies, 2017, p. 23).

To strengthen this argument, one could propose that if an individual has the right not to suffer the consequences of an entirely automated decision, because ATC does not permit human intervention in split-

---

¹² See Modernized Convention No. 108, art. 9; *Explanatory Report to the Protocol amending the Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data*, CM(2018)2-addfinal (CETS No. 223), §§ 71-83.

¹³ Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation), art. 22(1).

second decisions, the use of AWS would be prohibited. However, even this circumstance could be too unclear to prove that AWS are prohibited by IHRL. The right does have a number of exceptions; one of which applies when the decision is legally authorized and the individual's rights are appropriately safeguarded. Provided that AWS-use will be legally regulated managed by the rule of legality and will guarantee that the precise targeting conditions are considered, this exception will apply.

The notion of legibility, as proposed by academics, is useful in testing how AWS-use will impact the right to life. Should a public authority be unable to present and explain the reasons why AWS algorithms had generated a specific outcome. The authority would then become responsible for the actions concerned. The same would be true in situations where the circumstances permitting ATC were not legally regulated and the law did not appropriately safeguard basic human rights; this would ignore the right not to be the subject of entirely automated decisions. It does not seem, however, that IHRL provides such a right in a way that prevents AWS from targeting humans. For such a conclusion to be reached, it would first be necessary to re-address the understanding of the rights at stake. Indeed, this is not facilitated by current IHRL. It is at this point that human dignity comes into play.

3. AWS AND EXTRA-TERRITORIAL HUMAN RIGHTS OBLIGATIONS

The use of autonomous weapon systems serves to separate the system from the location at which the act of violence takes place. As such, they can act on an extraterritorial level. Armed drones have already been used to apply lethal force in overseas territories far away from the state agents who instigated the attack.

Per human rights treaties, state actors are obliged to ensure everyone within the jurisdiction is provided with the freedoms and rights outlined in the treaty. In this regard, the jurisdiction has a predominantly territorial application. As such, there is a lack of clarity as to the extent to which given treaties are applicable when a state perpetrates an act outside its physical territory or an act that has an effect elsewhere, regardless of whether that act is considered to be lawful or not. There has been a broad trend toward the notion that states are legally bound by their freedoms and rights obligations when their actions have implications for people outside their territories (Milanovic, 2012, p. 133).

In the renowned *Banković* judgment, the ECtHR failed to establish that an aerial bombardment was representative of effective control (*Banković and others v Belgium and 16 Other Contracting States*, 2001, p. 62). This finding was implicitly based on the notion that there were no troops on the ground. As such, in the case of the state parties, it wasn't possible to effectively assert control at an alternative point in time other than that at which the aerial bombardment occurred. Given the new jurisprudence, there has been a suggestion that "drone operations in Yemen or wherever would be just as excluded from the purview of human rights treaties as under *Bankovic*." (Milanovic, 2012, p. 130)

However, the application of AWS differs from the use of fighter planes. As such, there is an argument that the ECtHR and alternative human rights bodies will ultimately consider the aerial bombardment by AWS to represent an exercise of effective control.

First, AWS can technically cover larger areas than planes over a longer duration and at a significantly lower speed. While a plane can only survey an individual for a moment, an AWS can survey people over the course of days. This does not mean that duration represents an integral element of jurisdiction. The ECtHR may consider this fact of adding to the effectiveness of control, for public powers are not employed in the blink of an eye, but over the course of hours. Within that time period, the forces involved can launch an attack against the individual who is the subject of the surveillance. The AWS can kill someone at a moment's notice, autonomously or in response to the will of an operator who is located in another area of the world. In this regard, the use of the AWS could be considered to represent a jurisdiction in waiting (Milanovic, *Extraterritorial Application of Human Rights Treaties: Law, Principles, and Policy*, 2011, p. 170). The fact that the deployment of AWS is in some way weak, in that no one is at the scene, is not in contradiction to this finding. After all, even questionable control is enough if it is effective. Furthermore, the state that deploys the AWS has the power to attack an individual at any time. While there may be no troops on the ground, there are troops in the air that can take action at a moment's notice.

Second, having the ability to kill someone can be considered to represent the ultimate public power. The ECtHR declared that the notion of public powers, which was once reserved for the spatial model of jurisdiction, recognised the "exercise of extra-territorial jurisdiction by a Contracting State when, through the

consent, invitation or acquiescence of the Government of that territory, it exercises all or some of the public powers normally to be exercised by that Government.” (Al-Skeini and others v The United Kingdom, 2011, p. 135) As such, as has been acutely observed, “the ability to kill is authority and control over the individual if the State has public powers, killing is not authority and control if the State is merely firing away missiles from an aircraft.” (Milanovic, 2012, p. 130)

Third, the various assessments of aerial bombardment are subjective. From the perspective of the individual, differentiating between different views does not quite make sense. However, interpreting the jurisdiction-requirement through the lens of the object and purpose of human rights laws requires an in-depth reading. In the long run, the fundamental self-esteem of the individual and the equal and indisputable rights of human beings “is the foundation of freedom, justice and peace in the world.”¹⁴ As such, to establish the extent to which human rights are applicable, there is a need to consider the beneficiary of human rights laws as opposed to those who have the obligation. The primary objective of human rights is to ensure individuals are protected against the state as the entity with the most power. Subsequently, as soon as a state is placed in a position from which it can violate human rights, it is bound by human rights law (Clapham, 2006, p. 491).

Fourth, under the new jurisprudence of the ECtHR, (Al-Jedda v The United Kingdom, 2011) the human rights that are preserved in the ECHR can be adjusted to be aligned with a situation of mere aerial bombardment. After all, a state can exercise just some of the public powers. Subsequently, this action will be governed by some human rights, specifically those that fit the particular exercise.

Support for this perspective can be found in the ECtHR’s jurisprudence (O’Boyle, 2004, p. 138). The Court ruled that Iranian nationals that were killed by Turkish helicopters while illegally crossing the Turkish-Iranian border were under Turkish jurisdiction, irrespective of whether they were on Iranian or Turkish soil at the time (Pad and others v Turkey, 2007, p. 53). In this regard, performing aerial bombing via AWS could represent the violation of the right to life (art. 2 ECHR) on the basis that the state has jurisdiction according to the spatial and/or personal approach; even though this jurisdiction is limited, it is not less effective.

However, it is clear that this perspective will not go unchallenged. Human rights instruments do not require jurisdiction without reason. Eventually, any act that a state commits outside the realms of its territory has the potential to violate a person’s human rights and, as such, is tantamount to exercising authority or control over that individual. As such, there is a requirement for jurisdiction to limit the obligations of the state to some extent. If not, the term within their jurisdiction would not have any meaning or serve any real purpose.

In contrast, drone attacks are performed with some degree of control and surveillance that contends that there is some capacity for a degree of control to be exercised over individuals and territories, and this could fall within the realms of the extraterritorial application of the ECHR.

This position is upheld by arguments that call for the reconceptualization of human rights responsibilities in the digital era. When faced with the major privacy breaches that are committed using secret mass surveillance programs, some argue that merely surveying individuals in overseas territories is tantamount to virtual control that is enough to prompt the extraterritorial application of human rights treaties. *A fortiori*, surveying people in combination with the risk, perceived or otherwise, of being targeted by a machine that is operating according to parameters that the people who are within range of its sensors or weapons have no ability to influence or escape must serve to bring these individuals within the state’s jurisdiction. The assertion of extraterritorial jurisdiction is also consistent with the larger view that states cannot be permitted to elude their responsibilities under human rights treaties by establishing a new weapon technology that diminishes human control over the application of particular types of force.

Therefore, it can be argued that the application of AWS represents effective control and jurisdiction if a state exercises jurisdiction in waiting. This results in an extraterritorial situation in which a state can exercise all or some of the public powers within a moment’s notice. This exercise frequently involving human rights violation; while exercising public powers according to the will of the state and not any other influence or actions, particularly in the case of the target concerned; and the jurisdiction in waiting being applied over a not negligible length of time that differentiates the situation from a sheer fleetingly existence of public power or effective control.

---

¹⁴ Preambular paragraphs 1 and 2 ICCPR.

4. CONCLUSION

Consequently, AWS used in law enforcement that are furnished with non-lethal or less-lethal weapons are all subject to the same regulation as those in existing scenarios. As AWS make real-time decisions with no human intervention, their application of force is inherently inhuman. Whilst a potentially appealing argument, this is somewhat far-fetched. Indeed, the notion of inhuman has always been considered in the context of something that relates to the treatment of an individual, and not to the specific nature of the applicator. Otherwise explained, this argument may play a *de jure condendo* role, stimulating further reflection on the matter. It cannot, however, be used to conclude that all AWS killings constitute inhuman treatment.

In conclusion, existing case law does not suggest that AWS will be unable to comply with the positive obligation attached to the right to life. Although the current standards of reasonableness and honest belief or honest perception have been developed for human appliers of force, there is no apparent reason why such standards could not be applied to AWS, provided these systems guarantee a comparable level of performance. It is, however, clear that such requirements are very challenging for non-human agents, demanding a deep situational-awareness that could take tens of years to develop for A.I. It is for this reason AWS performance can be unable to match that of human counterparts and that this will remain unchanged for some time. In legal terms, however, compliance with the rule of proportionality does not stipulate human consideration, nor does compliance with that of necessity or legality.

This study does not require ethics committee approval.

Notes about the article

The article has been prepared in accordance with research and publication ethics.

The entire study was conducted by the only declared author.

REFERENCES

- Al-Jedda v. The United Kingdom. (2011). 27021/08 (ECtHR 07 07, 2011).
- Al-Skeini and others v. The United Kingdom. (2011). 55721/07 (ECtHR 07 07, 2011).
- Anderson, K., & Waxman, M. (2013). *Law and ethics for autonomous weapon systems: Why a ban won't work and how the laws of war can*. Hoover Institution.
- Anderson, K., Reisner, D., & Waxman, M. (2014). Adapting the law of armed conflict to autonomous weapon systems. *International Law Studies*, 90, 386-411.
- Arkin, R. (2010). The case for ethical autonomy in unmanned systems. *Journal of Military Ethics*, 9(4), 332-341.
- Asaro, P. (2012). On banning autonomous weapon systems: Human rights, automation, and the dehumanisation of lethal decision-making. *International Review of the Red Cross*, 94(886), 687-709.
- Banković and others v Belgium and 16 Other Contracting States. (2001). 52207/99 (ECtHR 12 12, 2001).
- Barrios Family v. Venezuela. (2011). Series C No 140 (IACtHR 11 24, 2011).
- Binz, M. T. (2017). *Report of the special rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions on a gender-sensitive approach to arbitrary killings*. Geneva: UN Ad Hoc Committee on Refugees and Stateless Persons.
- Boothby, W. (2009). *Weapons and the law of armed conflict*. Oxford University Press.
- Boyle, C. K. (2015). The concept of arbitrary deprivation of life. In B. Ramcharan, *The right to life in international law* (pp. 221-244). Brill.
- Camargo Guerrero v. Colombia. (1982). R.11/45 (HRC 03 31, 1982).
- Caso Velásquez Rodríguez v. Honduras. (1988). Series C No 4 (IACtHR 07 29, 1988).
- Chengeta, T. (2016). Can robocop serve and protect within the confines of law enforcement rules? *Social Science Research Network Working Paper Series*, 50-88.
- Chengeta, T. (2017). Are autonomous weapon systems the subject of article 36 of Additional Protocol I to the Geneva Conventions? *UC Davis Journal of International Law and Policy*, 23(1), 65-99.
- Chengeta, T. (2017). Defining the emerging notion of meaningful human control in weapon systems. *New York University International Law and Politics*, 49, 833-890.
- Clapham, A. (2006). Human rights obligations of non-state actors in conflict situations. *International Review of the Red Cross*, 88(863), 491-523.
- Dinniss, H., & Kleffner, J. (2016). Soldier 2.0: Military human enhancement and international law. *International Law Studies*, 92, 433-482.
- Egeland, K. (2016). Lethal autonomous weapon systems under international humanitarian law. *Nordic Journal of International Law*, 85(2), 89-118.
- Ergi v. Turkey. (1998). 47533/99 (ECtHR 07 28, 1998).

- Finogenov and Others v. Russia. (2012). 27311/03 (ECtHR 03 06, 2012).
- Galliot, J., Beard, M., & Lynch, S. (2016). Soldier enhancement: Ethical risks and opportunities. *Australian Army Journal*, 13(1), 5-20.
- Giuliani and Gaggio v. Italy. (2011). 23458/02 (ECtHR 03 24, 2011).
- Gould, A., & Shelton, D. (2013). Positive and negative obligations. In D. Shelton, *The oxford handbook of international human rights law* (pp. 562-584). Oxford University Press.
- Hassan v. the United Kingdom. (2014). 29750/09 (ECtHR 09 16, 2014).
- Hassan, P. (1969). The word arbitrary as used in the Universal Declaration of Human Rights: Illegal or unjust? *Harvard International Law Journal*, 10(2), 225-262.
- Heyns, C. (2016). Human rights and the use of autonomous weapons systems during domestic law enforcement. *Human Rights Quarterly*, 38(2), 350-378.
- Hoven, J., & Santoni de Sio, F. (2018). Meaningful human control over autonomous systems: A philosophical account. *Frontiers in Robotics and AI*, 5(15), 1-14.
- Human Rights Watch. (2014). *Shaking the foundations: The human rights implications of killer robots*. HRW.
- Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic. (2017). *Report of the independent international commission of inquiry on the Syrian Arab Republic*. UN.
- International Review of the Red Cross. (2006). *A guide to the legal review of new weapons, means and methods of warfare: Measures to implement article 36 of Additional Protocol I of 1977*. ICRC.
- Isayeva v. Russia. (2004). 57950/00 (ECtHR 02 24, 2004).
- Jasinskis v. Latvia. (2010). 45744/08 (ECtHR 12 21, 2010).
- Jensen, E. T. (2020). Autonomy and precautions in the law of armed conflict. *International Law Studies*, 96, 578-601.
- Kanwar, V. (2011). Post-human humanitarian law: The law of war in the age of robotic warfare. *Harvard Journal of National Security*, 2, 1-14.
- Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia. (2013). 11082/06 (ECtHR 07 25, 2013).
- Leach, P., Murray, R., & Sandoval, C. (2016). The duty to investigate right to life violations across three regional systems: Harmonisation or fragmentation of international human rights law? In C. Buckley, A. Donald, & P. Leach, *Towards convergence in international human rights law* (pp. 31-67). Brill.
- Malgieri, G., & Comandé, G. (2017). Why a right to legibility of automated decision-making exists in the general data protection regulation. *International Data Privacy Law*, 7(4), 243-265.
- Margulies, P. (2017). Making autonomous weapons accountable: Command responsibility for computer-guided lethal force in armed conflicts. In J. D. Ohlin, *Research handbook on remote warfare* (pp. 405-442). Edward Elgar Publishing.
- Maslen, S. C. (2014). The use of weapons in law enforcement. In S. C. Maslen, *Weapons under international human rights law* (pp. 1-160). Cambridge University Press.

- McCann v. the United Kingdom. (1995). 18984/91 (ECtHR 09 27, 1995).
- McGregor, L., Ng, V., & Murray, D. (2019). International human rights law as a framework for algorithmic accountability. *International and Comparative Law Quarterly*, 68(2), 309-343.
- Milanovic, M. (2011). *Extraterritorial application of human rights treaties: Law, principles, and policy*. Oxford University Press.
- Milanovic, M. (2012). Al-Skeini and Al-Jedda in Strasbourg. *European Journal of International Law*, 23(1), 121-139.
- Nachova and Others v. Russia. (2005). 43577/98 (ECtHR 07 06, 2005).
- Nadege Dorzema et al v. Dominican Republic. (2012). Series C No 251 (IACtHR 10 24, 2012).
- Nsereko, D. (1985). Arbitrary deprivation of life: Controls on permissible deprivations. In B. Ramcharan, *The right to life in international law* (pp. 245-283). Brill.
- O'Boyle, M. (2004). The European Convention on Human Rights and extraterritorial jurisdiction: A comment on life after Bankovic. In F. Coomans, & M. Kamminga, *Extraterritorial application of human rights treaties* (pp. 125-141). Intersentia.
- Opuz v. Turkey. (2009). 33401/02 (ECtHR 06 09, 2009).
- Pad and others v. Turkey. (2007). 60167/00 (ECtHR 06 28, 2007).
- Pueblo Bello Massacre v. Colombia. (2006). Series C No 146 (IACtHR 01 31, 2006).
- Roff, H. (2013). Killing in war: Responsibility, liability, and lethal autonomous robots. In F. Allhoff, N. Evans, & A. Henschke, *Routledge handbook of ethics and war: Just war theory in the 21st century* (pp. 352-365). Routledge.
- Roff, H., & Moyes, R. (2016). *Meaningful human control, artificial intelligence and autonomous weapons*. Article 36.
- Santo Domingo Colombia. (2003). Report No. 25/03, Petition 289/2002 (IACmHR 03 06, 2003).
- Saxon, D. (2016). Closing the accountability gap: Individual criminal responsibility and autonomous weapon systems. In F. Santoni de Sio, & E. D. Nucci, *Drones and responsibility legal, philosophical and socio-technical perspectives on remotely controlled weapons*. Routledge.
- Schabas, W. (2015). *The European Convention on Human Rights - A commentary*. Oxford University Press.
- Scharre, P., & Horowitz, M. (2015). *Meaningful human control in weapon systems: A primer*. Center for a New American Security.
- Scovazzi, T. (2014). Human rights and immigration at sea. In R. R. Marín, *Human rights and immigration* (pp. 212-260). Oxford University Press.
- Sharkey, N. (2016). Staying in the loop: Human supervisory control of weapons. In S. Beck, R. Geis, H. Y. Liu, & N. Bhuta, *Autonomous weapons systems: Law, ethics, policy* (pp. 23-39). Cambridge University Press.
- Šilih v. Slovenia. (2009). 71463/01 (ECtHR 04 09, 2009).
- Singer, P. (2009). *Wired for war: The robotics revolution and conflict in the 21st century*. Penguin Books.

- Solum, L. (1992). Legal personhood for artificial intelligences. *North Carolina Law Review*, 70(4), 1231-1287.
- Suarez de Guerrero v. Colombia. (1982). R.11/45 (HRCt 03 31, 1982).
- Surden, H. (2014). Machine learning and the law. *Washington Law Review*, 89, 87-115.
- Tagayeva and Others v. Russia. (2017). 26562/07 (ECtHR 09 18, 2017).
- Tamburrini, G., & Amoroso, D. (2020). Autonomous weapons systems and meaningful human control: Ethical and legal issues. *Current Robotics Reports*, 1, 187-194.
- The Academy of International Humanitarian Law and Human Rights. (2016). *Use of force in law enforcement and the right to life: The role of the human rights council*. Geneva Academy.
- Thurnher, J. (2014). Examining autonomous weapon systems from a law of armed conflict perspective. In H. Nasu, & R. McLaughlin, *New technologies and the law of armed conflict* (pp. 213-228). TMC Asser Press.
- Thurnher, J. (2018). Feasible precautions in attack and autonomous weapons. In W. Heintschel von Heinegg, R. Frau, & T. Singer, *Dehumanization of warfare: Legal implications of new weapon technologies* (pp. 99-117). Springer.
- UN Human Rights Committee: Concluding observations: Israel. (1998). CCPR/C/79/Add.93 (UN Human Rights Committee 08 18, 1998).
- Varnava and Others v. Turkey. (2009). 16064/90 (ECtHR 09 18, 2009).
- Verein Gegen Tierfabriken Schweiz (Vgt) v. Switzerland (No. 2). (2009). 32772/02 (ECtHR 06 30, 2009).
- Wachter, S. (2017). Why a right to explanation of automated decision-making does not exist in the general data protection regulation. *International Data Privacy Law*, 7(2), 76-99.
- Winter, E. (2022). The compatibility of autonomous weapons with the principles of international humanitarian law. *Journal of Conflict and Security Law*, 27(1), 845-876.
- X v. the United Kingdom. (1981). 9787/82 (ECtHR 11 05, 1981).
- Zimbabwe NGO Human Rights Forum v. Zimbabwe. (2006). 245/02 (ACtHPR 05 25, 2006).

4-6 YAŞ KUR'AN KURSU ÖĞRETİCİ KİTAPLARININ GELİŞİM PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ*

THE EVALUATION OF QURAN COURSE EDUCATION BOOKS FOR 4-6 YEARS IN TERMS OF DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Suzan YILDIRIM¹

Öz

Okul öncesi dönemde çocuğun psikolojik gelişimine uygun bir şekilde 4-6 yaş Kur'an kurslarında masallar ve oyunlarla verilen din ve değerler eğitimi önemlidir. Bu çalışmada, Diyanet İşleri Başkanlığı'na (DİB) bağlı olarak il müftülükleri bünyesinde açılan, 4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretici Kitapları 1 ve 2 içerisinde yer alan konular, çocuk gelişim psikolojisi açısından incelenmiştir. Çalışma, bütüncül tekli durum desenli nitel bir araştırmadır. Veri toplama basılı dokümanlar üzerinden yapılmış ve bu dokümanlar betimlenmiştir. İncelenen dokümanlarda; Kur'an Kursları Öğretici 1. Kitapta "Allah Bizi Duyuyor, Peygamberimizin Çocuklara Sevgisi, Sahabenin İkrâmı, Sadaka, Şeftali Ağacı Hikâyesi" ve 2. Kitapta "Zeytin Yağlı Pırasa" başlıklı bölümlerde yanlış anlamaya müsait olacak ifadeler yer almaktadır. Bayram namazlarının anlatıldığı bölüm ise cinsiyetçi bir bakış ile sunulmuştur. İkinci kitapta hikâyeler daha uzun, görsel daha azdır. Ayrıca, her iki kitapta "Vedûd, Hâlık, mucize, vefat etti, ölüm vs." gibi soyut kavramlar geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Gelişim Psikolojisi, Çocuk Psikolojisi, 4-6 Yaş Çocuk Kur'an Kursu, Masal, Hikâye.

Abstract

The four-six-year-old period is the stage in which the development of religious feelings and curiosity about religious issues are most intense in children. In this period, the religious education or values education that the child receives affects his/her religiosity and moral development in the future. Therefore, religious and values education given with fairy tales and games in the Quran Courses for the ages of 4-6, in accordance with the psychological development of the child, is important. In this study, the subjects included in the 4-6-year-old Quran Courses Tutorial Books 1 and 2 opened within the body of the Provincial Mufti under the Presidency of Religious Affairs (PRA) were examined in terms of child developmental psychology. The study is a holistic single-case qualitative research. Data collection were done on printed documents and these documents were described. In the article, after the development features are briefly explained, the evaluation of the documents is given. In the reviewed documents; in the Quran Courses Tutorial 1st Book, "Allah Hears Us, Our Prophet's Love for Children, Companions' Treats, Charity, The Peach Tree Story" and in the 2nd Book, "Leeks with Olive Oil", there are statements that are misleading and prone to misunderstanding. In the same book, the stories are longer and the visuals are less. In both books (1-2) abstract concepts such as "wadud, khaliq, miracle, passed away, death etc." are mentioned. All studies related to Quran Courses for the ages of 4-6 have been carried out in the field of religious education. This is the first study in the field in terms of the psychology of religion, based on developmental psychology.

Keywords: Psychology of Religion, Developmental Psychology, Child Psychology, 4-6 Years- Old Quran Course, Tales, Story.

1. Dr. Öğretim Üyesi, Ahi Evran Üniversitesi, suzan.yildirim@ahievran.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4703-8965>

Makale Türü   **Article Type**
Araştırma Makalesi   Research Article

Başvuru Tarihi/Apply Date
13.07.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
15.08.2022

DOI
10.20875/makusobed.1143487

* 16-17-18 Mayıs 2022 tarihinde Sinop Üniversitesi tarafından organize edilen Uluslararası Çocuk Sempozyumunda sunulan tebliğden üretilmiştir.

Bu makaleye atıf yapmak için:

Yıldırım, S. (2022). 4-6 yaş Kur'an kursu öğretici kitaplarının gelişim psikolojisi açısından değerlendirilmesi. *MAKU SOBED*, (36), 95-107. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1143487>

EXTENDED SUMMARY

Background

In our country, the Presidency of Religious Affairs (PRA) is one of the leading institutions that teach religious and moral values to children aged 4-6. Religious people want their children to receive religious and values education. Therefore, they send their children to these courses. For this reason, the number of these courses is increasing day by day. For this reason, the content of the books that include religion and values education given in these courses is very important.

Purpose

In the time we live in, children encounter communication tools at a very early age and are under very different influences and even negative influences. For this, religious education in the pre-school period is very valuable and even necessary. The compatibility of this religious education with child developmental psychology is very important. Otherwise, the child's emotions, cognition and spirit world may experience confusion. For this, the books and materials to be prepared for children aged 4-6 should be prepared by a committee of experts.

Method

This study was carried out with a holistic single case design. 4-6 years old Quran Course, which serve under the provincial mufti of the PRA, are discussed. In the study, a document review was made and the "Quran Course Tutorial Book 1 and 2" prepared for course instructors was examined as a document. It is the evaluation and interpretation of the tales, stories and activities in these books from the perspective of the developmental psychology of the 4-6 year old child.

Findings

In the Quran Courses Tutorial 1st Book, "Allah Hears Us, Our Prophet's Love for Children, Companions' Treats, Charity, The Peach Tree Story" and in the 2nd Book, "Leeks with Olive Oil", there are statements that are misleading and prone to misunderstanding. In the same book, the stories are longer and the visuals are less. In both books (1-2) abstract concepts such as "wadud, khaliq, miracle, passed away, death etc." are mentioned. Moreover, there are aphorisms and idioms for example: "Even walking in these shoes was a miracle", "The patient dervish achieved his wish", "I share my secrets with you", "There is no waste in the universe", "Hacı cav cav, pumpkin cooked in water". All studies related to Quran Courses for the ages of 4-6 have been carried out in the field of religious education. This is in the field in terms of the psychology of religion, based on developmental psychology.

Conclusions

In order for the religious and moral values presented to children in the Quran courses aged 4-6 to contribute positively to their future lives, a commission should be formed in the form of a developmental psychologist, a child psychologist, a pedagogue, a religious educator, a religious psychologist, a child psychiatrist, a child writer, an expert in the field of writing stories and fairy tales especially for the age of 4-6, and an education specialist from the PRA. The materials/books to be prepared by this commission will be of higher quality. It is thought that the materials (stories and fairy tales) prepared by this commission will contribute positively to the religious and moral development of children, their ability to learn and use language properly, and their cognitive and emotional worlds.

1. GİRİŞ

İçinde yaşadığımız zaman diliminde, çocuklar iletişim araçları ile oldukça erken yaşlarda karşılaştıklarından, çok farklı etki altında kalabilmektedirler. Psikolojik olarak olumsuz etki altında kaldıkları bile söylenebilir. Bu durum okul öncesi dönemde yapılacak din eğitimi değerli hatta gerekli hale getirmektedir (Oruç, 2021, s. 150). Gelişim psikolojisinde erken (ilk) çocukluk dönemi olan 4-6 yaş, çocuğun bilişsel, sosyal, fiziksel, duygusal gelişiminin yoğun olarak gerçekleştiği önemli bir dönemdir (Şentürk, 2017, ss. 74-80; Yaşar, 2018, s. 11). Bu dönem, dinî duygunun gelişimi ve dinî konulara merakın da en yoğun olduğu çağdır (Hökelekli, 1996, s. 255; Bilici, 2020, s. 47). Çocuğun bilişsel, sosyal ve duygusal olarak bu dönemde aldığı eğitim onun ileri yaşlardaki ahlakını ve kişiliğini büyük ölçüde etkileyeceğinden, 4-6 yaş çocuğuna verilen okul öncesi din eğitimi ya da kazandırılacak ahlaki değerler oldukça önemlidir.

Ülkemizde özellikle 4-6 yaş çocuğuna dinî ve ahlaki değerleri öğreten kurumların başında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı'na (MEB) bağlı özel okullar gelmektedir. Bu özel okullar bazı sivil toplum kuruluşları tarafından işletilmektedir.

Bütüncül tek durum deseni ile gerçekleştirilmiş (Yin, 2017, s. 7) bu çalışmada, DİB'e bağlı il müftülükleri bünyesinde hizmet veren 4-6 yaş Kur'an Kursları ele alınmıştır. Bütüncül tek durum deseni, tek bir analiz birimi (bir birey, bir kurum, bir okul, bir program vb.) ile oluşur ve kendine özgü durumların çalışılmasında tercih edilen desenlerden biridir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 73). Çalışmada, doküman incelemesi yapılmış ve uygulama boyutu kapsam dışında bırakılmıştır. Kurslarda verilen dinî ve ahlaki eğitimi kapsayan ve kurs öğretmenleri için hazırlanmış olan "Kur'an Kursları Öğretici Kitabı 1 ve 2" doküman olarak incelenmiştir. Bilindiği gibi doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen durum ve vakıalar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar ve nitel araştırmada doküman incelemesi tek başına bir veri toplama yöntemi olabileceği gibi diğer veri toplama yöntemleri ile de birlikte kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, ss. 189-190). Analiz ise, 4-6 yaş çocuğunun gelişim psikolojisi perspektifinden bu kitapların içerisinde yer alan masal, hikâye, etkinlik konularının değerlendirilmesi ve yorumlanmasıdır.

4-6 yaş Kur'an Kursu, temelde bir ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkmıştır. Yetişkin kursuna gelen ve gelirken 4-6 yaş grubundaki çocuğunu da yanında getirmek zorunda kalan kadınların, kendisi eğitim alırken çocuğunun da eğitim alması talebi, uygulamanın doğmasına zemin hazırlamıştır. Resmî Gazete'nin 17.09.2011 tarihli ve 28057 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamedeki, madde 15'te "633 sayılı Kanunun Ek 3'üncü maddesi ile geçici 13'üncü maddesinin altıncı fıkrasının son cümlesi yürürlükten kaldırılmıştır", ifadesi ile yaygın din eğitiminde yaş sınırlandırılması sona ermiştir. Yaş sınırlandırılmasının ortadan kalkması ile "Hizmet Çeşitliliği Projesi" kapsamında 4-6 yaş Kur'an Kursu eğitimine kapı açılmış (DİB, 2011) ve 20.07.2012 tarihli, 81 sayılı onayla yürürlüğe konulan Yönergede belirtilen usul ve esaslar dikkate alınarak "İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları Öğretimi" içinde, "yaygın din eğitimi almak isteyen küçük çocuklar (4-6 yaş grubu), velisinin muvafakatine bağlı olarak Kur'an kurslarındaki eğitim-öğretim faaliyetlerinden yararlanabilecekleri" şeklinde ifade edilmiştir (DİB, 2012). Böylece Kur'an kurslarında 4-6 Yaş Din Eğitimi Projesi 26 Ocak 2012 tarihinde başlatılmıştır. 2013-2014 eğitim-öğretim yılında uygulama 10 pilot ilde (DİB, 2013) devam etmiş, vatandaşın yoğun istek ve talepleri doğrultusunda 2014-2015 öğretim yılından itibaren tüm ülke müftülükleri bünyesinde yayılmıştır.

4-6 yaş Kur'an Kursları baz alınarak yapılan literatür taramasında konuya dair, 17 yüksek lisans tezi ve 16 makale tespit edilebilmiştir. Sempozyumlarda verilen tebliğler bu rakamlara dâhil değildir. Bu çalışmalar yıllara göre şöyledir: 2015 yılında 3, 2016 ve 2017 yıllarında 1, 2018 yılında 2, 2019 yılında 12, 2020 yılında 9, 2021 yılında 5 çalışma yapılmıştır. Yazılan makalelerde; 4-6 yaş Kur'an Kurslarının, öğretmenlerin öğretim yöntemleri yönünden yeterlik algıları, eğitim yeterlikleri ve kurslarla ilgili görüşleri, bu kurslarda din eğitimi (Yüksel, 2021; Üzümcü ve Çınar, 2020; Genç, 2019), Bayburt ili örneği üzerinden yapılan "ebeveyn memnuniyeti" (Demir ve Camadan, 2019), eğitim öğretim faaliyetleri ve problemleri (Aybey, 2019), bu kurslarda mahremiyet eğitimi (Diler, 2020), öğretim programlarının dinî gelişim kuramları açısından incelenmesi (Tosun ve Çapçioğlu, 2015) gibi konular ele alınıp olumlu ve eksik yönler dile getirilmiştir. 4-6 yaş Kur'an Kursları üzerine yapılan bütün makale ve tez çalışmaları eğitim bilimleri alanında, din eğitimi bilim dalındadır. Temel İslam Bilimleri Kelam Bilim dalında da bir tez yapılmıştır. Bu çalışma ise; psikoloji temel alınarak 4-6 yaş Kur'an Kursu öğretim materyalleri içinde yer alan masal, hikâye ve etkinliklerin çocuk gelişim psikolojisi açısından değerlendirilmesinin yapıldığı ilk çalışmadır.

Araştırma, sonuç ve öneriler bölümü hariç iki kısımdan oluşmaktadır. İlk bölümde gelişim psikolojisi kapsamında 4-6 yaş grubu çocukların psikolojik özellikleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, öğretici

kitapları 1 ve 2 içerisinde hikâye, masal ve etkinlik olarak yer alan veriler değerlendirilmiştir. Sonuç ve öneriler kısmında ise inceleme ve değerlendirme kapsamında önerilerde bulunulmuştur.

2. GELİŞİM PSİKOLOJİSİ KAPSAMINDA 4-6 YAŞ GRUBU ÇOCUKLARIN PSİKOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Gelişim psikolojisi, insanın yaşam boyunca geçirdiği değişimlerin betimlenmesi, açıklanması ve aynı zamanda insanlar arasındaki değişim, benzerlik ve farklılıkların ortaya çıkarılması ile ilgilenir. Bu kapsamda gelişim, organizmanın döllenmeden başlayarak bedensel, bilişsel, dil, duygusal, sosyal yönden, belli şartları olan en son aşamaya ulaşmaya kadar sürekli ilerleme kaydeden değişimdir (Senemoğlu, 2020, s. 3). Gelişim psikologları, gelişimi tasvir ederken birtakım gelişim normlarıyla ilgilenirler ve gelişim süreçlerini açıklamaya çalışırlar. Gelişimin neden belirli bir yönde ilerlediğini ve gelişim sürecinde bireylerin neden birbirlerinden farklılaştığını bulmaya çalışırlar (Onur, 2008, s. 149). Gelişimin bireylere göre farklılık göstermesinde kalıtım ve çevresel faktörler oldukça etkilidir (Gerrig ve Zimbardo, 2014, s. 298). Kalıtım; kişilik, fiziksel büyüme, zihinsel gelişim ve sosyal etkileşimler üzerinde genetik özelliklerin etkisidir. Çevre ise; tüm kalıtım özellikleriyle beraber, fiziksel çevre, ebeveynlik biçimleri, ekonomik faktörler, eğitim gibi etkenlerdir (Ciccarelli ve White, 2019, ss. 282-283). Kalıtım ve çevre her bir organizmanın gelişimini farklı etkilese de yaşa bağlı olarak tüm organizmalarda birtakım özellikler benzerlik gösterir. Benzerlik gösteren bu ortak nitelikler, gelişim psikolojisinde evre ya da dönem kavramı ile açıklanır. 4-6 yaş ise, gelişim psikolojisinde, ilk (erken) çocukluk dönemi olarak isimlendirilmiştir. Alan-yazında bu dönem ayrı ayrı yaş bazında değil, genel özellikler kapsamında açıklanmaktadır. İlk çocukluk evresinde gelişim psikolojisi özellikleri; Psikomotor ve fiziksel gelişim, sosyal ve duygusal gelişim, bilişsel gelişim, dil gelişimi, dinî ve ahlaki gelişim şeklinde gruplandırılır. Burada 4-6 yaş gelişim özellikleri kısaca açıklanacaktır.

2.1. Psikomotor ve Fiziksel Gelişim

İlk çocukluk döneminde boy, kas kütlesi ve ağırlıkta sabit bir artış olur. Bu dönemde çocuklar ayaklarını bitiştirerek zıplama, ip atlama, duruş değiştirme, düz yürüme, bir kabı taşıma, top atıp tutma, basit müzik aletlerini çalma, ritim tutmayı yapabilir. Kısaca hareketlerinin koordinasyonları düzgündür (Yavuzer, 2013, ss. 201-231); ayakkabılarını bağlayabilir, verilen basit şekilleri makasla kesebilir. Oyun hamuru ile değişik şekiller yapabilir. Sıvıları bir kaptan başka bir kaba boşaltabilir. Kendi kendine yemek yiyebilir, bağırsız ve düğmesiz giysileri yardımsız giyebilir. Giysilerindeki iri düğmeleri ilikler ve çözer. Giysilerin önünü ve arkasını ayırt edebilir. Kendine ait eşyaları toplar ve ihtiyaç duyduğunda kendi başına tuvalete gidebilir. Hava şartlarına uygun giysiler seçer. Dizlerini bükmeden parmak uçlarına dokunabilir. Kare ve üçgen çizebilir, saç taramak, yıkanmak konusunda iyice ustalaşır ve ellerini yüzünü yardımsız yıkar (Aytekin, 2016, s. 69). Her basamağı bir adım atarak merdivenleri iner-çıkarmak, ince motor hareketlerden boncuk dizebilir ancak 4. yaşta iğneden ipi geçiremez ama 6. yaşta iğneden ipi geçirebilir. Kalem olgun bir şekilde tutar ancak yazarken ve çizerken konsantre olamaz (Bee ve Body, 2020, ss. 218-219). Günlük işlerde sorumluluk alabilir. Örneğin sofrayı kurmak gibi ev işlerinde yardımcı olabilir ve sofrayı kurallarına uyar (Cole ve Morgan, 1985, s. 198). Özellikle 6 yaşında iki tekerlekli bisiklete binebilir, bir nesneye ulaşırken baş, beden ve kollarını eş güdümlü olarak çalıştırabilir (Ulusoy, 2020, s. 30).

2.2. Sosyal ve Duygusal Gelişim

Sosyal ve duygusal gelişim, alan-yazında psiko-sosyal gelişim ya da kişilik gelişimi olarak yer almaktadır. Çocuğun sosyal ve duygusal gelişimi; duygusal, bilişsel ve bedensel gelişimine paralel olarak gelişir. Sosyal ve duygusal gelişim çocuğun hem kendini ifade edebilmesi hem de duygularını kontrol edebilmesi böylece kendi ve çevresi ile uyumlu ilişkiler içinde olmasıdır (Aytar, 2020, s. 98). Bu dönem çocukları, özellikle dönemin başında düş ile gerçeği birbirine karıştırır ya da düş dünyası çocuğun dünyasına egemen olur. Ancak dönemin sonunda gerçek ile hayal olanı birbirinden ayırır (Yavuzer, 2013, s. 209). Hayal dünyasının genişliğinden dolayı hayali canlandırmalar yapar (Ciccarelli ve White, 2019, s. 295; Piaget, 2020, ss. 54-55). Bu dönemde çocukların her şeye karşı ilgi ve merakı artar, çok soru sorar, yetişkinleri taklit eder veya örnek alır, kendisi ile ilgili sorulara uygun cevaplar verebilir (Şentürk, 2017, ss. 74-80). Övülmekten ve yetişkinleri memnun etmekten hoşlandığı gibi argo kelimeleri kullanmaktan da hoşlanır. Yaptığı işin görülüp beğenilmesi hoşuna gider. Her şey için izin istemeyi öğrendiği gibi bir sorun olunca yardım istemeyi de bilir (Cirinlioğlu, 2020, ss. 140-146). Kendinden küçüklere karşı yardım etmeye karşı isteklidir. Resim ve müzikle

ilgilenmek hoşuna gider (Demircioğlu, 2016, ss. 176-177). Çok oyun oynar ve grup oyunlarına katılır. Grup oyunlarında cinsiyet ayrımı gözetir (Babaroğlu, 2016, ss. 111-112). Özellikle dört ile altı yaş arası çocuğun sosyalleşmesinde oyun önemli bir etmendir (Altinköprü, 2016, s. 82). Çünkü çocuk oyun ile yardımlaşma, paylaşma, başkalarının hakkına saygı ve kurallara uyma gibi toplumsal gelişim yeteneklerini kazanır (Çapan, 2021, s. 109). Bu dönemde çocuklar temel duyguların sebeplerini ve sonuçlarını ifade edebilirler. Örneğin öfkelerini sözel olarak belirtirken, saldırgan duyguları azalır, kısaca duyguları kontrol etmeyi öğrenirler (Crowley, 2020, ss. 156-157).

2.3. Bilişsel Gelişim

Biliş, edinilen bilgileri işleme ve kullanmaya izin veren sistematik düşünme ve zihinsel becerileri ifade etmek için kullanılır. Bu terim bilgiyi, belleği, akıl yürütmeyi, sorun çözmeyi, kavramları ve düşünmeyi kısaca dünyayı öğrenmeyi ve anlamayı içeren zihinsel faaliyetleri kapsar (Crowley, 2020, s. 77). 4-6 yaş, bilişsel kuramcılardan Piaget'in işlem öncesi dönemine tekabül eder. Bu dönemde çocuklar henüz üst düzeyde sınıflama yapamazlar. Örneğin, nesnelere biçim ve renklerine göre sınıflayabilirler ancak ilişkilerinin tam olarak farkında değildirler (Senemoğlu, 2020, s. 45). Bu evrede "Neden, Niçin ve Nasıl?" gibi ayrıntı isteyen sorular sorar (Yörükoğlu, 1998, s. 60; Yavuzer, 2013, s. 221) hatta o kadar çok soru sorar ki, "bu sebeple bu çağa "soru çağı" da denmiştir (Şentürk, 2017, s. 79). Çocuğun bu sorularına onun anlayışına uygun cevap vermek de kişilik gelişimini olumlu yönde etkiler (Yavuzer, 2012, s. 107). Bu dönemde nesnelere başka şeylerin simgesi gibi kullanılır. Örneğin bir değneğe binip onu araba gibi ya da eline geçen yuvarlak nesneyi direksiyon gibi kullanır (Wadsworth, 2015, s. 58). Bilişsel gelişime paralel olarak dil gelişiminde kelime sayısı artar "mış gibi" oyunlar da görülmeye başlar (Bee ve Body, 2020, s. 325). Kendince akıl yürütme becerisi vardır. Bu dönemin en önemli özelliklerinden birisi de animistik düşünce yani cansız bir nesneyi canlı gibi algılamadır (Şahin, 2016, ss. 102-108). Benmerkezci olduklarından durumları sadece kendi bakış açılarından görebilir ve diğer bakış açılarını düşünemezler. Okul öncesinde egosantrik düşünce azalır. Bu dönemin bir diğer özelliği ise geri döndürememe ya da Piaget'in korunum deneyidir. Çocukların nesnelere fiziksel görünümündeki değişikliklerine rağmen bir nesnenin ya da maddenin belirli yönlerinin aynı kalacağını kavrayamamaları korunum deneyi içinde açıklanır. Örneğin dar bir bardaktan geniş bir bardağa dökülen suyun miktarının aynı olduğunu anlayamazlar (Wadsworth, 2015; ss. 66-77; Piaget, 2019, ss. 158-170; Crowley, 2020, s. 81). Eğlenceli ve abartılı hikâyelerden hoşlanırlar. Gerçek olanla hayal ürününü zaman zaman karıştırarak anlatırlar (Yavuzer, 2013, s. 209). Bu evrede cinsiyet farklarını ve kendi cinsinin ahlakını öğrenirler (Baymur, 2017, s. 64). Öyle ki üç, üç buçuk yaş civarında kız, erkek ayrılığını anlarlar hatta kendilerinin kız ya da erkek olduğunu bilirler. Bu dönemde soru ve davranışlarıyla cinsel konulara ilgilerini belli ederler. Özellikle okul öncesi dönemde cinsel konulara gösterilen ilgi yoğundur. Cinsiyet kimliği, çocuğun kendisini erkek ya da kadın olarak fark edip, benliğini erkek ya da kız olarak etiketlemesidir. Bu da yaklaşık 5 yaşında gelişir. Çocuk gerek giyim kuşam gerekse davranış biçimi açısından cinsel kimliğine uygun olarak yetiştirilirse, cinsel kimliğini benimser (Dodson, 1995, ss. 171-184; Babaroğlu, 2016, s. 14; Cirhinlioğlu, 2020, s. 148).

2.4. Dil Gelişimi

Bebekler dünyaya geldiği zaman şayet beynin sol yarım küresi hasarlı değilse ve işitsel sistemlerinde bir problem yoksa konuşma kapasitesine sahip olmasalar bile dilin önemli öncüllerinden olan temel algı ve iletişim becerilerine sahiptirler (Crowley, 2020, s. 196). Beynin sol yarım küresinin bebeklik döneminde dil için özelleştiği görülmekte ve bu özelleşme yaşla beraber artmaktadır (Morris, 2002, s. 61). Çocuklarda dil gelişimi, Piaget'e göre, bilişsel gelişime paralel ilerler, benmerkezci konuşma ve sosyal konuşma şeklinde iki tür konuşma ortaya çıkar ve başlangıçta çocuk taklit ile tek cümlelik kelimeleri kullanır. Dil yeterliliği normal ve sosyal etkileşim ile daha hızlı gelişir (Wadsworth, 2015, s. 65). Bu yaşta (4-6) çocuk dilbilgisi kurallarını kullanabilir ve tanıdık kelimeler varsa duyduğunu anlayabilir. Dili anlama, kelimeleri telaffuz etme, sözcük dağarcığı inşa etme, sözcükleri cümle içine yerleştirme ve tahmin etme özelliklerini kazanır. 4 yaşında, normal bir çocuk konuşma dilini yapılandırmış olur. Ancak bu dönemde düşüncesi benmerkezci olduğundan, çocuğun dili ve davranışı hala benmerkezcidir. Benmerkezci konuşma 6 yaşından sonra kaybolur ve sosyal konuşma ağırlık kazanır (Wadsworth, 2015, ss. 60-66; Cirhinlioğlu, 2020, ss. 49-56). Çocuk 6 yaşına kadar pasif ve koşullu cümleleri kullanamaz, 6 yaş ve sonrasında bu cümleleri kullanmaya başlar (Senemoğlu, 2020, s. 47). Çocukların konuşma dilini öğrenirken fonoloji, anlambilim, söz dizimi becerilerini geliştirmek için seviyelerine uygun hikâye kitapları okumak oldukça önemlidir (Crowley, 2020, s. 199). Her gelişim alanında olduğu gibi dil gelişiminde de çeşitli kuramlar vardır. Her ne kadar dil gelişim kuramları hakkında detaylı bilgi

verilmemiş olsa da çocuk doğduğu andan itibaren onunla konuşarak, kitaplar, masallar okuyarak, farklı ortamlarda farklı uyarıcıları isimlendirerek çocuğun kelime hazinesi geliştirilir. Bol resimli kitaplarla hikâye anlatımı, onların dil gelişimini hızlandırır (Çapan, 2021, s. 105).

2.5. Dinî ve Ahlaki Gelişim

Vergote (1978, s. 317), çocuğun içinde büyüdüğü ailenin ve yetiştiği kültürün, onun dinî ve ahlaki gelişimini etkileyen ilk faktörler olduğunu belirtmektedir. Ailenin veya çevrenin ilk etken olduğu farklı uzmanlar tarafından kabul edilse de Bovet (1958, s. 136) çocukta kendiliğinden olan bir din duygusunun varlığından bahsetmektedir. Bu sebeple o, dinî duyguya kaynaklık eden duyguları; sevgi, korku, bağlanma (Bovet, 1958, ss. 21-42) şeklinde açıklamıştır. Dinî duygu pek çok duygu ile ilişkilendirilebilir, örneğin; bağlanma, sevgi, saygı, tevekkül, ümit, korku, sığınma, emniyet, korunma, dayanma, hayranlık, şükretme gibi duygulardır. Bundan dolayı bu duyguların bir veya ikisi ya da hepsi dinî duygunun oluşmasında ayrı ayrı rol oynar (Pazarlı, 1968, ss. 74-78; Karaca, 2011, s. 162; Yavuz, 2012, s. 26; İçmeli, 2013, s. 70). Bu duygular üzerinden özellikle sevgi, bağlanma ve güven duyguları ile Allah inancı verilse de bu dönem çocuklarında din konusundaki düşünceler somut olay ve nesnelere bağlıdır. Çünkü Piaget (2-7) işlem öncesi döneminde çocuğun zihinsel gelişiminde hayal gücünün gelişiminin önemine dikkat çeker ve çocuk soyut varlıkları insani özelliklerle açıklamaya çalışır (Yavuz, 2012, s. 31, s. 122; Santrock, 2018, s. 217). Bu dönemde din konusunda her şey somut algılandığından, çocuk kendisi ile ilgilenenlerin, bakıcıların ya da anne-babanın tutumuna göre şekillenir. Bundan dolayı din konusunda bilgi verenlerin şefkat, merhamet, sevgi ve iyi kalplilik ile yaklaşımı, çocuğun fikirlerini olumlu etkiler (Jersild, 1979, ss. 609-613; Peker, 2003, s. 168). Bu evrede çocuklar bütün öğrenmelere açık olduğu için dinî konuları da öğrenmeye istek duyarlar ve çok soru sorarlar (Hökelekli; 1996, s. 256; Oruç, 2010, s. 91; 2021, s. 153). Ahlak bir kişinin neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair düşünce ve inançları olarak tanımlanabilir. Ahlakın üç yönü vardır. Bilişsel, davranışsal ve duygusaldır. Bilişsel boyut yapılması ve yapılmaması gerekenler konusunda akıl yürütme, davranışsal boyut akıl yürütme sonucunda eyleme geçme, duygusal boyut ise düşünce ve davranışlara karşı hissedilenlerdir (Bee ve Body, 2020, ss. 669-674). Çocuklarda ahlak gelişimini inceleyen en önemli iki teoriden biri Piaget'in diğeri Kohlberg'in kuramıdır. Piaget çocukların oyunlarını gözlemleyerek, Kohlberg ise ikilemleri sorularla nasıl davranacaklarının cevabı ve yorumları üzerinden kuramlarını oluşturmuşlardır (Senemoğlu, 2020, s. 68). Piaget, çocukta ahlak oluşumunun bilişsel gelişime paralel ilerlediğini kabul eder. Ona göre 2-6 yaş arası çocuklarda kural yoktur ama kuralların farkındadırlar. Çocuklar kuralların ne amaçla konulduğunu ve neden izlemeleri gerektiğini anlayamazlar, saygı duymayı ve diğer ahlak kurallarını yetişkinlerden öğrenirler (Piaget, 2015, s. 11). Kohlberg ahlak gelişimini üç düzey ve altı aşamalı şekilde oluşturmuştur. 4-6 yaş çocuğu, Kohlberg'in ahlak kuramında gelenek öncesi düzey içerisinde yer alır ve çocuk otoriteye uyar, cezadan kaçınır, bu dönemin çocuklarında haz ve elem ahlakı ağırlıklı hissedilir (Çinemre, 2020, s. 22). Çocuk açısından haz veren, doyum sağlayan, güven kazandıran her şey iyi ve doğru; acı veren, rahatsız eden, güvensizlik uyandıran her şey kötü ve yanlıştır. Çocuğun bu çağ içindeki ahlak kavramına, haz-elem ahlakı da denilebilir (Bee ve Body, 2020, ss. 676-677).

3. 4-6 YAŞ KUR'AN KURSLARI ÖĞRETİCİ KİTAPLARINDA (1-2) HİKÂYE, MASAL VE ETKİNLİKLER

Bu çalışmada, Kur'an Kursları Öğretici Kitapları 1-2, 2021 yılı 10. baskısı içerisinde etkinlik olarak yer alan hikâye, masal ve bazı faaliyetleri oluşturan yazılı metinler incelenmiştir. İnceleme konusu olan kitapların içeriği şu şekildedir: Öğretici kitabı 1; sunuş ile başlar ve 4-6 yaş çocuklarda gelişim özellikleri ve eğitimlerinde dikkat edilmesi gereken ilkeler, okul öncesi din eğitimi ve tarihsel süreci, 4-6 yaş çocukların din eğitimi, programda görev alacak öğreticilerin dikkat edeceği hususlar ve 4-6 yaş grubu çocukların kursa uyum süreci başlıkları ile öğreticiler için hazırlanmış bilgilendirici nitelikli yazılardan oluşur. Bu bölümde görüşlerine yer verilen uzmanların iki tanesi din eğitimcisi, bir tanesi pedagoğdur. Birinci kitabın içinde ilk hafta yapılacak uyum süreci etkinlikleri dışında 9 ünite yer almaktadır. Bu üniteler; Dua, Şükür ve Özür dileme, Sevgi ve Merhamet, Saygı, Sorumluluk, Yardımlaşma, Sabır, İyilik, Doğruluk ve Dürüstlük, Adalet şeklinde ahlaki değerler başlığından oluşmaktadır. Her ünite içerisinde ağırlıklı olarak soru-cevap tekniği kullanılarak yapılacak faaliyetler; sanat etkinliği, anlatım, ezber, uygulamalı eğitim, drama, eğitsel oyun, örnek olay incelemesi şeklinde yer almaktadır. Birinci kitapta toplam; sanat etkinliği (25), anlatım (54), ezber (9), uygulamalı eğitim (8), drama (22), eğitsel oyun (11), örnek olay incelemesi (4) şeklinde, eğitim-öğretim süresi boyunca 133 etkinlik yer almaktadır.

Öğretici kitabı 2 de; öğretici kitabı 1 gibi sunuş ile başlar ve 4-6 yaş çocuklarda gelişim özellikleri ve eğitimlerinde dikkat edilmesi gereken ilkeler, okul öncesi din eğitimi ve tarihsel süreci, 4-6 yaş çocukların din eğitimi, programda görev alacak öğreticilerin dikkat edeceği hususlar ve 4-6 yaş grubu çocukların kursa uyum süreci başlıkları ile öğreticiler için hazırlanmış bilgilendirici nitelikli yazılar şeklinde, birinci kitaptakilerin aynısı tekrar edilir. Hatta bir pedagoğ ve iki din eğitimcisinin bilgilendirici yazıları da aynen ikinci kitaba da alınmıştır. Oysa ikinci kitap için farklı isimlerdeki uzmanlardan istifade edilip, çocuk psikoloğu ve gelişim psikoloğu gibi uzmanların da görüşlerine yer verilebilirdi. İkinci kitapta da 9 ünite vardır. Bunlar; Allah'ı seviyorum, peygamberimi seviyorum, kitabımı seviyorum, insanları seviyorum, kâinatı seviyorum, dinimi seviyorum, dinî mekânlarımızı seviyorum, vatanımı seviyorum, bayramlarımızı seviyorum başlıkları ile yer alır. Bu ünitelerin içerisinde anlatım ve soru-cevap tekniği kullanılarak; anlatım (46), uygulamalı eğitim (6), drama (dramatisasyon) (29), eğitsel oyun (10), sanat etkinliği (23), ezber (8), örnek olay incelemesi (1), örnek resim incelemesi (1), gezi-gözlem (1) ve sunum (1) olmak üzere toplam 126 etkinlik yer almaktadır. 4-6 yaş çocuk psikolojisi perspektifinden dokümanların incelenmesi sonucunda elde edilen ve dikkat çeken veriler şunlardır:

Kur'an Kursları Öğretici Kitabı 1 içinde yer alan; "Allah Bizi Duyuyor" başlıklı drama olarak geçen etkinlikte "bir şey istiyorsak onun için dua ettiğimizde Allah bizi hep duyar. Her zaman onu andığımız ve hep ondan istediğimiz için de bizleri çok sever" (2021, s. 54) ifadesi yanlış anlaşılmaya müsaittir. Oruç (2021, s. 165) pedagojik ve dinî kaynaklarda bu şekildeki sunumların çocuklarda olumsuz pek çok davranışın kaynağı olabileceğini ifade etmektedir. Örneğin çocuğun "ben Allah'tan hep bisiklet, çikolata, şeker, vs. istiyorum ama vermiyor, acaba beni sevmiyor mu?" şeklinde düşünmesine yol açabilir. Bu düşünce çocukta olumsuz Tanrı inancı oluşmasına yol açabileceğinden, ifadelerin 4-6 yaş çocuğunun bilişsel ve hayal dünyası dikkate alınarak düzenlenmesi gerekir.

Öğretici Kitabı 1 içinde yer alan; "Sevgi ve Merhamet" başlığı altında "İslam Dini Sevgi Dini" şiiirinin yer aldığı bölümde "öğretici çocuklara sevdikleri şeylerin resimlerini çizmelerini söyler" (2021, s. 77) ifadesi problemlidir, çünkü 4-6 yaş çocuğundan sevdiği bir nesnenin resmini çizmesini istemek uygun değildir. Bu durum 5 ve 6 yaş için belki mümkün olabilir ancak 4 yaş çocuğu için sevdiği cisimleri çizmek zordur. Örneğin üçgen ve dörtgen gibi objeleri bakarak çizerken bile oldukça zorlanırlar, dahası önlerine konulan kâğıt ve makasla gösterilen şekilleri kesmekte bile başarılı olamamaktadırlar (Kasten, 2013, s. 33). Aslında bu yaşlardaki çocuklardan bazı nesnelere önlerine konularak, boyaması istenebilir. Çünkü bu dönemin başlarında çocukların kalem kullanması karalama anlamına gelir (Wadsworth, 2015, s. 58). Çocuklara bazı nesnelere resimleri bulunan dokümanlar verilerek "bunların içinden sevdiğiniz resimleri boyayın" şeklinde bir talep, çocukların psiko-motor gelişim seviyesine de uygun bir etkinlik olur (Bee ve Body, 2020, s. 217). Aynı kitabın "Peygamberimizin Çocuklara Olan Sevgisi" (2021, s. 78) ile ilgili etkinlikte ise "küçük kızlar beni seviyor musunuz?" sorusu sadece kızlara hitap edilen bir cümle olup, erkek çocukların "acaba peygamber erkek çocukları sevmiyor mu?" şeklinde düşünmesine kapı açabilir. 4 yaşındaki bir çocuk bunu fark etmese de 5-6 yaş erkek çocukları bunu düşünebilir. Masal ve hikâyelerin, çocuklara kendi ve diğerlerinin duygularını tanımada hayali bir durum sunarak duygu durum düzenlemesinin gelişimini sağlar. Aksi halde duygu durum düzenlemesindeki eksiklik ise bireyin idare edemediği, üstesinden gelemediği ve anlam veremediği yani tanıyamadığı duygular girdabında savrulmasına (Duman, 2018, s. 1081) neden olabilir. Bu ifade de kız ve erkek ayrımı yapmadan "Çocuklar beni seviyor musunuz?" şekline getirilebilir.

Öğretici Kitabı 1 içinde yer alan; "Sahabenin İkrâmı" okuma metninde "İmbayı söndürüp yemek yiyor gibi yapalım, dedi. Beraber oturup yemeğe başladılar. Onlar yemek yemiyordu. Adam hiçbir şeyin farkına varmadan güzelce karnını doyurdu ve teşekkür etti" (2021, s. 245) ifadesi de problemlidir. Çünkü yemeği karanlıkta mı yediler? İmbaları söndürüp, karanlıkta yemek yenir mi? Çocuğun kafasında böyle bazı sorularla bir aldatmaca varmış imajı oluşabilir. Yapmadığın halde yapıyormuş gibi davranabilirsin şeklinde bir anlayış ortaya çıkmış olabilir ve bu açıdan, ifade çocuğun ikiyüzlü davranmasına ya da yalan konuşmasına yol açabilecek bir söylemdir. Hikâye ve masallar çocukların ahlak duygusunu geliştirmeye, eğitmeye yardım eder (Kantarcioglu, 1991, s. 34). Çocuklara servis edilen hikâye ve masalların hem içeriğinin tezat oluşturmayacak şekilde sunulması hem dilinin karmaşık ve soyut kavramlardan arındırılması verilmesi istenen mesajın doğru anlaşılmasına yardımcı olur. Aksi halde çocuk anlaşılmasız ve çelişkili bir mesajla karşı karşıya kalmış olur.

Öğretici Kitabı 1 içinde yer alan; "Şeftali Ağacı Hikâyesinde" (2021, s. 280) "Yüce Allah insanı kusursuz yaratmıştır. Örneğin, muhteşem bir vücut yapısına sahibiz, Rabbimiz vücudumuzun kontrolünü bizlere vermiştir... Konuşmak istediğimiz zaman konuşabiliyoruz... Ellerimizi bacaklarımızı istediğimiz gibi hareket ettirebiliyoruz..." ifadeleri, şayet kursta engelli bir çocuk varsa ya da çocuğun evde veya sevdiği kişiler

arasında engelli bir yakını bulunuyorsa yukarıdaki ifadelerin çocuğun duygu dünyasında nasıl bir karşılığı olur? Çocukta olumsuz Tanrı tasavvuru oluşturmayacak şekilde, onun hayal gücü ve merakı doğru anlama ve yönlendirme ile örneklendirilebilir (Köylü ve Oruç, 2020, s. 63).

Aynı kitabın “Sorumu cevapla oyunu” (2021, s. 295) bölümünde: 81, 82, 83, 84 numaralı ekler yoktur. Bu bölümde ekleri oluşturmak, kurslarda görevli hocaların bu alandaki yeterliliğine bırakılmış gibidir.

Kur’an Kursları Öğretici Kitabı 2’de; “Peygamberimin Ailesini Tanıyorum” (2021, s. 116) bölümünde 3 defa “vefat etmiştir” cümlesi ve “Babası Abdullah’ın ölümünden sonra...” olmak üzere dört defa “ölüm” denilen soyut kavram geçmektedir. Bu dönemdeki çocukların çok fazla soru sordukları dikkate alındığında, çocuklardan birinin “vefat etmek” nedir? Şeklindeki sorusu karşısında, ölüm gibi soyut bir kavramın açıklanması gerekebilir. Çünkü bu evredeki çocuklar çok soru sorar (Şentürk, 2017, s. 79), her şeyi merak eden ve her şeyi soran çocuklara doğru, doyurucu, anlaşılır cevaplar verilmelidir. Sorularının yanıtsız kalması veya baştan savma cevaplar verilmesi, çocuğun öğrenme, istek ve eğilimini köreltir (Yavuzer, 2012, s. 107). Ya da ölüm ile ilgili soru soran çocuğun sorusunun geçiştirilmesi, ölümü konuşmaktan kaçınmak çocuğun kafasında karışıklığa ve bu konuda gerçekçi olmayan düşünceler geliştirmesine neden olur (Çöpür, 2019, s. 205). Ayrıca bir derste ‘ölüm’ kavramının bu kadar çok tekrar edilmesi, şayet sınıfta sevdiği yakını kaybeden çocuk varsa, bu çocuk için acının ve kaybetme korkusunun yeniden yaşanmasına neden olma ihtimali vardır. Bundan dolayı vefat ve ölüm kavramının 4, 5 ve 6 yaş çocuğunun bilişsel seviyesine uygun şekilde açıklanması önemlidir (Türküm, 2021, ss. 155-156). Şayet ölüm konusunda soru soran çocuk olursa, ona cevap verebilmek için öğretmenlere yönelik ek bir bilgi gerekli olabilir.

Kur’an Kursları Öğretici Kitabı 2’de; “Zeytinyağlı Pırasa” hikâyesinde (2021, s. 173) pırasa ile havuç sebzelerinin dostluğuna vurgu yapılırken diğer sebzelerden “lahana koca gövdesiyle pırasanın üstüne düşmüş, canını acıtmış”, “patlıcan her şey ‘benim’ diyerek hiçbir şeyi pırasa ile paylaşmamış”, “soğan mızızlanıp hep ağlıyormuş” şeklindeki olumsuz ifadeler, sanki diğer sebzelerin faydasız ve dost değilmiş gibi bir anlatımını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca konunun sonu “çocuklar pırasa ve havuç gibi biz de çok iyi arkadaşlara sahip olmalıyız...” denilerek bitirilmiştir. Bu ifade çocukların zihin dünyasında diğer sebzelere karşı olumsuz bir algıya sebep olabilir. Çocuk lahana ve patlıcan yemeğini “bunlar dost değil” diyerek, yemek istemeyebilir. Oysa konunun sonunda diğer sebzelerin de fayda ve dostluklarından kısaca bahsedilerek, bu olumsuz algı ortadan kaldırılabilir. Çünkü çocuk masalı dinlerken, kendini masal kahramanının yerine koyar ve onun yaşadığı duyguları yaşar. Özdeşim kurduğu kahramanın davranışlarını da kendisine model alarak içselleştirir. Masalın kahraman üzerinden olan ve keyifli anlatım biçimi ile aktarılacak istenen değer veya davranış, çocuğa bu yolla takdim edilir (Duman, 2018, s. 1082). Diğer sebzelerle kavga ortamı şeklindeki bir sunum, çocuğun gerçek dünyasında da farklı anlamalara yol açabilir ve çocuğun diğer sebzelere karşı olumsuz bir tavır takınmasına neden olabilir. Bu sebeple ifadenin uygun bir şekilde düzeltilmesi gerekir.

Kur’an Kursları Öğretici Kitabı 2’de; “Döndüm Kibleye” hikâyesinde (2021, s. 257) “annesi güzel bir bayram kahvaltısı hazırlarken, Ahmet ve babası bayram namazına gitmek için hazırlanıyorlardı” ifadesinde ve “Köyde Bayram Hikâyesi” (2021, s. 359) bölümünde de problemlerli ifadeler vardır. Burada sanki kadınlar bayram namazı kılmaz, evde kalır ve kahvaltı hazırlar ya da sofraya hazırlar mesajı verilmiştir. Oysa, Hz. Peygamber’in özel durumda olan kadınları bile bayram tekbirlerine katılmak için mescide davet ettiği (Buhari, İydeyn, 15) kaynaklarda geçmektedir. Öyleyse “isteyen ve uygun olan kadınlar da bayram namazını kılabilir” ya da “tüm aile hep birlikte bayram namazına gidip, dönüşte yine birlikte bayram sofrası hazırlayabilirler” mesajının verilmesi, Hz. Peygamber’in hadislerine de uygundur. Masallar vasıtasıyla çocuğa ileride sahip olacağı dinî ve ahlaki değerler de telkin edilir (Kantarcioglu, 1991, s. 37). Örnekte görüldüğü gibi, dinî realiteye aykırı ancak geleneğe uygun bilginin telkini ile çocukta din temelli değil, gelenek temelli bir dinî değer oluşmasına zemin hazırlanmış olur.

Kur’an Kursları Öğretici Kitabı 2’de; “Bayramlar Paylaşınca Güzel” hikâyesinde (2021, s. 347) “bayramlarda dış kirası” veriliyor, şeklinde bir konu işlenmiştir. Oysa “Dış kirası” Ramazan ayında iftar yemeğinde misafirlere özellikle fakirlere verilen bir adettir (DİA, 1994, s. 375). Çocuklara kültürümüzün güzel alışkanlıklarını kazandırmak ve sevdirmek için yanlış bilgi kullanılması, Hz. Peygamber’in, çocuklara yalan söylemenin bile günah (Ebu Davud, Edep, 80) olduğunu vurguladığı hadisi ile çelişir. Bu çağlar çocukların düşünmeden her bilgiyi kabul ettikleri dönemlerdir. Onların bu eğilimi ya da özelliği düşünce gücünü kullanmayacakları anlamına gelmez. Özellikle yaşlılarına oranla erken olgunlaşan çocuklar, fikirleri sorgulama yeterliliği gösterebilirler (Karaca, 2011, s. 164). Din eğitimi verilen bir kurumda Hz. Peygamber’in hadisi göz ardı edilerek, doğru olmayan bilginin çocuklara verilmesi, bu çocukların bilginin doğrusunu öğrendikleri zaman, ikilem yaşamasına neden olabilir. Çünkü ‘dış kirası’ uygulaması “bayramlarda mı

veriliyor?”, “Ramazan’da akşam yemeklerinde (iftarlarda) fakirlere mi veriliyor?” sorgulaması, ikilem yaşayan çocuğun din ve dinî söylemlere karşı mesafeli duruşuna sebep olabilir.

Her iki kitapta da soyut kavramların kullanılması, örneğin; Allah’ın Rahîm ismi (1/ s. 112), Vedûd ismi (1/ s. 114), Allah’ın Hâlik ismi (1/ s. 127), “Kâinatta israf yoktur” (1/ s. 229), “Sabreden derviş muradına ermiş” (s. 273), “Sırlarımı seninle paylaşıyorum” (1/ s. 326), “Bu ayakkabılarla yürümek bile mucizeydi” (1/ s. 259), “hacı cav cav, suda pişmiş bal kabağı” (2/ ss. 33-34) gibi kinayeli, soyut içerikli kelime ve cümleleri, çocukların yaşı nedeniyle algulamaları oldukça zordur. 4-6 yaş çocuklarının somut bir düşünceye sahip oldukları ve olayları açıklamada, neden sonuç ilişkisi kurarak çözüme ulaşma ve sonuç çıkarma konusunda henüz yeterli seviyeye ulaşamadıklarından, anlatılan hikâyeye veya masallarda ele alınan kavramlar somut düşünce düzeylerine uygun olacak şekilde düzenlenebilir. Bu evrede çocuklar soyut kavramları, atasözlerini, vecizeleri ve kinayeli cümleleri anlayamazlar (Jersild, 1979, s. 609; Kasten, 2017; s. 101)). Soyut kavramların somutlaştırılması, çocuğun yaşantısı ile bütünleştirilmesi, somut örnekler verilmesi önemlidir (Tosun ve Çapcıoğlu, 2015, s. 709).

Ayrıca öğretici Kitabı 2’de hikâyeler daha uzun, görsel daha az, dil ve işlenen konular öğrencinin yaşı itibarıyla algılanması zor görünmektedir. Bu konu, Aybey’in (2019, s. 237) çalışması ile de ortaya konulmuştur. Dinî içerikli soyut kavramlar ya da inanç konuları öğretilmekten veya çocuğa aktarılmaktan ziyade bir yaşantı ve duyuş olarak oyunla benimsetilebilir (Konuk, 1994, s. 25). Çünkü oyun çocuğun tecrübe kazanma ve yapma aracıdır (Arnold, 1995, s. 9). Aslında bu dönem çocuğun oyun çağıdır ve oyun ile hareket yeteneğini geliştirir, sosyalleşir, aynı zamanda bu onun en temel öğrenme ortamıdır (Hayes, 2011, s. 224). Bu nedenle çocuğun oyun oynaması engellenmeden bilakis oyun oynayacağı ortamlar oluşturulmalıdır (Montessori, 2016, s. 20). Çünkü oyun, çocuğun kişilik gelişimini olumlu etkilediği gibi çocuğun ruhsal uyumsuzluklarının sağaltımında en etkili yöntemdir (Yörükoğlu, 1998, s. 67). Bunun yanında, bu dönem çocuğunun içinde, boşaltma ihtiyacı duyduğu yoğun bir enerji vardır. Bu enerjiyi boşaltmasına imkân tanınmalıdır. Bu enerji boşalmazsa çocukta gelirim ve huzursuzluk görülür (Yavuzer, 2015, s. 64; Bilici, 2020, s. 121). Bu yüzden çocukların hareket etme ve enerji boşaltma gereksinimleri kısıtlanmadan oyuna ağırlık verilerek veya ortamlar oluşturularak, değerler işlenebilir. Çünkü bu çağlarda çocuk büyük ve küçük kaslarını kullanma ve kontrol etme yetisini kazanacaktır. Büyük ve küçük kasların kullanımı ile çocuk sağ-sol, ön-arka, aşağı-yukarı şeklinde yön kavramlarını da öğrenecektir. Yön kavramını öğrenen çocuk okula gittiğinde en basit olarak b ve d harflerinin hangisinin ne tarafa dönük olduğunu kavramada kolaylık kazanacaktır. Kas kullanımına bağlı olarak yönlerin öğrenilmesini ve vücuttaki enerji boşaltımına neden olan atlama, sıçrama, tırmanma, koşma, takla atma gibi aktif oyunlarla, eğitime uygun ortamlar oluşturulmalıdır (Dodson, 1995, s. 161). Bugün Batı’da oyun, terapi amaçlı pek çok alanda kullanılmaktadır. Örneğin hastanelerde çocuğun zihinsel, duygusal, fiziksel, sosyal gelişimi için değil, çocukların hastaneye yatış ve tıbbi tedavi ile başa çıkmalarına yardımcı olmak için de oyun yöntemlerini kullanan hastane oyun uzmanları bulunmaktadır. Öyle ki depresyon, anksiyete ve saldırganlık gibi bir dizi psikolojik zorluk çeken çocuklara oyun terapisi uygulanmaktadır (Crowley, 2020, ss. 223-238). Bu yüzden çocuklar için oyun oldukça önemlidir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yetişkin Kur’an kursuna gelen kadınların, gelirken yanında çocuklarını getirmeleri sonucunda ortaya çıkan ve toplumun teveccühü ile günden güne sayıları artan, 4-6 yaş Kur’an Kursları, toplumun ihtiyacını karşılamakta ve önemli bir hizmet vermektedir. Bu kurslarda herhangi bir canlı değil, geleceğin yetişkini olan çocuklar, din ve değerler eğitimi almaktadırlar. Bundan dolayı 4-6 yaş Kur’an Kurslarında verilen eğitim ve öğretimin niteliği önem arz etmektedir.

Bu çalışmada sadece Kur’an Kursları Öğretici Kitapları 1-2, 2021 yılı 10. baskısı içerisinde etkinlik olarak yer alan hikâyeye, masal ve bazı faaliyetleri oluşturan yazılı metinler incelenmiştir. İncelenen her iki kitap içerisinde yer alan uygulamalı eğitimler, sanat etkinlikleri, drama ve dramatisasyon şeklinde çocuklar tarafından canlandırılan aktiviteler, 4-6 yaş seviyesi için uygun olmasına rağmen, anlatım şeklinde yer alan hikâyeye ve bazı etkinliklerde geçen kelime, kavram, deyim, vecize ve bazı cümleler, hikâyeye içerikleri, çocukların yaşları dikkate alındığında gelişim psikolojisi açısından problemlidir. Örneğin, her iki kitap içinde de soyut içerikli kavramlar geçmektedir. Allah’ın Vedûd, Hâlık, Rahman, Rahîm isimleri, kâinat, sır, mucize ve ölüm gibi soyut kavramların yanında “Kâinatta israf yoktur”, “Sabreden derviş muradına ermiş”, “Sırlarımı seninle paylaşıyorum”, “Bu ayakkabılarla yürümek bile mucizeydi”, “hacı cav cav, suda pişmiş bal kabağı” gibi atasözü, vecize ve kinayeli cümleler 4-6 yaş çocuğu için anlaşılması oldukça zordur. Bu kavramların somutlaştırılarak ve oyun içeriği kazandırılarak anlatılması ise öğreticinin yeterliliğine bağlıdır.

Kısaca; Kur'an Kursları Öğretici 1. Kitapta "Allah Bizi Duyuyor, Peygamberimizin Çocuklara Sevgisi, Sahabenin İkrâmı, Sadaka, Şeftali Ağacı Hikâyesi" ve 2. Kitapta "Zeytin Yağlı Pırasa" başlıklı bölümlerde 4-6 yaş çocuğunun bilişsel seviyesine uygun olmayan ya da çocuğu yanıltıcı ifadeler geçmektedir. Ayrıca 2. Kitapta Bayram namazlarının anlatıldığı bölüm ise cinsiyetçi ya da gelenekçi bir bakış ile sunulmuştur. 2. Kitabın içinde yer alan hikâye, masal ve etkinliklerin 4-6 yaş düzeyi için hikâyelerin uzun, dilin ağır ve görsellerin azlığı dikkat çekmektedir. Her iki kitap içerisinde de geçen ifadelerin 4-6 yaş çocuk seviyesine uygunluğunun sağlanmasında çocuk edebiyatçısı, özellikle 4-6 yaş için hikâye ve masal yazarlarından istifade edilebilir.

4 yaşındaki bir çocuk ile 6 yaşındaki bir çocuk arasında zihinsel, duygusal, devinişsel gelişim açısından önemli farklılıklar vardır. Öğretim süreci konusunda 4-6 yaş aralığındaki çocukların farklı gelişim özelliklerine sahip olmasından dolayı, her yaş grubuna özgü materyallerin yeniden oluşturulması öğretim verimliliğinin artırılmasında olumlu bir adım olacaktır. DİB'in, öncelikle bu konuda yapılmış akademik çalışmaları inceleyerek, Kur'an Kursları Öğretici Kitabı olarak hazırlanmış olan materyalleri, uzmanlar eşliğinde tekrar yenilemesi önemli görülmektedir. İletişim araçları ile erken yaşlarda karşılaşan çocukların daha çok duygularına hitap eden, dil olarak soyut kavramlardan arındırılmış ya da çocuğun anlayacağı şekle dönüştürülmüş, içerisinde çok daha fazla oyun olan masal, hikâye ve etkinliklerin yer aldığı materyallerin, 4-6 yaş çocuk gelişim psikolojisi göz önüne alınarak her yaş için ayrı olacak şekilde hazırlanması önemlidir. Çünkü çocuk gelişimi açısından, bu dönemde yıllar değil, aylar bile gelişimsel farklılıklar ifade ederken, 4 yaş ile 6 yaş çocuk arasında hiç fark yokmuş gibi aynı materyaller ile eğitim almaları çocuk gelişimine uygun değildir. Çocuk gelişimi konusunda alan-yazındaki eserler incelendiğinde 4 yaş ile 6 yaş arasında fiziksel, psiko-motor, bilişsel, dil gelişimi ve sosyal, duygusal alanlardaki farklar hemen göze çarpar.

Öneri olarak;

Toplumun geneli tarafından kabul gören ve günden güne de yaygınlaşan 4-6 yaş Kur'an Kurslarında, çocuklara sunulan dinî ve ahlaki değerlerin, onların ileriki yaşamlarında olumlu katkı sağlaması için;

1-Gelişim psikoloğu,

2-Çocuk psikoloğu

3-Pedagog,

4-Din eğitimcisi,

5-Din psikoloğu,

6-Çocuk psikiyatrı,

7-Çocuk edebiyatçısı, özellikle 4-6 yaş için hikâye ve masal yazma alanında uzman,

8-DİB'den bir eğitim uzmanı ile oluşturulacak komisyon tarafından hazırlanacak materyaller daha nitelikli olacağından, böyle bir komisyon tarafından hazırlanan materyaller ile yapılacak eğitim; çocukların hem dinî ve ahlaki gelişimlerine hem dili düzgün öğrenme ve kullanma yetilerine hem de bilişsel ve duyu dünyalarına olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tamamı, beyan edilen tek yazar tarafından yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Altinköprü, T. (2016). *Çocuk psikolojisi*. Hayat Yayınları.
- Arnold, A. (1995) *Çocuğunuz ve oyun* (Çev. A. Gümüş). Denge Yayınları.
- Aybey, S. (2019). 4-6 Yaş grubu Kur'an kurslarının eğitim-öğretim faaliyetleri ve problemleri (Zonguldak ili örneği). *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 207-240. <https://doi.org/10.33460/beuifd.598401>
- Aytar Güngör, A. (2020). Toplumsal ve duygusal gelişim (9. Baskı). A. Ulusoy (Eds.) içinde, *Gelişim ve öğrenme psikolojisi* (ss. 86-113). Anı Yayınları.
- Aytekin, Ç. (2016). Fiziksel büyüme ve motor gelişim. E. N. Baysal Metin (Eds.) içinde, *Doğum öncesinden ergenliğe çocuk gelişimi* (ss. 55-81). Pegem Akademi.
- Babaroğlu, A. (2016). *Çocuk psikolojisi ve ruh sağlığı* (4. Baskı). Vize Yayınları.
- Baymur, F. (2017). *Genel psikoloji* (26. Baskı). İnkılap Yayınları.
- Bee, H. ve Body, D. (2020). *Çocuk gelişim psikolojisi* (Çev. O. Gündüz). Kaknüs Yayınları.
- Bilici, B. A. (2020). *Çocuk psikolojisi ve din* (2. Baskı). Akademik Gelişim.
- Bovet, P. (1958). *Din duygusu ve çocuk psikolojisi* (Çev. S. Odabaşı). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Buhari, Ebü Abdullah Muhammed b. İsmail. (2000). *Sahih-i Buhari* (1-631). El-kutübu's-sitte, (Mevsüatü'l-Hadis eş-Şerif içinde, Haz. Salih b. Abdülaziz). Daru's-Selam.
- Cicceralli, K. S. ve White, J. N. (2019). Yaşam boyu gelişim. D. N. Şahin (Eds.) içinde, *Psikoloji bir keşif gezintisi* (ss. 280-324). Nobel Yayınları.
- Çinemre, S. (2020). *Lawrence Kohlberg ahlak gelişim teorisi ve ahlak eğitimi yaklaşımı*. Nobel Bilimsel Eserler.
- Cirhinlioğlu, F. G. (2020). *Çocuk gelişimi ve ruh sağlığı okul öncesi dönem* (4. Baskı). Nobel Yayınları.
- Cole, L. ve Morgan, J. B. (1985). *Çocukluk ve gençlik psikolojisi* (Çev. B. H. Vassaf). Milli Eğitim Basımevi.
- Çapan, B. E. (2021). İlk çocukluk dönemi gelişim alanları ve özellikleri (2. Baskı). Ş. N. Özabacı (Eds) içinde, *Çocuk psikolojisi* (ss. 89-115). Nobel Yayınları.
- Çöpür, M. (2019). *Çocuk ruh sağlığı*. Nobel Yayınları.
- Crowley, K. (2020). *Çocuk gelişimi* (Çev. Ş. Ceyhan). Nobel Yayınları.
- Demir, Ö. ve Camadan, R. (2019). 4-6 Yaş grubu Kur'an kursları ebeveyn memnuniyeti: Bayburt il örneği. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 7-38.
- Demircioğlu, H. (2016). Sosyal duygusal gelişim. E. N. Baysal Metin (Eds.) içinde, *Doğum Öncesinden Ergenliğe Çocuk Gelişimi* (ss. 163-196). Pegem Akademi.
- DİB. (2011). *Kur'an kursları öğretim programları (pilot uygulama)*. İzmir.
- DİB. (2013). *2012 Faaliyet yılı raporu*.
- DİB. (2014). *2013 Faaliyet yılı raporu*.
- Diler, R. (2020). 4-6 Yaş öğreticilerine göre mahremiyet eğitimi ve önemi (Nitel bir analiz). *Eskiyeni*, 41, 623-652. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.749922>
- Dodson, F. (1995). *Çocuğunuzun tanyor musunuz?* (Çev. A. Gümüş). Denge Yayınları.

- Duman, N. (2018). Peri masallarının çocuk psişesindeki önemi. *Journal of Social Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5(23), 1078-1084.
- Ebu Davud es-Sicistani, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi. (2000). *Sünen-i Ebu Davud (1223-1608)*. El-kutübu's-sitte, (Mevsuatu'l-Hadis eş-Şerifi içinde, Haz. Salih b. Abdulaziz). Daru's-Selam.
- Genç, M. F. (2019). Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarında din eğitimi. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 506-521.
- Gerrig, J. R. ve Zimbardo, G. P. (2014). *Psikoloji ve yaşam* (Çev. G. Sart). Nobel Yayınları.
- Hayes, N. (2018). *Psikolojiyi anlamak* (Çev. F. Polat ve A. Hekimoğlu). Optimist Yayınları.
- Hökelekli, H. (1996). *Din psikolojisi*. TDV Yayınları.
- İçmeli, C. (2013). Çocukta dini duygu ve düşüncenin gelişmesi. *Konuralp Tıp Dergisi*, 5(3), 66-75.
- Jersild, A. T. (1979). *Çocuk psikolojisi* (Çev. G. Günçe). Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Kantarcıoğlu, S. (1991). *Eğitimde masalın yeri*. MEB.
- Karaca, F. (2011). *Din psikolojisi*. Eser Ofset.
- Kasten, H. (2013). *4-6 Yaş çocuk gelişimi, gelişim psikolojisinin temel esasları II* (Çev. E. Oğuz). Anı Yayıncılık.
- Kayıklık, H. (2011). *Din psikolojisi bireysel dindarlık üzerine*. Karahan Kitabevi.
- Konuk, Y. (1994). Okul öncesi eğitim ve din duygusu. *Diyanet Aylık Dergi*, (37), 23-25.
- Köylü, M. ve Oruç, C. (2020). *Çocukluk dönemi din eğitimi* (2. Baskı). Nobel Yayınları.
- Montessori, M. (2016). *Çocuğunuz hakkında bilmeniz gerekenler* (Çev. Z. Baykul). Kaknüs Eğitim Kitaplığı.
- Morris, G. C. (2002). *Psikolojiyi anlamak* (Çev. H. B. Ayvaşık ve M. Sayıl). Türk Psikologları Derneği Yayınları.
- Onur, B. (2008). *Gelişim psikolojisi* (8. Baskı). İmge Kitabevi.
- Oruç, C. (2010). Okul öncesi dönemde dini duygunun kökenleri ve gelişimi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 75-96.
- Oruç, C. (2021). Çocuk medyalarında dinin sunuluşu. *Çocuk ve Medeniyet*, 6(12), 147-171.
- Özabacı, Ş. N.). *Çocuk psikolojisi* (2. Baskı). Nobel Yayınları.
- Pazarlı, O. (1968). *Din psikolojisi*. Remzi Kitabevi.
- Peker, H. (2003). *Din psikolojisi*. Çamlıca Yayınları.
- Piaget, J. (2015). *Çocuğun ahlaki yargısı* (Çev. İ. Dünder). Pinhan Psikoloji.
- Piaget, J. (2019). *Zekâ psikolojisi* (Çev. İ. H. Yılmaz). Pinhan Psikoloji.
- Piaget, J. (2020). *Çocuk psikolojisi* (Çev. O. Türkay). Pinhan Psikoloji.
- Santrock, W. J. (2018). *Yaşam boyu gelişim* (Çev. G. Yüksel). Nobel Yayınları.
- Senemoğlu, N. (2020). *Gelişim, öğrenme ve öğretim* (27. Baskı). Anı Yayınları.
- Şahin, S. (2016). Bilişsel gelişim. E.N. Baysal Metin (Eds.) içinde, *Doğum öncesinden ergenliğe çocuk gelişimi* (ss. 84-122). Pegem Akademi.

- Şentürk, H. (2017). *Din psikolojisine giriş*. İz Yayıncılık.
- Tosun, C. ve Çapcıoğlu, F. (2015). 4-6 Yaş Kur'an kursları öğretim programının dini gelişim kuramları çerçevesinde incelenmesi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 5(5), 705-720.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). (1994). *Diş kirası*, 9, TDV Yayınları. 375.
- Türküm, A. S. (2021). Aile yapısı içinde çocuk (2. Baskı). Ş. N. Özabacı (Eds) içinde, *Çocuk psikolojisi* (ss. 140-161). Nobel Yayınları.
- Ünver Bağcıoğlu, G. (2020). Bedensel ve devinsel gelişim (9. Baskı). A. Ulusoy (Eds) içinde, *Gelişim ve öğrenme psikolojisi* (ss. 18-38). Anı Yayınları.
- Üzümcü, M. ve Çınar, N. (2020). Öğreticilerine göre diyanet 4-6 yaş Kur'an kursları (Çorlu örneği). *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 7(1), 7-51.
- Vergote, A. (1978). Çocukta din. (E. Fırat, Çev.). *AÜİFD*, XXII, 315-329.
- Wadsworth, B. J. (2015). *Piaget'in duyuşsal ve bilişsel gelişim kuramı* (Çev. Z. Selçuk). Pegem Akademi.
- Yaşar Can, M. (2018). Türkiye'de 37-72 aylık çocuk profili. A. Köksal Akyol (Eds) içinde, *Erken çocukluk döneminde gelişim II* (ss. 11-44). Anı Yayınları.
- Yavuz, K. (2012). *Çocukta dini duygu ve düşüncenin gelişmesi* (3. Baskı). Boğaziçi Yayınları.
- Yavuzer, H. (2012). *Çocuk psikolojisi* (35. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Yavuzer, H. (2013). *Çocuğunuzun ilk 6 yılı* (29. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Yavuzer, H. (2015). *Çocuğu tanımak ve anlamak* (13. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (10. Baskı). Seçkin Yayınları.
- Yin, R. K. (2017). *Durum çalışması araştırması* (Çev. İ. Günbay). Nobel Yayınları.
- Yörükoğlu, A. (2007). *Çocuk ruh sağlığı* (7. Baskı). Özgür Yayıncılık.
- Yüksel, Z. (2021). 4-6 yaş Kur'an kursu öğreticilerinin öğretim yöntemleri açısından yeterlik algıları (Çankırı Örneği). *Dini Araştırmalar*, 24(60), 147-17. <https://doi.org/10.15745/da.907866>

SİYASET VE EDEBİYAT MÜNASEBETİ BAĞLAMINDA ERCÜMENT BEHZAT LAV'IN KARAGÖZ STEPTE OYUNUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF KARAGÖZ STEPTE TIYATRO PLAY, ERCÜMENT BEHZAT LAV, IN THE CONTEXT OF POLITICS AND LITERATURE RELATIONSHIP

Bilâl KAS¹

Öz

Ercüment Behzat Lav, yirminci yüzyılın ilk yıllarında dünyaya gelmiş, Osmanlı'dan yeni Türk devletine giden tarih sürecin şahidi olmuştur. Art arda patlak veren savaşları, siyasi çatışmaları, sürgünleri, kendi ailesinde görüp duyan sanatçı, aldığı eğitimlerin de katkılarıyla bir sanatçı olarak siyasetin hep içinde olmuştur. Osmanlı'nın yıkılışı, yeni Türk devletinin kuruluşu, Atatürlü yıllar ve devamındaki siyasi hadiselerle şahitlik eden sanatçı, yakın dönem Türk tarihine siyaset ve edebiyat odağından bakan tavrıyla edebiyat, siyaset ve toplum münasebeti bağlamında bir araştırma zemini yaratmış olur. İlk çağlardan beri sanatın devletle, iktidarla ve toplumla münasebeti tartışılmış, sanatın ve edebiyatın bir eserin üretimi sürecinde toplumun maddi ve manevi kurumlarıyla ve iktidarla yakından etkileşimlere belli ölçülerde girdiği kabul edilmiştir. Bu bağlamda Ercüment Behzat Lav'ın Karagöz Stepte (1940) başlıklı tiyatro oyunu, siyasetin unsurlarıyla girdiği etkileşim manasında değerlendirilerek ve toplumcu gerçekçi sanat anlayışının sınırlarında eser veren sanatçının devrin toplumsal yapısıyla, siyaset unsurlarıyla oluşturduğu sıkı bağ değerlendirilerek sanatçının tiyatro yazarlığı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ercüment Behzat Lav, Göstermecî Tiyatro, Karagöz Stepte, Siyaset-Edebiyat Münasebeti.

Abstract

Ercüment Behzat Lav was born in the first years of twentieth century and witnessed the historical process from the Ottoman Empire to the new Turkish state. The artist, who saw and heard the wars, political conflicts and exiles that broke out one after another in his own family, had always been in politics as an artist with the contributions of the education he had received. The artist, who witnessed the collapse of the Ottoman Empire, the establishment of the new Turkish state, the Atatürk years and the political events that followed, created a research ground in the context of literature, politics and social relations with his attitude that looks at recent Turkish history from the focus of politics and literature. Since the early ages, the relationship of art with the state, power and society has been discussed, and accepted that art and literature enter into close interactions with the material and spiritual institutions of society and power to a certain extent in the process of producing a work. In this context by evaluating Ercüment Behzat Lav's theater play titled Karagöz Stepte (1940) in the sense of interaction with the elements of politics, and the artist's theatrical writing aspect, which has been brought to the forefront in terms of poetry in the history of literature, by evaluating the close bond that the artist created with the social structure of the period and the political elements has been dealt with.

Keywords: Ercüment Behzat Lav, Show Theater, Karagöz Stepte, the Relationship between Politics and Literature.

1. Dr., MEB, bkas2322@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-1355-5681>

Makale Türü   **Article Type**
Araştırma Makalesi   Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
18.07.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
20.09.2022

DOI
10.20875/makusobed.1144964

Bu makaleye atıf yapmak için:

Kas, B. (2022). Siyaset ve edebiyat münasebeti bağlamında Ercüment Behzat Lav'ın Karagöz Stepte oyununun değerlendirilmesi. *MAKU SOBED*, (36), 108-119. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1144964>

EXTENDED SUMMARY

It has been argued for centuries that art reflects many elements in society to a certain extent. The artist can't be indifferent to the various events of the period in which he lived as a member of the society. By adopting a political attitude, the artist is the defender of a political idea, as well as a political stance with their silence. Thus, it can be said that Ercüment Behzat Lav created an interactive space for his works by observing the social and political environment of the period he lived in.

Ercüment Behzat Lav creates a dramatic weave in which the revolutionary achievements of the Atatürk Era are defended with the play *Karagöz Stepte* published in 1940. The idea that the gains of the revolution were in danger starting from 1923 and Ottoman cultural elements in general could be revived as an option to the revolution at any moment gives politicians a content that criticizes the past that developed with the revolutionary discourse. So, the play *Karagöz Stepte* is noteworthy in that it is one of the works that proves that the relationship between the politics of the period and the literary work is deeply linked.

The *Karagöz* play, one of the traditional show-based products, is established with revolutionary political discourses, the existence of the "old" is again destroyed by an "old" literary genre with the *Karagöz Stepte* play. The artist's desire to modernize the shadow play should be sought in the fact that the *Karagöz* play has established a great affinity in the public since time immemorial. Thus, Ercüment Behzat Lav, while directing the people with his art in the political sense, also changes the game of *Karagöz* within the act of destroying the Ottoman culture and preventing the resurrection of this culture. In the play, where the motivation of political will go far beyond making art, some activities of Atatürkist development are exhibited one after another. Without listing the "great" achievements of the revolution without proceeding to this exhibition, the "backwardness" of the Ottoman culture that is shown as "out of date", is underlined in terms of science, education and the inability to prevent the exploitation of religious life. After this destruction was created, with the riches in Izmir Fair, Nazilli Weaving Factory, production in Karabük Iron and Steel Factory, *Karagöz*, *Hacivat* and *Cyclops* types one by one with revolutionary discourses and slogans, the audience is emphasized where Turkey has come from despite the backwardness of the Ottoman Empire. The work also carries the characteristics of demonstrative theater with the feature in which the ideas of political power are defended. Among the aims of demonstrative theater, the aim of conveying an idea beyond making art to the audience, Ercüment Behzat's *Karagöz Stepte* and his ideas of moving away from making art as the defender of the discourses of political power meet at the same point.

In this article, where the artist's political attitude, the breadth of the sphere of influence of the political and social events of the period, the effect of the interventions of the political power in the art on the production process of the work of art are investigated, the literary personality of Ercüment Behzat Lav, the interventions of the early Republican political power in art and the content of the *Karagöz Stepte* play have been proven to interact with close ties. Thus, as a contribution was made to the literary personality of Ercüment Behzat, the close relations and interventions established by the early Republican administration with art were revealed and an interpretation was brought to the literary atmosphere of the period.

1. GİRİŞ

Sanat eseri, sanatçı, siyaset özelinde iktidar arasındaki üçlü münasebet ve etkileşim; karmaşık, katmanlı ve tabii bir yapı özelliğini taşır. Platon'dan Stendhal'a sanatla toplum arasındaki münasebet tartışılırken sanat eserinin içine doğduğu toplumun hususiyetlerini belli ölçülerde yansıtır oluşuna ilave olarak toplumu idare etmeyi isteyen ve yönetmek istediği toplumun bir parçası olan siyasi iktidarın öznelere, sanat eserinin yaratıcısını da etki dairesi içine alır. Sanatçı ya da edebî eserin yaratıcısı olarak edebiyatçı, kimi zaman bir siyasi düşüncenin “ideoloğu” olurken kimi zaman ise siyasi iktidardan maddi beklentiler içine giren tavırla belirir (Coşkun, 2007, s. 96). Ancak edebî eserin yaratıcısını siyasetin bir öznesi ya da nesnesi görebilmek siyaset ve edebiyat ilişkisini açıklamak yeterli olmaz. Sanatçının siyaseti de içine alan toplumun bir parçası olduğu, belli ölçülerde bu toplumun yaşam şeklini ve kültürünü “yansıtmaya” eylemine girdiği kabul edildiğinde, eseri üretenin iktidara ve onun faaliyetlerine karşı çeşitli tavır alışlarla, görmezden gelme ya da susuşlarla da politik olabildiğini göz önünde tutmak gereklidir. Asım Bezirci, sanatçının siyasetle münasebeti konusunda alınan sanatçı tavrı, teslimiyet ve kaçış kavramlarıyla açıklar (1997, s. 66). Sanatçı, devrinin ideoloğuna soyduğunda da siyasi iktidarın faaliyetlerinin toplumda yansımalarını görmezden geldiğinde de politik bir duruş sergiler. Aynı doğrultuda düşünen Terry Eagleton (2017, s. 40) da edebiyatı toplumla ve iktidarla yakından münasebetler kuran bir ideoloji olarak tanımlar.

Buraya kadar edebî eserin yaratıcısı olarak sanatçının siyasetten ya da iktidardan etkilenmesi “sanatçıdan ideolojinin öznelere doğru” giden bir çizgi takip edilerek açıklanmıştır. Siyaset ve edebiyat münasebetinin, etkileşiminin bir başka tarafı vardır ki o da siyasi iktidarın sanat eserleri kanalıyla ideolojilerini halka benimsetme, yayma ve köklendirme politikasıdır, bu da güdümlü edebiyat ya da dirijizm tartışmalarını beraberinde getiren bir tavidir. Kapitalizm unsurlarının modernleşme kavramıyla Osmanlı kültür dairesine girdiği zamandan itibaren eski cemaat yapısının tenkit edilen tarafları Tanzimat aydın ve sanatçıları tarafından halka gazetelerle, roman ya da diğer edebî türler vasıtasıyla “sosyal fayda” (Kaplan, 2020, s. 18) prensibiyle verilmeye çalışılmış, Batı kültürünün özenilen “meşrutiyet”, “adalet”, “eşitlik” gibi demokratik kavramları konuşmaya başlanmış ve Osmanlı idarecileri çok uluslu bir imparatorluk için büyük bir tehlike barındıran fikirlere siyasi iktidar olarak müdahalelerde bulunmuştur. 1908 senesinde II. Meşrutiyet'in ilanı kısa ve neticesiz bir “hürriyet” heyecanı ve edebiyat dünyasında ciddi bir hareketlilik getirirse de zamanla Osmanlı'nın art arda gireceği büyük savaşlar, karşılaştığı egemenlik hedefli isyanlar, bilhassa Balkan Savaşları ardından siyasi iktidarda milliyetçi bir refleks oluşturur. 1911 *Genç Kalemler* dergisinin millî edebiyat cereyanını programlaştıran faaliyetleri millî bir lisanın ve “halka doğru” ilerleyen bir Türk edebiyatının güçlenmesini sağlar. İttihat ve Terakki idarecileri millî iktisattan millî bir edebiyata ilerleyen kökleri Türk kültürüne sıkı sıkıya bağlı bir edebiyatı ve bu edebiyata yönelik eserler üreten sanatçıları destekler, maddi ve manevi güdümler. Bilhassa Ziya Gökalp'in kendi kalem tecrübeleri yanında edebiyatın Türkleştirilmesi için Ömer Seyfettin başta olmak üzere devrin birçok sanatçısıyla kurduğu yakın münasebetler ve iktidarın her türlü desteğinin sağlanması güdümlü bir edebiyatın gündeme gelmesini sağlar (Koroğlu, 2010, ss. 54-55).

Millî iktisat programında olduğu gibi millî ve inkılapçı bir edebiyatın tesisi konularında da İttihat ve Terakki idarecilerinin devamcısı olan Atatürk Devri idarecileri, edebiyatta Osmanlı kültüründen koparak Batılılaşma anlayışıyla desteklediği bir “inkılap kanonu”nun meydana gelmesi için uğraşlar (Çıkla, 2007a, s. 53). Yeni bir neslin yeni, modern ve Batılı fikirlerle inkılabın birer neferi olarak yetişmesi için başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere devrin idarecileri ve aydınları bir “inkılap edebiyatı”nın hızla tesisi konusunda hemfikirdirler. Edebiyatın birçok türünde halka yeni değerleri benimsetmekle kendini mükellef sayan iktidar; halkı Osmanlı'nın dinî merkezli algısından uzaklaştıracak eserlerin yazılması konusunda yazarları teşvik eder ve aynı zamanda eserlerin eskiyi olumlu manada hatırlatacak bir muhtevadan uzaklığını da kontrol altında tutar. Bu manada tiyatro türü, bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından halka yönelmenin bir aracı olarak görülür. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın temel ilkeleri ve uzak Türk tarihine dönüş fikri iktidarın, kimi eserlerde bizzat Mustafa Kemal'in müdahalelerine maruz kalır (And, 1973, ss. 4-6). Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Akın*, *Özyurt*, *Kahraman* başlıklı oyunlarında Atatürk'ün yazarı teşviki bilinmektedir. Hatta *Akın* oyununun sonuç kısmını Atatürk'ün değiştirmesi bu müdahalelerin en bilinenlerindedir (Tan, 2022). Bu manada Cumhuriyet idarecilerinin tiyatroyu halka yeni nesil ruhunu aşılacakları samimi bir tür olarak görüşleri modern tiyatro faaliyetlerini de zamanla artırır.

Atatürk Devri'nde Darülbedayi, özel tiyatro grupları ve önce Türk Ocakları bünyesinde sonra Halkevleri bünyesinde tiyatro faaliyetlerinin devam ettirildiği görülmektedir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın düzenlediği yarışmalarda, tiyatro eserlerinin yazım sürecinden basım ve sahnelenme sürecine kadar sıkı bir denetimin olması estetik değeri eksik, halka ulaşmakta yetersiz eserler topluluğunun ortaya çıkmasına sebep

olur (Aydemir, 2017, ss. 86-87). Ercüment Behzat Lav, Osmanlı'dan yeni Türk devletine tiyatro sanatının geçtiği evrelere bizzat şahit olmuş, sahnelerin tozunu solumuş, “inkılap kanonu”nun destekçilerinden biri olmuştur. Osmanlı kültürünün içine doğsa da çatırtıları duyulan imparatorluğun yıkımının verdiği bunalım, sanatçıyı muhalif, modern ve toplumcu bir zemine doğru götürür.

Ercüment Behzat Lav, Osmanlı kültürünün modernleşme aşamasının iyiden iyiye ilerlediği 1903 senesinde İstanbul'da dünyaya gelir. Asker ve şair yakınlarıyla beraber Osmanlı iktidarının tenkit edildiği, modern bir ailenin içinde doğan sanatçı, çocukluktan itibaren şahit olduğu kimi adaletsizlikler, sürgünler ve ölümler sebebiyle siyasi bir duruş, muhalif bir kişilik, eleştirici bir tavır geliştirir. Almanya'da aldığı eğitim kanalıyla dünya edebiyatına açılan sanatçı, şiirlerinde yansıttığı toplumcu gerçekçi tavrı diğer eserlerinde ve iş hayatında da sürdürür (Demirkan, 2002, ss. 7-11).

Atatürk Devri'nin inkılapçı, Osmanlı kültüründen uzaklaşmayı hedefleyen siyasetinin; halkın özümseyeceği sadeliği içeren ve halkın ayağına kadar gidecek bir nitelikte ve yapıda olan tiyatro türü kanalıyla, halkı daha kolay ve hızlı tesirine alabileceği devrin siyasi iktidarı tarafından düşünülmüştür. Roman, hikâye, gazete yazılarının halkı tesiri altına almadaki gücü yanı sıra Tanzimat'tan beri tiyatronun canlı ve samimi havasının da tesiriyle tiyatro oyunları, halkı etkilemekte daha önemli bir yer tutmuştur. Ercüment Behzat Lav, yeni Türk devletinde ilk dönem tiyatro oyuncularından biri olarak inkılapçı ve toplumcu bir edebî, siyasi duruş geliştirir. Ercüment Behzat, geleneksel tiyatronun önemli bir türü olan Karagöz oyununa siyasi iktidarın birçok edebî eserde uyguladığı müdahalelere benzer bir tavırla yaklaşır ve eserinde Osmanlı kültürünü tahrip edici bir fikir savunarak inkılapları, yeni Türk devletinin inşasını metheden bir muhtevayla seyirciye sunar. Böylelikle siyasi iktidarın fikirlerini benimseyen sanatçı tavrıyla, *Karagöz Stepte*'yi siyasetin bir “yansıma” aracına dönüştürür.

2. ATATÜRK TÜRKİYE'SİNİN İNŞA VE KALKINMA SÜRECİNE BİR METHİYE: KARAGÖZ STEPTE

Millî Mücadele'nin nihayete ermesi cephede yapılan savaşların sona erdiği anlamına gelir; ancak yeni Türk devleti; imparatorluğa kesilen ağır faturaların, art arda patlak veren savaşların doğurduğu ıstırap ve maddi sıkıntıların uzun vadede yaşandığı bir coğrafya olmanın menfi vaziyetine rağmen her sahada büyük bir kalkınma faaliyetine girer. Bir “kalkınma modeli olarak Atatürkçülük”te İzmir İktisat Kongresi'nin iktisadi sahada güçleneceği fikrinin yüksek sesle dile getirilmesiyle iktisadi kalkınma faaliyetlerinin temelleri atılırken öte taraftan teknolojisi alınmak istenen Batı'nın bilimi, bilim ve teknolojiyi ortaya çıkartan Batı felsefesi, sanatı ve geniş manada kültürü de kalkınma modelinin içerisinde yerini alır. Kemalizm ya da Atatürkçü kalkınma modeli, topyekün bir kalkınma anlayışıdır (Akşin, 1997, ss. 94-95). Üniversiteler, modern okullar, demiryolları, bankalar, fabrikalar, konservatuarlar bu geniş ve büyük kalkınma modelinin birer parçasıdır.

Siyasi iktidar; inkılapların halka benimsetilmesi hedefiyle beraber sanat eserine ve sanatçıya inkılapların kazanımlarının sürekli canlı tutulması maksadıyla, devrin yazarlarına üretecekleri eserlerde demiryollarından, şehirleşmeden, açılan fabrikalardan, kadının toplum hayatına güvenle çıkışından, çalışma hayatındaki hareketlilikten bahsedilmesi koşulunu sıklıkla dile getirir. Sanata müdahale boyutunda algılanması gereken iktidarın uyguladığı bu soydan tavırlar dâhilinde Ercüment Behzat'ın *Karagöz Stepte* oyunu dikkate değer malzemeler içermektedir. İktidar, Osmanlı kültürüyle bağların koparılarak yeni bir insan tipini yaratmayı da en büyük hedefleri arasına aldığından Osmanlı'ya ait çoğu kültürel unsur geleneksel ve geri, Cumhuriyet'e ait olan her unsur ise yeni ve modern olarak tanıtılıp “yeni” olanın eserlerde savunulması, “eski” olanın yerilmesi istenir. *Karagöz Stepte*, adıyla müsemma geleneksel Osmanlı tiplerinden Karagöz ve Hacivat'ın hikâyelerine odaklanır. Ancak bu iki geleneksel tipin birbirlerini yanlış anlamaları, Karagöz'ün cahilliği, Hacivat'ın ukala tavırları korunmasına rağmen isimleri eski bu iki tipe Cumhuriyet iktidarının sanat anlayışı, başka özellikler de yükler. Dramatik örgünün önemli kişilerinden Karagöz, inkılapların birbiri ardı sıra çıktığı 1930'lu yıllarda üfütürücü, din sömürücüsü, sahtekâr gibi sıfatlarla donanmış ve Osmanlı gibi konuşan, hareket eden “eski”yi çağrıştıran bir tip olarak sunulur. Hacivat ise Cumhuriyet değerlerini, bir “eski” uzantısı olarak elinden geldiği kadar kabul etmiş biridir. Geleneksel hayal perdesinde olduğu gibi her iki tipin özellikleri arasında yer alan zıtlık, bu eserde de sağlanmıştır.

Geleneksel gölge oyununun şekil özellikleri çok değiştirilmeden sahneye uyarlandığı *Karagöz Stepte*'de; perde gazeli, semai, yanlış anlamalar, klasik ifadeler bir şekilde korunmuştur. Yeni ve modern sanatı rahatsız etmeyeceği düşünülerek değiştirilmemiş olan bu şekli unsurlarla göstermecî tiyatronun da özellikleri devam ettirilmiş olur. Sahneye yansıtılanların bir oyun olduğunun seyirciye hissettirildiği, müzikle ya da dansla oyunun kesintiye uğratıldığı ya da bölümlerinin belirlendiği, soyutlamaların bulunduğu, amacın

seyirciye bir konuyu iletmek ve açıklamak olduğu göstermeci tiyatronun tüm özellikleri Ercüment Behzat'ın eserinde de mevcuttur (Tekerek, 2001, s. 205). Eserin seyirciye iletmek istediği bir iletisi vardır ve bu ileti, açıkça, sık sık hatırlatmalarla ve yüksek bir ses tonuyla anlatılır. İnkılapların ve Cumhuriyet değerlerinin hâlâ düşmanları vardır ve bu düşmanlar bir şekilde ortadan kaldırılmalıdır. Cahil Karagöz de hâlâ insanları modern tıbbın değil nefeslerin, üfürüklerin ve muskaların iyileştireceğine inanan fikrî yapısıyla, “eski”yi çağırıştıran kıyafetleri, konuşması ve tavırlarıyla Cumhuriyet değerlerinin düşmanı konumundadır. Hacivat, modern olana alışmış, çok benimsemese de safını belirlemiştir. Arkadaşının üfürükçülerden ders aldığıını, insanları yanlış yollara sevk edebileceğini anlayan Hacivat, Cumhuriyet değerlerinin koruyucularının buna izin vermeyeceğini, sonunun hapishane olacağını söyleyerek Karagöz'ü eski düşüncelerle örülü, moderne karşı tutumundan vazgeçirir. İkinci tablo, Karagöz'ün oğlunun da iki arkadaşa katıldığı bölümüdür ve Tepegöz adlı kişi, bu iki arkadaştan daha farklıdır. Cumhuriyet'in eğitim politikalarıyla yetişmiş, inkılaplara bağlı yapısının yanında bilimsel yeniliklerin farkındadır, zekidir. Asıl Cumhuriyet nesli, Osmanlı'dan kalan Karagöz ve Hacivat değil, onların çocuklarıdır. İktisadi kalkınma unsurlarının seyirciye gösterilmesi, az zamanda Cumhuriyet idarecilerinin birçok iş yaptıklarının yansıtılması maksadıyla, bir anda bir “tayyareyle” Nazilli Dokuma Fabrikası'nı, Karabük Demir Çelik Fabrikası'nı masalsı bir hızla yansıtmakla sağlanır, böylelikle Cumhuriyet değerlerine bir kez daha seyirciler de dâhil Türk milletinin borçlu olduğu fikri hatırlatılır. Göstermeci tiyatronun özelliklerinden biri olan olaydan çok durumun, fikrin öne çıkarılması, mekânda sıçramalarla art arda 1923'ten beri yapılan bazı yenilikler sıralanır. “Bozkır Sefası” adını taşıyan oyunda Anadolu'nun mamur edilmesinin altı da çizilir. Bataklıkla dolu toprakların tarıma kazandırılması başarısı, köy ve kent arasında bilhassa eğitim konusundaki ilerlemeler, Köy Enstitülerinin başarıları seyirciye tek tek sayılır. Dramatik örgü, Karagöz, Hacivat ve Tepegöz'ün Anadolu semalarında sihirli bir kilimle geziyormuşçasına zamanda sıçramalarla, hızlı geçişlerle bir inkılap değerleri sergisi hâlini alır. İnkılap kazanımları ve kalkınma hamlelerinin bir siyasetçi metni gibi sıralanışı, göstermeci tiyatronun bir fikri ya da konuyu seyirciye yansıtmaya çabasıyla örtüşür.

Oyunda Karagöz'ün Osmanlı'yı yani “eski”yi temsiliyle Hacivat ve Tepegöz'ün inkılap kazanımlarını savunan ve tanıtan tavırları bir zıtlık oluşturmuş, bu zıtlık sayesinde Cumhuriyet kalkınmasının başarıları sahneye birbiri ardı sıra yansıtılmıştır. Oyundaki tiplerin varlık sebepleri bu kazanımları yansıtmak olduğundan söylenmesi gerekenler bittiğinde oyun da bir anda sonlandırılır.

2.1. Osmanlı Yaşam Tarzı ve Kültür Unsurlarının Tahriri

Batılılaşmanın bir devlet programı olarak yeni Türk devletinin iskelet sistemini oluşturması ister istemez padişah, hilafet gibi kavramlarla ve genel manada Osmanlı kimliğiyle, mazisiyle bağları kesin bir şekilde koparmayı gerekli kılar. Tarihî şartlar içinde değerlendirildiğinde Osmanlı'yı yok sayma eylemi, Cumhuriyeti ve inkılapları koruma anlayışıyla zamanla iç içe geçer. Sanatın toplumu tesiri altına almadaki kudreti Atatürk Devri iktidarı tarafından da dikkate alınır ki bu bağlamda, eski metinlerin muhtevalarının değiştirilmeleri gibi müdahalelerin yanı sıra yeni yazılan ama gelenekselin ürünü olan *Karagöz Stepte* oyunu gibi metinlerde de devrin iktidarının söylemleri bir dirijizm olarak kendini gösterir (Çıkla, 2007b, s. 67). Osmanlı İmparatorluğu siyasi anlamda tarih sahnesinden silinmiş olsa da Osmanlı çatısı altında yaşayanlar aynı vaziyetlerini yeni Türk devleti çatısı altında devam ettirirler. Kültürdeki, eğitimdeki düalist yapı ve toplumun dinî fikirler etrafında şekillenmesi gibi sosyolojik gerçeklikler yeni Türk devletinin Batılılaşma programında ortadan kaldırılması gereken ve “eski”yi hatırlatan düşünceler olarak yerini alır. Bu sebeple sanat eserlerinde Osmanlı kültürü geri, eski ve çağ dışı olmakla yeninin, üretken olanın ve modernin karşısında yer alacak, sürekli hırpalanıp hasar görecektir.

Ercüment Behzat Lav, 1940 senesinde yayımladığı *Karagöz Stepte* oyununda Osmanlı kültürünü temsil eden Karagöz üzerinden hâlâ Cumhuriyet değerleri için bir düşman ve tehlike olarak görülen Osmanlı tenkit edilir. Bu tenkit, ciddi bir tahriple olur.

Oyun, “Uvertür” başlığıyla geleneksel Karagöz oyununun mukaddime bölümü söyleyeni belirtilmeyen biri tarafından Hacivat'ın semai ve perde gazelini hatırlatan bir üslupla başlatılır. Ancak bu kısımda seyirciler dramatik örgünün çatışma unsurunu ve bu çatışma unsurunun kötü tarafı olan Osmanlı kültürü ve yapısı olduğunu anlarlar; çünkü eserin geneline yayılacağı hissedilen düşmanlık ilk sözcüklerden belli ettirilir.

“Ve ağzı sakızlı, macunlu, elma şekerli,
eti, senin- kemiği, benim,

sıksa- marsık çocuklara
kokmuş imparatorluğun musallat ettiği,
dili- tecvitli, beli divitli,
fodlacı, sarıklı korkulukların loncası: mektep,
Duvarda bir uyuz ip:
ucunda bir karış tahta;
çatlak, maurlu çocuk elleriyle
Şak:
Amedi!
Şak:
Refti!
Şak:
Falaka-
dayak!” (s. 553).

Osmanlı eğitim sisteminin ilk kademelerine inilerek sarıklı hocaların eğitiminden geçen talebelerin hâli hastalıklı bir zayıflık içinde sunulur. Hacivat’ın sözleriyle başlayan oyunda seyircilerin Karagöz oyununa aşına olduğu bilindiğinden ilk sözlerden biri, artık “eski”ye dair çoğu şeyin geride bırakıldığı fikridir.

“Asırlara, boy salan çınar- yaşımız!
Şeklimiz-eski, kafamız-yeni...
Bize, ne şeyh, ne de- pir,
Önderlik etmemiştir!” (s. 556).

Hacivat, “eski”yi bir yana bırakmıştır; artık yeni düşüncelerin savunucusu olmuştur. Osmanlı’nın tekkeleri, zaviyeleriyle ve onların içindeki şeyhleriyle yeni nesle önder olamayacakları vurgulanır. Oyunda birinci olarak Cumhuriyet neslinin nasıl bir eğitim ortamında ve kimler tarafından yetiştirilmesi gerektiği zıt unsurlar olan şeyhlerle, sarıklı hocalarla verilerek seyircide eski eğitim sistemine dair menfi fikirler uyandırılmasına gayret edilir. Cumhuriyet idarecilerinin istediği yeni ve modern tip Türk genci, modern ortamlarda ve bu ortamların serbest fikirli öğreticileriyle vücut bulacağı düşüncesi, eserin önemli tezlerindedir. Cahil Karagöz’ün çağdaş oğlu Tepegöz, hedeflenen inkılap değerlerinin bir neticesidir.

Hacivat, asıl oyuna geçmeden dâhil oldukları tiyatro oyununun yazarı Ercüment Behzat’ı ve yazdıklarını ilk usta Şeyh Küşteri ve devamcılarında ayırır. Karagöz oyunu, hem Osmanlı kültürünün bir taşıyıcısı olarak hem de geleneksel bir sanat eserinin adı olarak Cumhuriyet Devri’nde kendine ancak değişerek, dönüşerek bir yer bulabilecektir. Yoksa eserde sıklıkla geçen “yobaz”, “sarıklı”, “kambur” ifadeleriyle çağrıştırılan ve 1940 senesi Türkiye’sine yakışmayan düşman bir tip olarak ya yok olmayı, unutulmayı tercih edecek ya da oyunda Karagöz kişinin yaptığı gibi yeni değerlerle barışık yaşamayı seçecektir.

“H: Biz, bugün ilk defa;
bir ahbabın, karınca kararınca kalemiyle
yeni bir şekilde yazıldık
ve bir matbaada basıldık...
bize bugünleri gösteren-
makinanın şerefine”(s. 556).

Hacivat, seyirciyi Cumhuriyet değerlerinin müspetliğine, Osmanlı’nın ise “eski”den ibaret, çağ dışı hüküm ve düşüncelerle dolu olduğuna inandırdıktan sonra Hacivat’ın Karagöz’le karşılaşmaları gerçekleşir. Bu karşılaşma aynı zamanda modern olanla çağ dışı olanın da karşılaşmasıdır. Karagöz inkılap kazanımlarını

sindiremediğinden sarıklı ve cübbeli bir hâlde arkadaşı Hacivat'ın yanına çıkagelir. Karagöz, bir üfürükçünün yardımıyla kendini deva dağıtan biri konumunda görür. Aslında para kazanmanın çabuk bir yolu olarak bulduğu üfürükçülük, muskacılık işleriyle sahtekârlık yaptığının farkında olmayan Karagöz, Hacivat'ın aşâğılamaları, alayları ve ikazlarıyla baş başa kalır. Karagöz'ün el aldığı hoca, oyunda "Kabasakal'daki Kambur Hoca" namıyla sunulur. İsmine menfi özellikler yüklenen hocanın "Yecüc, Mecüc, Sabi, sübyan, Tayyî mekân, pırrr!" (s. 561) ifadelerini belli bir sıklıkla söylediğinde uçaçağına inanan Karagöz'ün saflığı sayesinde ve Hacivat'ın zekâsıyla beraber yaratılan zıtlıkta seyirciye, akıldan yoksun fikirlerin yirminci yüzyılda işinin olmayacağı düşündürülür.

Tekke ve zaviyelerin 30 Kasım 1925 tarihinde kapatılmasına rağmen hocalar, şeyhler ve sarıklılar olarak oyunda ifade bulan Osmanlı'yı temsil eden kişilerin hâlâ varlıklarını bir şekilde korudukları, bunların tamamen tarihten silinmesi için Cumhuriyet değerlerinin korunması fikri tekrar edilir. Bu bağlamda göstermecî tiyatrodâ, anlatılanların önemli olduğunun, seyircilerin oyunun kurgusuna ve büyüüne kapılmamalarının sağlandığı düşüncesi *Karagöz Stepte* oyununda da görülmektedir. Hacivat ve Tepegöz, yeni değerlerin taraftarı ve bunların yüksek sesle savunucularıdır.

"Aman Karagözüm böyle saçmalarla kafanı yorma... Herif senden para sızdırmak için sana masal okumuş. Makine devrinde buna maskaralık derler:

Sarıklılar kurda benzer

Kurttan kuzu,

Köpekten olmaz tazî!" (s. 562).

Hacivat, yanlış anlamalarla çatallaşan muhaverelerinin bir yere varamayacağını anlayana kadar arkadaşı Karagöz'ü akılla, güzel sözlerle, yumuşak ifadelerle muskacılıktan, üfürükçülüğten uzaklaştırmaya çalışır. Karagöz'le alay eden Hacivat'ın derdi aslında 1940 senesinde bu tip kişi ve faaliyetlerden medet umanlardır.

Yumuşak ikazlarla yola gelmeyen Karagöz'ü Hacivat, kolluk kuvvetleriyle korkutur. İnkılap kazanımlarının aleyhine davrananların cezalandırıldığı devir halkı tarafından bilinmektedir ki "devlet korkusu" bir anda cahil Karagöz'ü de inkılap değerlerine yaklaştırıp eskimiş diye sunulan fikir ve eylemlerden uzaklaştırır.

"H: (Bağırarak, devam eder) Evet... Atın şu herifi zindana da aklı başına gelsin... İlme güler, doktorluğa inanmaz... Tıp tıp diye alay eder... Hocalarla, büyücülerle düşer kalkar, hâlbuki devlet, kanunları bunları şiddetle men etmiştir. Neredesiniz polisler, jandarmalar? İçimizde hâlâ kara kuvvetler var... Bunları temizlemek hepimizin vazifesidir.

(...)

K: Eyvah yandık! (Ağlayarak) Ah benim başıma gelenler... Şey polis efendi... Ayağını öpeyim, kulun kölen olayım... Beni mahkemeye götürme... Bir daha yapmam... Tövbeler tövbesi" (ss. 564- 566).

Karagöz'ün aydınlanması iktidarın kolluk kuvvetleriyle yaydığı korkuyla gerçekleşir, tam bir inanç ve bağlılık yoktur. Nasıl Hacivat'ın polis komiği yalansa Karagöz'ün Cumhuriyet'e bağlılığı da o kadar yalandır. Ancak hürriyetini kaybetme korkusu Karagöz'ü siyasi iktidarla karşı karşıya gelmemenin gereği konusunda bilgilendirmiş olur.

Osmanlı eğitimi ve din algısı etrafında durulan bu bölümde "kara kuvvet" olarak sinsi bir şekilde rakibi Cumhuriyet'i alt etmeye uğraşanlar Karagöz üzerinden eleştirilir. Dilencilik, tembellik, kahvehanelerde oturmak, din sömürüsü, çağ dışı eğitim yaklaşımları hep Osmanlı'yla beraber anılır:

"H: Artık, sadaka, dua lafı yok. Dilencilik yasak! Dilenciye acımak, onu tembelliğe, miskinliğe alıştırmaktır. Bugünkü yardımlar; devlet eliyle ve devlete yapılır. Ferdin kendisine değil! Bunları bir daha ağzına alma!

(...)

H: Sarığı, cübbeyi bir tarafa at!

K: Atarım hiç merak etme!

H: Evde muska, tespih ne varsa kaldır...

K: Hay hay!

H: Aman Karagözüm, bu ne uysallık? Sen bana hiç itaat etmezdin hani?

K: İstersen etme... Kanunun satırı şaka dinlemez. Bir de bakarsın, hiç ummadığın bir günde boynuna iniverir!" (s. 567).

Karagöz'ün inkılap değerlerine ısındırılması her ne kadar kolluk kuvvetlerinin korkusuyla olsa da bir şekilde gerçekleştirilir. Hacivat, İstanbul'dan sıkılmıştır; çünkü inkılabın kazanımlarının çoğu Anadolu'da yapılmıştır. Onları görmek demek, seyircilere anlatmak ya da göstermek demek olacaktır. Bu sebeple Hacivat, Karagöz'ü de çıkacağı "kalkınma seyahatine" çağırır. Ancak ondan önce halledilmesi gereken bir dil meselesi vardır. Bu kez yarı okumuş, ukala tip Hacivat, Karagöz'ün eleştirilerinden nasibini alır. "K: Sen benim küfürlerime nasıl kızyorsan, ben de senin Arapçana, Acemcene içerliyorum. Nedir o mahdum? Mekâtip tatil? Türkçesini söyle şunların!"(s. 571). Osmanlı kültürünün kalıntılarıyla yapılan savaş bitmiş, seyirciye Türkiye'yi ve Cumhuriyet'in değerlerini tehdit eden durumlar sıralanmıştır. Hacivat'ın yıllardır duyduğu ve hayran kaldığı Anadolu'nun kalkındırılma faaliyetlerini görme isteği Karagözce kabul görür ve diğer tabloya geçiş yapılır.

2.2. "Makine Devrinde" Yeni Türk Devletinin İktisadi Kalkınma Faaliyetleri

Yeni Türk devletinin kalkınma faaliyetlerinin sıralandığı ve savunulduğu oyunun temel izleğini destekleyen Hacivat'ın yapacağı seyahat, sıradan bir gezi değildir. Seyircinin Atatürk Devri kalkınma faaliyetlerini hafızalarında canlı tutmaları için bilinçli olarak seçilmiştir. Üç arkadaş seyahate İzmir'le başlarlar. İzmir Enternasyonal Fuarı adını alacak İzmir Fuarı'nın ilhamı İzmir İktisat Kongresi'ne (1923) kadar gitmektedir. İstanbul'da bu manada çeşitli sanayi sergileri, panayırları kurulmuş olsa da İzmir'de Cumhuriyet'in destekleriyle kurulan İzmir Fuarı, Atatürk Devri'nin mühim sembollerinden biri olacaktır. Nitekim Ercüment Behzat'ın oyundaki Tablo 3'ün alt başlığı "İzmir Fuarı"dır. Tepegöz'e fuarın ne olduğunu ve niçin önemli olduğunu anlatan Hacivat, iktisadın bir millet için ne kadar önemli olduğunu altını çizer:

"H: Efendim, fuar demek, sergi demektir. Burada bizim mahsullerimiz, yabancıların eşyaları teşhir edilir. Herkes gelir, görür.

K: Bundan ne çıkar?

H: Ne mi çıkar? Alışveriş artar, mallarımız dünya piyasalarında alıcı bulur, yurda para girer.

K: Desene zengin oluyoruz...

H. Elbette baksana şu kalabalığa..." (s. 576).

Fuar gezilir; ancak seyirciye Türk iktisadi kalkınmasının unsurlarından biri olmak fikrinin sunulması dışında fuarda oyunun kişileri hiçbir varlık göstermezler. Tıpkı göstermelikteki bir figür ya da kukla gibi oyun yazarının siyasi iktidarın fikirlerini seyirciye yansıttığı cansız, ruhsuz birer hayalî kişilerdir. İzmir Fuarı'ndaki zenginlik, kalabalığın yaydığı mutluluk Hacivat'ı genel manada Türkiye'de "az zamanda çok işler" başarıldığı konusunda bir sonuca vardırır:

"K: Aman ne güzel. Söylemezseniz inanmam... Kimin akli keserdi ki buraları iki sene evvel...

T: Senin akıl kesmez ama bizimki keser.

K: Neye? Ben adam değil miyim?

T: Adamsın ama eski devrin adamısın. Biz, yarının adamlarıyız. Sizin aklınızın kesmediğini biz bir hamlede başarırız" (s. 577).

Tepegöz, Cumhuriyet neslinin çocuğudur ve devir idarecileri bu nesilden çok ümitlidir. Nasıl ki Tefvik Fikret pozitivist aklın ve çalışmanın sembolü olarak oğlu Haluk'u, Mehmet Akif Ersoy ise Köse İmam'ın oğlu Asım tipini çalışma ve ülkesine hizmet etmede bir sembol olarak görmüşse Tepegöz de Cumhuriyet neslinin çocuğu ve aydınlık fikirlerin savunucusu olarak sunulur.

Atatürk'ün önem verdiği kalkınma meselesi; eğitimden ulaşıma, sağlıktan teknolojiye, bilime ve toplum yapısının tamamını etkileyecek bir muhtevayı içeren geniş bir kavram oluşturmaktadır. Bunda istikbali göklerde arama vazifesi de vardır. Bu vazife, Tepegöz gibi devrin gençlerinden beklenmektedir. Kadın ya da erkek, cinsiyet farkı gözetilmeden genç Türkiye'nin istikbalini göklere çıkarma vazifesini yüklenen gençlere

inkılabın ihtiyacı vardır. 1925 senesinde kurulan Tayyare Cemiyeti, savunma sanayiinde çok önemli yere sahip olan uçak kullanmanın, pilot yetiştirmenin, teknik bilgi sahibi olmanın farkındalığıyla halkı uçak edinmede yardıma, gençleri pilot olmaya teşvik eder (Aslan, 2014, s. 150). Bu teşvik karşılığını Cumhuriyet neslinin temsilcisi Tepegöz tipinde bulur:

“T: Neden münasebetsizlik olsun? Bugün kadınlar havada dünya rekorları kırdıktan sonra, biz erkek diye gezmeyelim... Bugünün harpleri, hep havada oluyor, havada. Havada kuvvetli olmayan, karada apışıp kalıyor!

H: Orası öyle... Karagözüm” (s. 578).

Oyunun üç tipi artık Cumhuriyet ilkelerine ve değerlerine bağlı olarak bir görüntü sergilerken uçak gibi bir icadın ülke savunması için ne kadar kıymetli olduğunu idrak ederler ve oğul Tepegöz’ü “Türkkuşu” kullanmayı öğrenmek için pilot okuluna kaydederler. Bu eğitim ve teknolojiye ileri hamlenin ardından Nazilli Dokuma Fabrikası ve Karabük Demir Çelik Fabrikası’na görmek için en uygun seyahat aracının uçak olduğuna kanaat getirirler. Anadolu’nun çeşitli yerlerindeki bu iki tesise çabuk gitmenin yolu uçaktan geçer. Bir otobüs ya da bisiklete binmenin rahatlığıyla uçağa binen bu üç tip ile seyirciye kalkınan Türkiye tablosu resmedilir.

Yeni Türk devleti, sanayi sahasında 1930’lu yıllarla beraber devletçilik anlayışıyla âdeta bir seferberlik başlatır. Bu yapılanların tüm millet tarafından duyulması ve hükümete sıkı bir bağlılığın tesis edilmesi amaçlanmaktadır. Nitekim 1929 Ekonomik Buhranı ve Osmanlı’dan arta kalan iktisadi miras da hesaba katıldığında 1930 senesinde kurulan ve birkaç aylık bir yaşam süresi olan muhalif parti Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın halk tarafından destek alması da göstermiştir ki halk, iktisadi manada iyi durumda değildir ve güdümlü muhalefetten bile medet ummaktadır. İktidar, halkın yaşadığı gerçekliğe seçenek olarak kendi siyasi, iktisadi ve teknolojik hamlelerini sanat eserleri yoluyla akıllara kazımak fikrindedir. Sanatın etkin gücüyle halka çalışan ve çabalayan hükümet tasviri yaptırılır ki halk, başka yollara, muhalif fikirlere tevessül etmesin. Bu fikirle hareket eden Ercüment Behzat, yeni nesil tipi Tepegöz’e “makine devri”ni Türkiye’ye yaşatan hükümete karşı çok büyük minnet duyguları beslenmesi gerektiğini söyler:

“T: Şimdi sürat asrı... Kağnı devrini kapattık, motor devrini açtık.

(...)

T: Lokomotiflerimizin, tayyarelerimizin, fabrikalarımızın, vapurlarımızın, silahlarımızın demirlerini hep Karabük verecek... Artık yabancılara muhtaç değiliz. Bütün hammaddelerimizi kendi fabrikalarımızda işliyoruz. Sultanların ve kapitülasyonların boğduğu yerli sanayii yeniden kuruyoruz” (s. 584).

Kapanan “kağnı devri” kapitalizmin kısıtlayıcı düşerek kapitülasyonlarla iktisadi hürriyeti kısıtlanan ve sanayide, ticarete ilerlemek için hamleler yaptıkça yıkılan Osmanlı’nın devridir. İki yüzyıllık modernleşme mazisinde Osmanlı sultan ve idarecileri her ne kadar askerî saha başta olmak üzere yerli bir sanayi yaratma gayretine girişler de bunda başarılı olamazlar. Başarı, Cumhuriyet idarecilerinin olur. Erken dönem Cumhuriyet idarecileri, kentleşme ve sanayileşmeyle toplumun sınıflara ayrılması tehlikesine seçenek olarak üretilen korporatizm uygulamalarını seçmiştir. Halk, ülkenin kalkınması için her türlü fedakârlığı seçerek organik bir bütün, bir aile gibi çalışmalıdır. Ülke insanı, kanaatkâr yapısını korumalı, çalışmayı kutsallaştırmalıdır. Tepegöz, böylesi bir fikrin uzantısı olan eğitim sisteminde yetişmiştir:

“T: Sana vereyim bir öğüt

Kendi ununu, kendin öğüt- demişler... Biz de şimdi öyle yapıyoruz.

H: Artık, hazır yiyip hazır giymeyeceğiz!

T: Hazırın ömrü,

Hasırın ömrü kadardır!

Kazanan et yer

Kazanmayan dert!

(...)

Açıldı Bozkırın gözü:

Özü bulundu fabrikanın!

Durmadan kışın, yazın,

Kazın- çocuklar- kazın!” (ss. 584, 585).

Cumhuriyet kalkınması, iktisadi manada gelişmenin yolunu Anadolu’dan geçirir. Demiryollarını artırır, Anadolu’nun yüzyıllardır ihmal edilmişliğini silmeye çalışır. Okullarda, kitaplarda, edebî eserlerde halkın sınıfsız bir toplumdaki müteşekkil yapısının altı çizilirken öte yandan çalışarak, yılmadan ve bıkmadan ilerleyerek vatanın yükseleceği fikri erken dönem Cumhuriyet siyasi ve sosyal hayatına damgasını vurur. Nitekim Tepegöz’e eşlik eden Hacivat’ın sözleri de bu yöndedir. Karagöz, tayyarede gördüklerinden memnun olur; ancak akli karışır, Osmanlı’daki alıştığı yaşam tarzının Cumhuriyet Türkiye’sinde bu kadar hızlı değişmesine şaşırır:

“H: Evet Karagözüm;

Kandil yerine- elektrik,

Sarnıç yerine- baraj!..

T: Medrese yerine- mektep,

Tezgâh yerine: fabrika!

H: Kağnı yerine- otomobil,

Sandal yerine- motor!

T: Saban yerine;

Ambarları buğdayla dolduran

Traktör!” (s. 588).

Oyunun sonlarında Osmanlı’nın geri kalmışlığının yanında ilerleyen, her gün gelişen bir Türkiye tasviri yapılır. Sanatın toplumu etkileyebildiği kabulünden hareketle erken dönem Cumhuriyet siyasi iktidarı; sanatçıları, inkılap değerlerinin sözcüsü ya da yansıtıcısı konumuna getirebilmiştir. Kimi zaman da sanatçı, gönüllü bir istekle ya da kendi çıkarları dâhilinde sanatını siyasi iktidarın sloganlarına, fikirlerine açık hâlde getirmiştir. Ercüment Behzat Lav’ın *Karagöz Stepte* oyunu, edebî manada, dramatik örgünün kuruluşu, ilerleyişi konularında yeterli bir olgunluğa sahip değildir. Dramatik örgü tamamen erken Cumhuriyet Devri kazanımlarının düşmanı Osmanlı yaşam tarzının tekrar Türkiye’de dirilmemesi ve Cumhuriyet değerlerinin halkın ruhunda, aklında canlı ve samimi hâlde kalmasının sağlanması üzerine kurulmuştur. Sanatçının eseriyle vermek istediği ileti, sanat yapmanın çok ötesinde olduğundan *Karagöz Stepte* oyunu siyaset ve edebiyat etkileşiminin sıkı bağlarla örüldüğü eserler arasındaki yerini alır.

3. SONUÇ

Sanatçıların gücü sanat eserleri aracılığıyla halkla kurdukları iletişim ve bağ ile zenginleşir. Bu münasebetin farkına sanatın varlığını ve kudretini kabullenmiş siyasetçiler, idareciler de varır. Bu bağlamda sanatın etkinliğini, tesir gücünü kendi siyasetlerinin bir aracı hâline sokmanın, güdümlü bir sanat anlayışını meydana getirmenin peşine düşen devir siyasetçileri ve sanatçılar arasında zamanla karşılıklı bir etkileşim oluşmuştur. Edebiyat ve toplumun çok katmanlı etkileşimli yapısı da düşünüldüğünde toplumu çok yakından ilgilendiren siyasi fikirler, siyasetçilerin aldığı tarihî kararlar belli ölçülerde sanat eserlerine de yansır. Sanatçı, toplumun bir parçası olarak kabul edildiğinde hiçbir politik düşüncesi ya da tavrı olmasa dahi devrin sosyal, siyasi ve iktisadi unsurlarını bir şekilde, müşahede ettiği hâliyle eserine yansıttığı kabul edilebilir. Diğer taraftan sanatçı, devrinin kimi hadiseleri karşısındaki görmezden gelişleri, susuşları ya da kabulleri ve savunuşlarıyla da politik bir duruşun sahibi olur. Her iki sanatçı tavrı da gösterir ki sanatçı ister siyasi iktidara bir şekilde bağlı olsun ya da olmasın devrinin belli ölçülerde yansıtıcısı konumundadır.

Osmanlı’nın yirminci yüzyıldaki son senelerini bizzat müşahede edişine ilaveten doğduğu Batılı, modern ve siyasetin çok etkili olduğu ortamın da tesiriyle ve aldığı eğitimle Ercüment Behzat Lav’ın sanat anlayışı zamanla toplumcu bir muhteva kazanmıştır. Türk şiirine Nâzım Hikmet’le aynı dönemde farklı kaynaklardan toplumcu serbest şiirin ilk örneklerini getiren Ercüment Behzat, aynı toplumcu tavrı sanat hayatının diğer unsurlarına da yansıtmıştır. Ercüment Behzat’ın çok yönlü sanatçı kişiliği, toplumcu gerçekçi anlayışla ilerlemiş, zenginleşmiştir. Atatürk Devri Batılılaşma çabalarının “halka doğru” ilkesiyle hareket ederek halkçılık ilkesini şiar edinen yapısı, Ercüment Behzat’ın modern ve toplumcu edebî anlayışıyla örtüşür.

Bu örtüşme ya da beraber ilerleme Atatürk Devri idarecilerinin kalkınma faaliyetlerini devrin sanat eserlerinde görme, halka edebî biçimler aracılığıyla bu kalkınma faaliyetlerinin sevimli ve samimi gösterilme isteği katmanlı bir etkileşimi doğurur. Ercüment Behzat'ın *Karagöz Stepte* oyunu için Osmanlı kültürüyle bağlarını kopararak Batılılaşma arzusunda olan erken dönem Cumhuriyet siyasi iktidar söylemlerinin sanat yapmanın çok ötesine geçtiği, güdümlü sanatın sınırlarında üretildiği söylenebilir. *Karagöz Stepte* oyunuyla, sanat ve siyasi iktidar münasebetinin derin ve etkileşimli bağları ortaya çıkarılmıştır. Atatürk Devri gibi Batı menşeli bir kalkınmayı şiar edinmiş ve mazisi yüzyıllar öncesine dayanan Osmanlı kültürünü silmeye çalışan yeni Türk devletinin kendi söylemlerini içeren inkılapçı sanat anlayışının tesiriyle Ercüment Behzat'ın geleneksel *Karagöz* oyunu tiplerini dönüştürdüğü, siyasi iktidar söylemlerine uygun hâle getirdiği sanat ve siyaset münasebetinin yansımalarındandır.

Sanatçıların siyasi iktidarın söylemlerine çeşitli yorumlar getirdiği bilinmektedir. Ercüment Behzat güdümlü sanatın bir yansıtıcısı konumunda tavır almış, Osmanlı kültürüne seçenek olarak üretilen, geliştirilen ve korunmaya çalışılan inkılap kazanımlarına methiyeler düzmüş, Osmanlı kültürünün eğitim, dinî yapı, sosyal sınıflar gibi kimi unsurlarını kıyasıya tenkit etmiştir. Siyasi iktidar, Osmanlı'nın muhalefetle ya da sosyal sınıflar bünyesinde tekrar gündeme gelmesini engellemek ister; iktidar, hem kendi inkılapçı coşkusunu canlı tutmanın bir çaresi olarak hem de saltanat, hilafet merkezli bir yönetimin tekrar dirilmesinden doğan korkunun bir ürünü olarak Osmanlı kültürünün eski ve çağ dışı olduğunun altını çizer. Ercüment Behzat, oyununda politik bir sanatçı tavrıyla tam da siyasi iktidarın bu isteğini yerine getirir.

Osmanlı kültürünün birçok sahada geri kalmışlığı, *Karagöz* ve *Hacivat* tiplerinin yarattığı zıtlıkla dile getirildikten sonra eserde, “makine çağı” ifadeleriyle karşılık bulan gelişme ya da kalkınma kavramları, inkılabın 1940 senesine kadar yaptığı icraat ve faaliyetlerin bir resmigeçidiyle ilerler. Bir sanat eserinden ziyade siyasi fikir ve sloganların yer aldığı oyun, bu özellikleriyle sanat ve siyaset etkileşiminin, göstermecî tiyatronun başarılı ve tipik örneklerinden birine dönüşür.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayım etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tamamı, beyan edilen tek yazar tarafından yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akşin, S. (1997). *Ana çizgileriyle Türkiye'nin yakın tarihi* (Cilt: 2). Yenigün Yayıncılık.
- And, M. (1973). *50 yılın Türk tiyatrosu* (2. baskı). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aslan, A. (2014). Tayyare Cemiyeti'nin propaganda faaliyetleri ve tayyare bayramları. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(3), 141- 150.
- Aydemir, B. (2017). *Sanatta dirijizm devrimden telkine halkevleri- inkılap oyunları* (1. baskı). Mitos Boyut.
- Bezirci, A. (1997). *Halk ve sosyalizm için kültür ve edebiyat* (1. baskı). Evrensel Kültür Yayınları.
- Coşkun, S. (2007). Edebiyatın siyasetle imtihanı: Tanzimat sonrasında siyaset edebiyat ilişkisi üzerine bir çözümleme. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 4(13- 14), 95- 108.
- Çıkla, S. (2007a). Türk edebiyatında kanon ve inkılâp kanonu. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 4(13-14), 25- 46.
- Çıkla, S. (2007b). Türk edebiyatında dirijizmin Karagöz piyesleri boyutu. *Millî Folklor*, 73, 61- 67.
- Demirkan, E. (2002). *Ercüment Behzat Lav hayatı-sanatı-eserleri* (1. baskı). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eagleton, T. (2017). *Edebiyat kuramı* (5. basım). Ayrıntı Yayınları.
- Kaplan, M. (2020). *Tevfik Fikret: Devir-şahsiyet-eser* (25. baskı). Dergâh Yayınları.
- Köroğlu, E. (2010). *Türk edebiyatı ve birinci dünya savaşı* (2. baskı). İletişim Yayınları.
- Tan, N. (11.09.2022). *Atatürk dönemi tiyatro ve opera çalışmalarında Türk halk kültüründen nasıl yararlandı?* T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78670/aturk-donemi-tiyatro-ve-opera-calismalarinda-turk-hal-.html#:~:text=Y%C3%BCce%20Atat%C3%BCrk%2C%20Cumhuriyet%20d%C3%B6nemi%20m%C3%BCzik,mitolojisinden>.
- Tekerek, N. (2001). Halk tiyatrosu geleneğimizde soyutlama, abstraction ve yapısal yansımaları. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(7), 205- 213.

YOLSUZLUK KONUSUNDA YAPILMIŞ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN İÇERİK ANALİZİ YÖNTEMİYLE İNCELENMESİ

EXAMINATION OF GRADUATE THESIS ON CORRUPTION BY CONTENT ANALYSIS METHOD

Muhammed Enes KAN¹, Salih Börteçine AVCİ²

1. Öğr. Gör., Bayburt Üniversitesi,
meneskan@bayburt.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-9786-9858>
2. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi,
savci@atauni.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-3878-9436>

Makale Türü   **Article Type**
Araştırma Makalesi   Research Article

Başvuru Tarihi/Apply Date
30.07.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
13.10.2022

DOI
10.20875/makusobed.1151188

Öz

Dünya Bankası tarafından “kamu otoritesinin kişisel çıkar sağlamak amacıyla kötüye kullanılması” olarak tanımlanan yolsuzluk, birçok ülke için önemli bir sorun teşkil etmekte, devletin ve toplumun birçok farklı alanına yayılan olumsuz etkileri bulunmaktadır. Böylesine önemli bir soruna bilim insanları da kayıtsız kalmamış hem yerli hem yabancı literatürde konuya ilişkin birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Türkiye’de yolsuzluk konusunda yapılan lisansüstü tezlerin genel bir profilini çıkarmak amacıyla yapılan bu çalışmada doküman incelemesine dayalı içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma kapsamına alınan tezler NVIVO 12 Paket Programı yardımıyla çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Konuyla ilgili YÖK’ün Tez Veri Tabanından ulaşılan toplam 80 lisansüstü tezin içeriğine ilişkin en önemli bulgular şunlardır; Tezlerin yıllara göre dağılımı farklılık gösterse de özellikle son yıllarda konuya ilişkin daha fazla tez çalışması gerçekleştirilmiştir, tezlerin çoğunluğu yüksek lisans tezidir, tezler genellikle Türkçe olarak yazılmıştır, tezlerin çoğunluğu devlet üniversitesi bünyesinde ve sosyal bilimler enstitülerinde çalışılmış ve iktisat, maliye, kamu yönetimi ana bilim dalları bünyesinde yürütülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Yolsuzluk, Türkiye’de Yolsuzluk, Türkiye’de Yolsuzluk Konulu Lisansüstü Tezler.*

Abstract

Defined by the World Bank as "the abuse of public authority for personal gain", corruption poses an important problem for many countries and has negative effects that spread to many different areas of the state and society. Scientists have not been indifferent to such an important problem, and many studies have been carried out in both domestic and foreign literature. Content analysis method based on document analysis was used in this study, which was carried out to create a general profile of postgraduate theses on corruption in Turkey. The theses included in the scope of the study were subjected to various classifications with the help of NVIVO 12 Package Program. The most important findings regarding the content of a total of 80 postgraduate theses obtained from the Higher Education Institutions Thesis Database on the subject are as follows; Although the distribution of theses by years varies, especially in recent years, more thesis studies have been carried out on the subject, the majority of theses are master's thesis, the theses are generally written in Turkish, the majority of theses are conducted at state universities and social sciences institutes, and the majority of theses are economics, finance, carried out within the departments of public administration.

Keywords: *Corruption, Corruption in Turkey, Graduate Theses on Corruption in Turkey.*

Bu makaleye atf yapmak için:

Kan, M. E. ve Avcı, S. B.. (2022). Yolsuzluk konusunda yapılmış lisansüstü tezlerin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi. *MAKU SOBED*, (36), 120-136. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1151188>

EXTENDED SUMMARY

Aim

The aim of this study is to draw a general profile of postgraduate thesis studies on corruption in Turkey. Postgraduate theses made in Turkey will be subjected to predetermined classifications and examined, so that they will be able to shed light on the researchers who are considering working on the subject in the future, and contribute to the shaping of their research.

Methods

The aim of this study is to make a general profile of postgraduate theses on corruption in Turkey. In this study, postgraduate thesis studies on corruption will be classified according to various criteria and the general profile of the studies done so far will be drawn. Content analysis method based on document review was used in the study. The content analysis method is a method that enables the researcher to identify and classify the common signs in the sources he scans, and to determine which judgments the signs contain and present them as a scientific report (Koçak and Arun, 2006, p. 22).

The research started with a search by typing the keyword "corruption" in the search button on the website of the National Thesis Center of the Council of Higher Education. As a result of this search, a total of 95 postgraduate theses were listed, 15 of which were found to be inaccessible. For this reason, 80 postgraduate thesis studies were included in the scope of the study.

Graduate theses included in the study were uploaded to the NVIVO 12 Pro statistics program and coded with the help of the program and subjected to various classifications. These classifications were carried out according to the following features of the thesis:

- According to the year the thesis was published;
- By type of thesis (degree);
- According to the publication language of the thesis;
- According to the institute where the thesis was published;
- According to the title of the thesis advisor;
- According to the total number of pages of the thesis;
- According to the number of domestic sources used in the thesis;
- According to the number of foreign sources used in the thesis;
- According to the type of university where the thesis study was carried out;
- According to the data set used in the thesis study;
- According to the geographical area covered by the thesis study;
- According to the pattern of the thesis work;
- According to the aspect of corruption in the thesis study;
- According to the field of thesis study

Conclusion

The first postgraduate thesis on the subject of corruption was carried out in 1997, and a total of 95 postgraduate thesis studies have been completed since then.

Although the number of theses on corruption showed slight fluctuations over the years, it reached the highest levels in 2018 and 2019, and the number of theses in the last 5 years has exceeded 40% of the total number of theses.

A significant part of the theses on corruption (75.5%) consists of master's theses. The majority of theses (85%) on corruption were written in Turkish, although there are also theses published in English and Arabic.

Most of the theses on corruption (86.25%) were conducted within the body of the social sciences institute.

Most of the postgraduate theses on corruption (58.75%) are in the range of 100-199 pages and the average number of pages is 153.5.

In most of the postgraduate theses on corruption (45%), only 0-50 domestic sources were used.

In most of the postgraduate theses on corruption (48.75%), only 0-50 foreign sources were used.

Most of the postgraduate theses on corruption (87.5%) were conducted by state universities.

In the majority of postgraduate theses on corruption (82.5%), as a data set; statistical data or documents were used.

More than half (51.25%) of the postgraduate theses on corruption dealt with the subject in the context of Turkey.

Most of the postgraduate theses on corruption (58.75%) have a qualitative research design.

Most of the postgraduate theses on corruption (62.50%) evaluated the issue holistically, that is, with more than one dimension. Despite this, the rate of postgraduate thesis focusing only on the economic dimension of corruption (31.25%) was also quite high.

It has been determined that postgraduate theses on corruption are concentrated in the departments of economics, public administration and finance.

1. GİRİŞ

Geçmiş M.Ö. 4. Yüzyılda yazılmış olan Arthasastra isimli esere kadar uzanan yolsuzluk olgusu (Bardhan, 1997, s. 1320) günümüzde gerek gelişmiş gerekse gelişmemiş ülkelerde görölmekte olup, sıklığı ve yoğunluğu farklı olsa da her ülkenin ortak problemlerden biridir. Ortaya çıkmamasının birçok farklı nedeni olan ve ülkenin ekonomik, kültürel, sosyal yapısında önemli bozulmalara sebep olan yolsuzluk, toplumun çözölmeye gereken ortak problemlerinden biri olarak görölmektedir. Bu durum konunun bilim insanlarının da ilgisini çekmesine sebep olmuş ve konuya ilişkin yerli ve yabancı literatürde birçok çalışma yapılmıştır. Yolsuzluğu nedenlerini ortaya koymaya çalışan (Person vd., 2003; Adaman vd., 2001; Paldam, 2002; Treisman, 2000; Aksu vd., 2006; Tosun, 2003), yolsuzluğu etkilerini araştıran (Herzfeld ve Weiss 2003; Bakırtaş, 2012; Bağdigen ve Tunçer, 2004; Abed ve Davoodi, 2000; Mo, 2001; Fisman ve Svensson, 2007), farklı olgularla ilişkilerini tespit etmeyi amaçlayan (Yardımcıoğlu, 2013; Örucü vd., 2012; Gurgur ve Shah, 2005; Yaklaşık ve Çetin, 2014; Akçay, 2002; Erkal vd., 2014; Lederman vd., 2001; Oral ve Sayın, 2009) olduğu geniş bir yelpazede bilimsel çalışmalar gerçekteşirmiştir.

Türkiye açasından da önemli problemlerden biri olarak görölen yolsuzluk olgusuna ilişkin bilim insanları birçok kitap, makale, bildiri çalışması gerçekteşirmiş, bunlara ilaveten yolsuzluk konusu üniversitelerde lisansüstü tez çalışmalarına da konu olmuştur. Bu çalışma Türkiye’de yolsuzluk konulu lisansüstü tezlerin genel bir profilini çıkarmak amacıyla gerçekteşirilmiştir. Yolsuzluğu ilişkin lisansüstü tezlerin çeşitli sınıflandırmalara tabi tutularak sonuçlar ortaya konulması, gelecekte konu hakkında çalışma yapmayı düşünöen araştırmacılara ışık tutabilecek, konuyu ele alma ve araştırmalarının şekillenmesine katkı sağlayabilecektir. Bu amaç çerçevesinde Türkiye’de yayımlanan lisansüstü tezlerin erişime aıldığı Yüksek Öğretim Kurulu’nun Ulusal Tez Merkezi’nin web sayfasında (Yükseköğretim Kurulu, 2022) yolsuzluğu ilişkin tezler araştırılmış, erişime aık olan 80 lisansüstü tez çalışması çalışma kapsamına dahil edilerek içerik analizine tabi tutulmuştur.

2. YOLSUZLUK KAVRAMI

Günümüzde hemen hemen bütün ülkelerin ortak problemlerinden olan yolsuzluk olgusunun, üzerinde uzlaşılmış tek bir tanımı bulunmamaktadır (Berksoy ve Yıldırım, 2017, s. 2). Yolsuzluğu ilişkin olarak en sık kullanılan tanım Dünya Bankası tarafından “kamu otoritesinin kişisel çıkar sağlamak amacıyla kötüye kullanılması” şeklinde yapılan tanımdır (Ilıman ve Tekeli, 2016, s. 64). Kavram Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlüğünde ise “*yolsuz olma durumu, bir görevi, bir yetkiyi kötüye kullanma*” şeklinde tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu Sözlüğu, 2022). Yolsuzluğu ilişkin dünyadaki en önemli kuruluşlardan biri olan Uluslararası Şeffaflık Örgütü ise yolsuzluğu “kamu gücü ile sınırlı olmayan herhangi bir görevin şahsi çıkarlar için kötüye kullanılması” şeklinde tanımlamaktadır (Uluslararası Şeffaflık Örgütü, 2022).

Yolsuzluğu ilişkin birçok farklı tanım yapılmış olmasına rağmen, yolsuzluğu içinde üç farklı unsuru barındırdığı ifade edilmektedir. Bunlardan ilki yetki unsurudur. Yolsuzluk olgusu taraflar arasındaki bir değiş tokuş ilişkisidir. Bu ilişkide de taraflardan biri yetkilidir. Söz konusu yetkili kavramından genellikle kamu otoritesi anlaşılmaktadır. Yolsuzluğu ilişkin ikinci unsur kurallara aykırılık unsurudur. Toplumsal yaşam ve devlet teşkilatı çeşitli kurallar ile düzenlenmiştir. Söz konusu bu kuralların birçoğu devlet yaptırımlarıyla donatılmış yasalardır. Yolsuzluk olgusunda kamu görevlilerinin bu kuralları ihlali söz konusu olmaktadır. Yolsuzluğu son unsuru ise, yolsuzluk davranışı sonucu elde edilen çıkar unsurudur. Yolsuzlukta taraflardan biri, kamu görevlisini yasal olmayan bir etkileme ile etkileyerek (menfaat sağlayarak), kamusal gücü ile takas gerçekteşirmektedir. Bu menfaat para, mal gibi maddesel bedel içerikli olabileceği gibi maddi olmayan menfaatler de olabilmektedir (Özsemerci, 2003, ss. 6-7).

Çeşitli unsurları bünyesinde barındıran yolsuzluğu ilişkin literatür incelendiğinde yolsuzluğu birçok farklı türü olduğu ve bunların çeşitli sınıflandırmalara tabi tutularak incelendiği görölmektedir. Söz konusu bu sınıflandırmalardan en sık kullanılanı siyasal yolsuzluk-yönetmel yolsuzluk ayrımıdır. Bu ayrımında siyasi yolsuzluk, “*siyasi fonksiyonlardaki kamusal yetkinin, siyasaların oluşturulma süreçlerinde bir takım kişisel çıkarlar gözetilerek, kanunlara aykırı bir şekilde kullanılması*” şeklinde ifade edilirken, yönetmel yolsuzluk ise “*yönetimsel fonksiyonlara ilişkin olan kamu yetkilerinin, siyasaların uygulanması esnasında çıkar gözetilerek ve yasal düzenlemeler ihlal edilerek kullanılması*” olarak ifade edilmektedir (Berkman, 2009, s. 22). Yolsuzluğu ilişkin bir diğer ayrım ise iç yolsuzluk ve dış yolsuzluk ayrımıdır. Yolsuzluk eğer idarenin kendi içinde ortaya çıkmışsa bu iç yolsuzluk olarak adlandırılmaktadır. İç yolsuzluk idari personelin kamu mallarını zimmetine geçirmesi, sahte belgeler ile kendisine çıkar sağlaması, liyakati hiçe sayarak atamaların

gerçekleştirilmesi gibi sadece idare içinde kalan yolsuzluklardır. Dış yolsuzluk ise idari personelin hizmet alanlara ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Örneğin bir kamu personeli zaten yapması gereken bir iş için rüşvet almakta ya da hizmet alanların bilgisizliğinden faydalanarak haksız ödemelerle çıkar sağlamaktadır. Yolsuzluğun kamu personeli ve hizmet alan arasında gerçekleşen bu türü dış yolsuzluk olarak adlandırılmaktadır (Klitgaard, 1988, ss. 19-20). Yolsuzluğa ilişkin diğer bir ayırım yolsuzluğun doğrudan bir cezai yaptırıma bağlanıp bağlanmamasına göre yapılan sınıflandırmadır. Bu sınıflandırmaya göre yolsuzluklar, doğrudan cezai yaptırıma bağlanmış yolsuzluk ve dolaylı olarak cezai yaptırıma bağlanmış yolsuzluklar olmak üzere ikiye ayrılır. Doğrudan cezai yaptırıma bağlanan yolsuzluk türleri olarak rüşvet, zimmet, irtikâp, kara paranın aklanması, dolandırıcılık, emniyeti suistimal, içeriden öğrenilenlerin ticareti vb. yasalarda suç olarak düzenlenen yolsuzluklar sıralanmaktadır. Dolaylı olarak cezai yaptırıma bağlanmış yolsuzluklar ise ceza kanununda veya ceza hükmü içeren diğer kanunlarda suç olarak tanımlanmasa bile unsurlarının varlığı durumunda görevi ihmal ya da görevi suistimal suçlarının kapsamında değerlendirilebilecek yolsuzluk davranışlarıdır. Bunlar ise rant kollama, lobicilik, oy ticareti, kayırmacılık gibi yolsuzluklardır (Tarhan vd., 2006, ss. 27-30).

Oldukça farklı türü ve dolayısıyla yapılış şekli olan yolsuzluk eylemlerinin birçok farklı nedeni bulunmaktadır. Yolsuzluğun nedenlerine ilişkin yapılan sınıflandırmada en sık kullanılanı yönetsel, ekonomik ve sosyal nedenler sınıflandırılmasıdır. Kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde ve devlet politikalarının uygulanması sırasında meydana gelen yolsuzluklar yönetsel yolsuzluklar olarak adlandırılmakta ve genellikle kurumların kötü idare edilmesi bu yolsuzlukların temel nedenini oluşturmaktadır (Karakaş, 2007, s. 52). Bürokrasinin merkezîyetçi yapısı (Örnek, 1988, s. 52), zor ve karmaşık vergi kanunları, yargı makamlarının yetersizliği (Tanzi, 1998, s. 11), hesap verebilirlik ve saydamlık sorunları (Hasanoğlu ve Aliyev, 2007, s. 19), vatandaşların kamu görevlilerini hizmet tedarikçisi olarak algılaması (Giannakopoulos, 2010, s. 41) gibi nedenler yolsuzlukların diğer yönetsel nedenleridir. Yolsuzluğun ekonomik nedenleri adından da anlaşılacağı üzere parasal konularla ilgilidir. Ekonomik nedenlerle yapılan yolsuzluklar genellikle ihtiyaç sahibi olan veya hırslı kişiler tarafından gerçekleştirilmektedir (Gebeye, 2012, s. 7). Yolsuzluğun ekonomik nedenleri arasında ise kamu görevlilerinin maaşlarının düşüklüğü ve düşük emekli ücretleri (Gür, 2014, s. 206), ulusal ve uluslararası yatırımlar, yüksek vergi oranları (Oktar, 2003, ss. 19-21), enflasyon (Öncel, 1995, s. 495), kayıt dışı faaliyetler (Sarılı, 2002, s. 33) vb. sıralanabilecektir. Yine yurttaşlık bilincinin gelişmemiş olması (Aydın ve Yılmaz, 2010, s. 82), hediye kültürü (Kahraman, 2010, s. 23), nüfus artışı ve göçler (Gerni vd., 2012, s. 132) gibi nedenler ise yolsuzlukların sosyal nedenlerinden bazılarıdır.

Devlet ve toplum içerisinde birçok farklı nedenle ortaya çıkan yolsuzluğun etkileri de en az nedenleri kadar çeşitlidir. Yolsuzluğun olumlu etkilerinin de olduğunu savunanlara rağmen yaygın görüşlere ve birçok bilimsel çalışmaya göre yolsuzluğun etkileri olumsuzdur. Yolsuzluğun olumlu etkileri olduğunu savunanlar, yolsuzlukların hantal bürokrasiyi hızlandırdığını (Giray, 2005, s. 123), yatırımları artırarak ekonomik verimliliği artırdığını (Akan, 2006, s. 103), çıkar gruplarını yönetime katarak şiddeti önlediği (Berkman, 2009, s. 129) gibi etkilerinden söz etmektedir. Yolsuzluğun olumsuz etkilerine bakıldığında ise toplumun oldukça farklı alanlarına yansıyan ciddi etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Yolsuzluğun olumsuz etkileri özellikle ekonomi alanında görülmektedir. Yolsuzluklar, ekonomik kalkınma önündeki önemli bir engeldir, yolsuzluklar kamu harcamalarını artırmakta (Giray, 2005, s. 125), mali açıklara sebep olmakta (Knack ve Keefer, 1995, s. 214), kamu gelirlerini azaltmakta (Akan, 2006, s. 105), yabancı yatırımları azaltmaktadır (Reiter ve Steensma, 2010, s. 1678). Yolsuzlukların ekonomiden başka birçok farklı alanda da olumsuz etkileri vardır. Yolsuzluklar kamu yönetiminin yapısının bozulmasına ve devletin vatandaşlar gözündeki meşruiyetinin sarsılmasına neden olmaktadır (Sezer ve Kargın, 2002, s. 221). Yolsuzluklar iş ahlakını bozmakta, eğitim ve sağlık hizmetlerine zarar vermekte (Gupta vd., 2000, s. 25), hukuk sistemini zedelemekte, en ileri boyutta ise toplumsal ayaklanmalara neden olabilmektedir (Cingi vd., 2002, s. 72).

Toplumsal birçok önemli konuda olumsuz etkileri ile anılan yolsuzluk Türkiye açısından da önemli problemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin özellikle çöküş döneminde yolsuzlukların hat safhaya ulaştığı ve çoğunlukla rüşvet şeklinde gerçekleştiği bilinmektedir. Toprak edinme imkanları, iltizam usulünün yozlaşması, memurların nüfuzlarını suistimal etmesi yolsuzluklarda etkili olmuştur (Aydın ve Yılmaz, 2010). Yolsuzluk konusunda Osmanlı Devleti'nden böyle bir miras olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde, meşruti bir yönetimden cumhuriyet yönetimine geçilmesi tek başına yolsuzlukları ortadan kaldırmada yeterli olmamıştır. Cumhuriyetin daha ilk yıllarında yolsuzluk olayları görülmeye başlanmıştır. Çok partili hayata geçtikten sonra da durum pek değişmemiş, tek partili hayatta olduğu gibi bu dönem de çeşitli siyasi yolsuzluklar görülmüştür. Kitle iletişim araçlarının yeterince gelişmemiş olması ve bu nedenle vatandaşların konuya ilişkin bilinç düzeylerinin düşük olması, toplumun yolsuzluklara

karşı koyma mekanizmasının gelişmemesine sebep olmuştur. Yolsuzlukların 1980’li yıllarda daha da arttığı bilinmektedir. Aslında bu durum o dönemde sadece Türkiye’ye özgü değildir, dünya genelinde yolsuzluklar artmıştır. Söz konusu dönemde Türkiye’de özellikle yatırımcılara verilen teşvikler artırılmış, lakin bu teşviklerden faydalananlar durumu suistimal etmişlerdir. Yardımlar çoğu kişi tarafından başka yerlerde başka amaçlarla kullanılmıştır. 1986 yılından sonra ise özelleştirmeler artmış, bu özelleştirmeler yapılırken de rant kollama eylemlerinin yaygınlaştığı gözlemlenmiştir (Özsemerci, 2003, ss. 38-41). Türkiye’nin yolsuzluğa ilişkin olumsuz karnesi, yolsuzlukla mücadele amacı ile kurulan uluslararası bir kuruluş olan Uluslararası Şeffaflık Örgütü raporlarında da görülmektedir. Uluslararası Şeffaflık Örgütü, uluslararası alanda yolsuzluğun nedenlerini tespit etmeye çalışan, reformlar hazırlayan, yolsuzluğa mücadeleye ilişkin sözleşmelerin hazırlanmasına liderlik yapan ve hükümetlerin, kurumların ve sivil toplum kuruluşlarının uygulamalarını izleyen bir örgüttür. 1993 yılında kurulan örgüt, 1995 yılından itibaren her yıl “Yıllık Yolsuzluk Endeksi” yayınlamaktadır. Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından yayımlanan Yolsuzluk Endeksinde Türkiye’nin aldığı puanlar ve dünya ülkeleri içindeki sıralaması Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Uluslararası Şeffaflık Örgütü Yolsuzluk Algılama Endeksi: Türkiye

YIL	TÜRKİYE’NİN SKORU	ÜLKE SAYISI	TÜRKİYE’NİN SIRASI
1995	4,10	40	27
1996	3,54	54	33
1997	3,21	52	38
1998	3,40	85	54
1999	3,60	99	54
2000	3,80	90	50
2001	3,60	91	54
2002	3,20	102	64
2003	3,10	133	77
2004	3,20	146	77
2005	3,50	158	69
2006	3,80	163	60
2007	4,10	179	66
2008	4,60	180	58
2009	4,40	180	61
2010	4,40	178	56
2011	4,20	182	61
2012	4,90	174	54
2013	50	175	53
2014	45	198	64
2015	42	198	66
2016	41	198	75
2017	40	198	81
2018	41	198	78
2019	39	198	91
2020	40	180	86
2021	38	180	96

Kaynak: Uluslararası Şeffaflık Örgütü, 2021

Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından yayımlanan Yolsuzluk Endeksinde Türkiye’nin aldığı skorların sunulduğu Tablo 1’de de görüleceği üzere yolsuzluklar Türkiye açısından hala önemli bir problemdir. Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından yayımlanan son yolsuzluk algı endeksi sonuçları 2021 yılına aittir. Yayımlanan bu rapora göre Türkiye son 10 yıl içerisinde en çok puan kaybeden ülkeler arasında yer almış, Avrupa Birliği üyesi ülkeler ile karşılaştırıldığında ise 27 üye ülkeden de düşük puan alarak Bulgaristan’ın ardından sonuncu sıraya yerleşmiştir. Bu tablo yolsuzluğun Türkiye açısından önemli sorunlardan biri olduğunu gözler önüne sermekte ve daha öncede belirtildiği gibi devlet ve toplum için yaydığı olumsuz etkilerin bertaraf edilmesi için çözülmesi gereken öncelikli bir problem olduğunu göstermektedir.

3. YÖNTEM

Yolsuzluklar geçmişten günümüze kadar birçok ülkenin en temel problemlerinden biri olduğundan, bilim insanlarının da ilgisini çeken ve onları üzerinde araştırma yapmaya iten bir konudur. Bu durum kendini Türkiye’de de göstermiş, 1997 yılından bugüne kadar konuya ilişkin toplam 95 lisansüstü tez çalışması yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de yolsuzluk konusunda yapılan lisansüstü tezlerin genel bir profilini çıkarmaktır. Bu çalışmada yolsuzluğa ilişkin lisansüstü tez çalışmaları çeşitli kriterlere göre

sınıflandırılarak bugüne kadar yapılmış olan çalışmaların genel profili çizilecektir. Böylece konuya ilişkin çalışma yapmak isteyen araştırmacılara fikir sunabilecektir.

Çalışmada doküman incelemesine dayalı içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi yöntemi araştırmacının taradığı kaynaklardaki ortak işaretleri tespit ederek sınıflandırması ve söz konusu işaretlerin hangi yargıları içerdiğini saptayarak bilimsel rapor halinde sunabilmesini sağlayan bir yöntemdir (Koçak ve Arun, 2006, s. 22).

Araştırma Yüksek Öğretim Kurulu'nun Ulusal Tez Merkezi'nin web sayfasındaki tarama butonuna "yolsuzluk" anahtar sözcüğü yazılarak aratılması ile başlamıştır. Bu arama sonucunda toplam 95 lisansüstü tez listelenmiş, bunların 15 tanesinin erişime kapalı olduğu görülmüştür. Bu nedenle çalışma kapsamına 80 lisansüstü tez çalışması dâhil edilmiştir.

Denekler üzerinde gerçekleştirilmiş bir çalışma olmadığından, bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

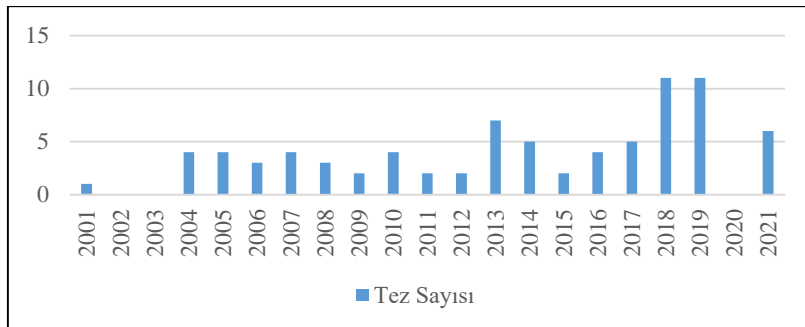
Çalışma kapsamına alınan lisansüstü tezler NVIVO 12 Pro istatistik programına yüklenmiş ve program yardımı ile kodlanarak çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırmalar tezin aşağıdaki özelliklerine göre gerçekleştirilmiştir;

- Tezin yayımlandığı yıla göre
- Tezin türüne göre (derecesine göre)
- Tezin yayın diline göre
- Tezin yayımlandığı enstitüye göre
- Tez danışman hocasının unvanına göre
- Tezin toplam sayfa sayılarına göre
- Tezde faydalanılan yerli kaynak sayılarına göre
- Tezde faydalanılan yabancı kaynak sayılarına göre
- Tez çalışmasının yürütüldüğü üniversitenin türüne göre
- Tez çalışmasında kullanılan veri setine göre
- Tez çalışmasının ele aldığı coğrafi alana göre
- Tez çalışmasının desenine göre
- Tez çalışmasında yolsuzluğun ele alınan yönüne göre
- Tez çalışmasının alanına göre

4. BULGULAR

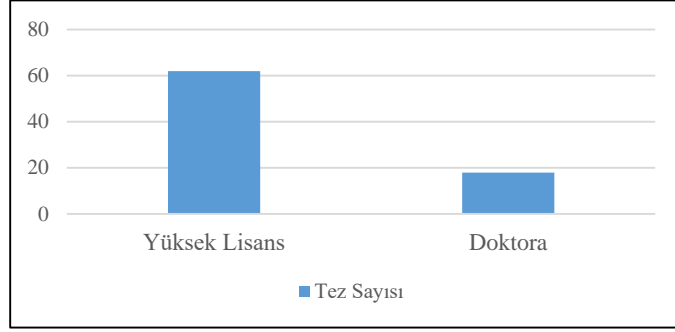
Yolsuzluk konusuna ilişkin yürütülen ilk tez çalışması 1997 yılında tamamlanmış olmasına rağmen erişime açık olmamasından dolayı çalışma kapsamına alınamamış, yolsuzluğa ilişkin erişime açık ilk tez çalışması 2001 yılında tamamlanmıştır. Çalışma kapsamına alınan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Lisansüstü Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

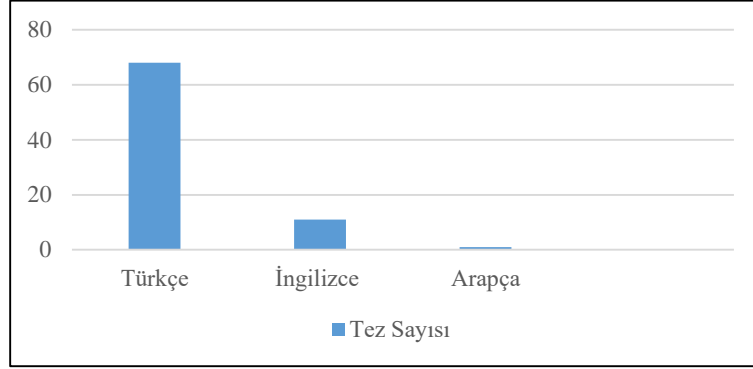
Yolsuzlukla ilgili olarak yazılan lisansüstü tezlerin türlerini gösteren Şekil 2 incelendiğinde, toplam 80 tezin 62'sinin yüksek lisans düzeyinde, 18'inin ise doktora düzeyinde olduğu görülmektedir.

Şekil 2. Lisansüstü Tezlerin Tez Derecelerine Göre Dağılımı

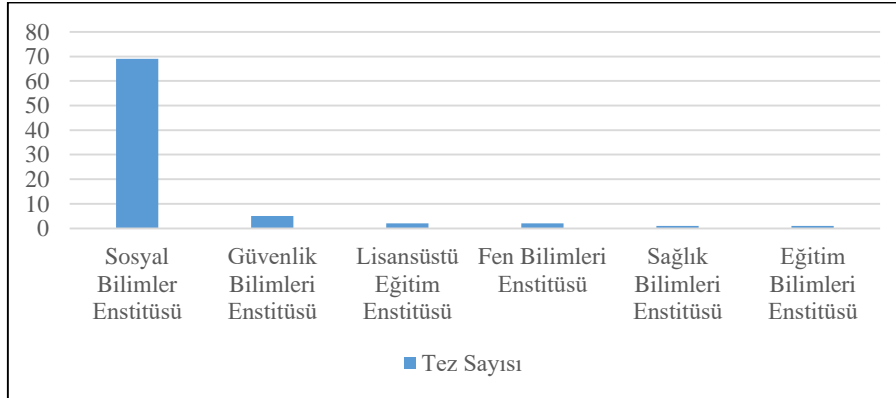
Çalışma kapsamına dâhil edilen tezlerin hangi dillerde kaleme alındığını içeren Şekil 3 incelendiğinde; tezlerin 68 tanesinin Türkçe, 11 tanesinin İngilizce, 1 tanesinin ise Arapça olarak yazıldığı görülmüştür.

Şekil 3. Lisansüstü Tezlerin Tez Derecelerine Göre Dağılımı

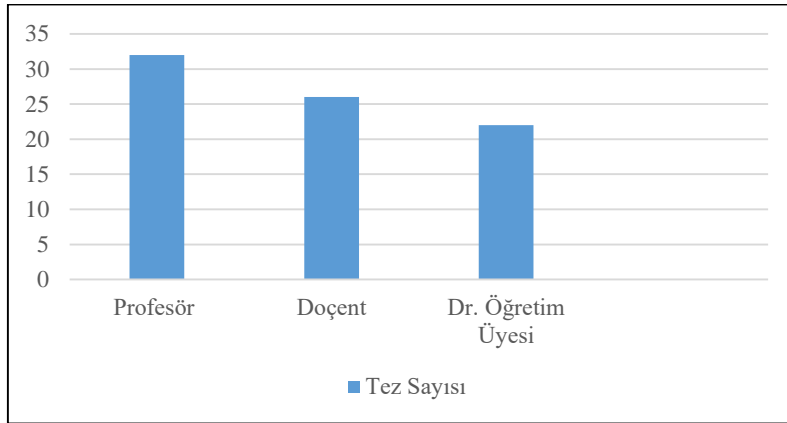
Yolsuzlukla ilgili olarak yazılan tezlerin enstitülere göre dağılımını içeren Şekil 4 incelendiğinde, sosyal bilimler enstitüsü çatısı altında 69 tezin yazıldığı ve bu sınıflandırmada açık ara başı çektiği görülmektedir. Güvenlik bilimleri enstitüsü ise 5 tez ile bu alanda ikinci sırada yer almıştır.

Şekil 4. Lisansüstü Tezlerin Yürütüldüğü Enstitülere Göre Dağılımı

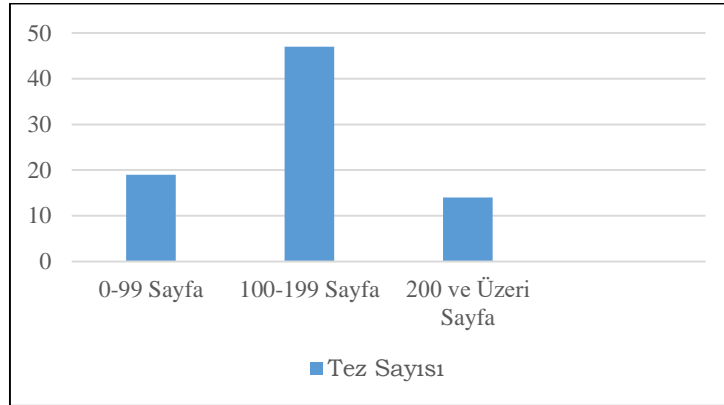
Yolsuzlukla ilgili yazılan lisansüstü tezlerin danışmanlığını yürüten öğretim elemanlarının unvanlarına göre dağılımları gösteren Şekil 5 incelendiğinde; profesör unvanlı öğretim elemanları tarafından 32, doçent unvanlı öğretim elemanları tarafından 26, doktor öğretim üyesi unvanlı öğretim elemanları tarafından 22 tezin yönetildiği görülmektedir. Türkiye’de 6 Mart 2018 tarihinde yardımcı doçent kadroları kaldırılarak, doktor öğretim üyesi kadroları oluşturulmuştur. 2018 yılından önceki tez çalışmalarında, danışman unvanı yardımcı doçent olan öğretim elemanları, doktor öğretim üyesi kategorisinde değerlendirilmiştir.

Şekil 5. Lisansüstü Tezlerin Tez Danışmanlarının Unvanlarına Göre Dağılımı

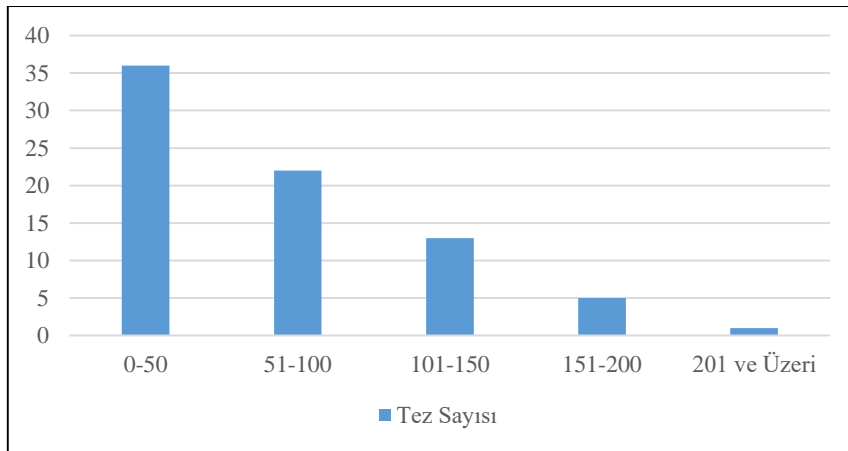
Şekil 6 incelendiğinde; yolsuzluk tezlerinin 19 tanesinin 0 ile 99 arasında, 47 tanesinin 100 ile 199 arasında, 14 tanesinin ise 200 ve üzeri sayfa sayısına sahip olduğu görülmektedir. Buna ilaveten, genel olarak tezlerin sayfa sayısı ortalaması 153,58 olarak hesaplanmıştır.

Şekil 6. Lisansüstü Tezlerin Sayfa Sayısına Göre Dağılımı

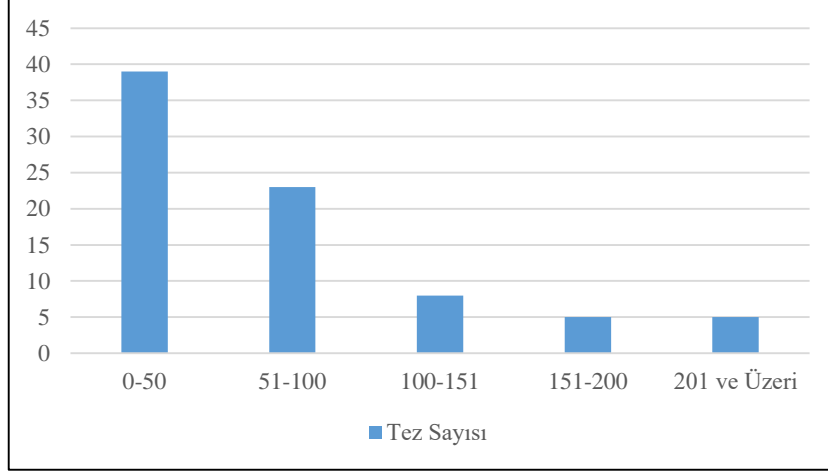
Şekil 7 incelendiğinde; tezlerin 36 tanesinin 0-50 arasında yerli kaynaktan, 22 tanesinin 51-100 arası yerli kaynaktan, 13 tanesinin 101-150 yerli kaynaktan, 5 tanesinin 151-200 yerli kaynaktan, sadece 3 tanesinin 201 ve üzeri sayıda yerli kaynaktan faydalandığı görülmektedir.

Şekil 7. Lisansüstü Tezlerin Tezde Kullanılan Yerli Kaynak Sayısına Göre Dağılımı Lisansüstü Tezlerin Sayfa Sayısına Göre Dağılımı

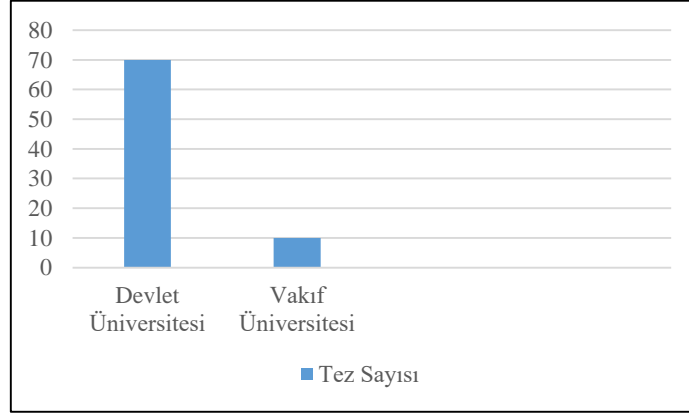
Şekil 8 incelendiğinde; tezlerin 39 tanesinin 0-50 arasında yabancı kaynaktan, 23 tanesinin 51-100 arası yabancı kaynaktan, 8 tanesinin 101-150 yabancı kaynaktan, 5 tanesinin 151-200 yabancı kaynaktan, yine 5 tanesinin 201 ve üzeri sayıda yabancı kaynaktan faydalandığı görülmektedir.

Şekil 8. Lisansüstü Tezlerin Tezde Kullanılan Yabancı Kaynak Sayısına Göre Dağılımı

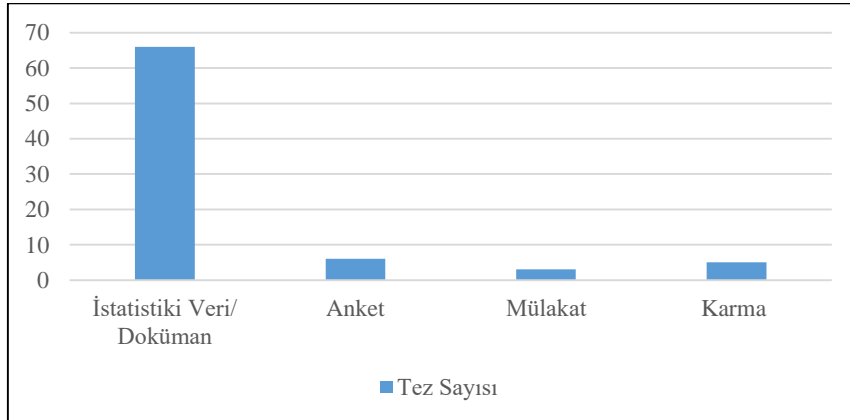
Yolsuzlukla ilgili olarak gerçekleştirilmiş olan tezlerin yazıldığı üniversitelerin türüne göre dağılımı içeren Şekil 9 incelendiğinde; tezlerin 70 tanesinin devlet üniversitelerinde, 10 tanesinin ise vakıf üniversitelerinde tamamlandığı görülmektedir.

Şekil 9. Lisansüstü Tezlerin Yürütüldüğü Üniversite Türüne Göre Dağılımı

Yolsuzluk konulu tez çalışmalarında kullanılan veri setlerinin dağılımını gösteren Şekil 10 incelendiğinde tezlerin 66 tanesinin istatistiki veri veya dokümanlar kullanılarak, 6 tanesinin anket uygulaması yapılarak, 5 tanesinin karma (anket ve doküman, görüşme ve istatistiki veri gibi iki ve daha fazla veri setinin birlikte kullanılması) veri seti kullanılarak, 3 tanesinin ise sadece mülakatlar (görüşmeler) ile elde edilen verileri kullanarak gerçekleştirildiği görülmektedir.

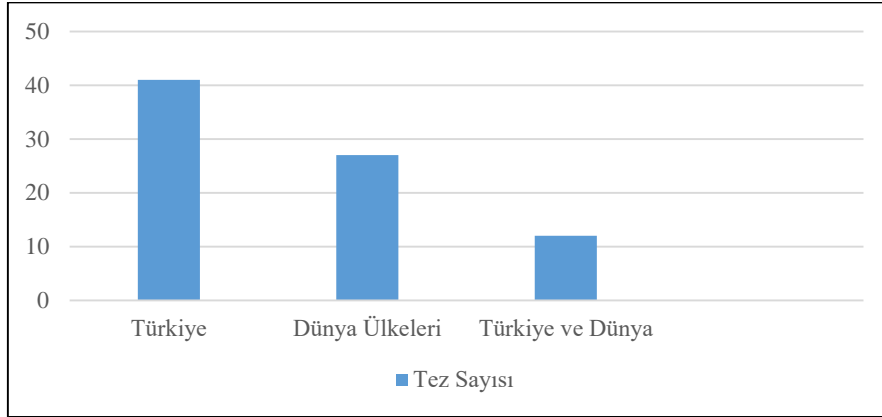
Şekil 10. Lisansüstü Tezlerin Tezde Kullanılan Veri Setlerine Göre Dağılımı

Yolsuzluk tez çalışmalarının kapsadığı coğrafi alana göre dağılımının gösterildiği Şekil 11 incelendiğinde 41 Tezin sadece Türkiye özelinde konuyu ele aldığı, 27 tezin dünya ülkelerinin bazılarında

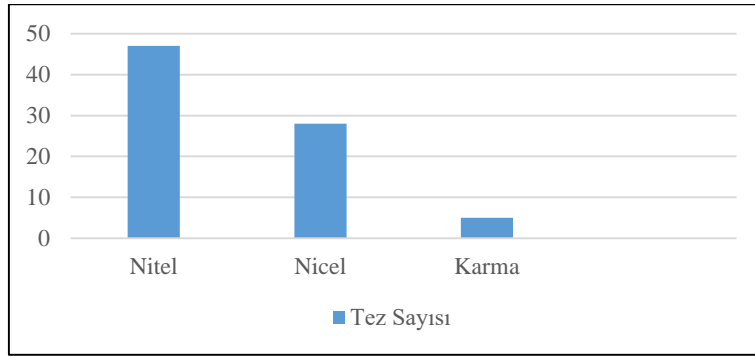
ilişkin olarak hazırlandığı (örneğin belli ülkelerin verileri ele alınarak) 12 tanesinin ise hem dünya ülkelerini hem de Türkiye'yi birlikte ele aldığı görülmektedir.

Şekil 11. Lisansüstü Tezlerin Konuyu Değerlendirdiği Coğrafi Alana Göre Dağılımı

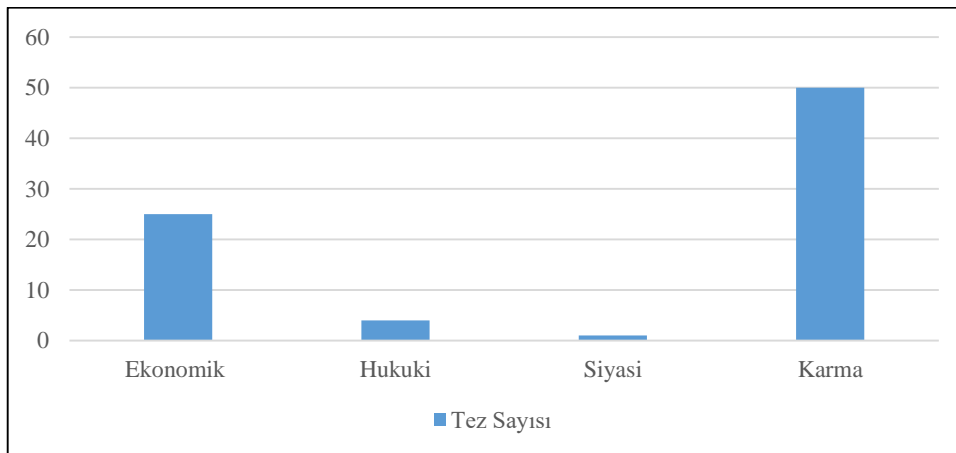
Yolsuzluk konusunda gerçekleştirilmiş olan tezlerin, çalışma desenlerine ilişkin dağılımları ifade eden Şekil 12 incelendiğinde; 47 çalışmanın nitel (kalitatif), 28 çalışmanın nicel (kantitatif), 5 çalışmanın ise nitel ve nicel yöntemleri bir arada kullanarak karma bir yöntem kullandığı görülmektedir.

Şekil 12. Lisansüstü Tezlerde Kullanılan Araştırma Desenine Göre Tezlerin Dağılımı

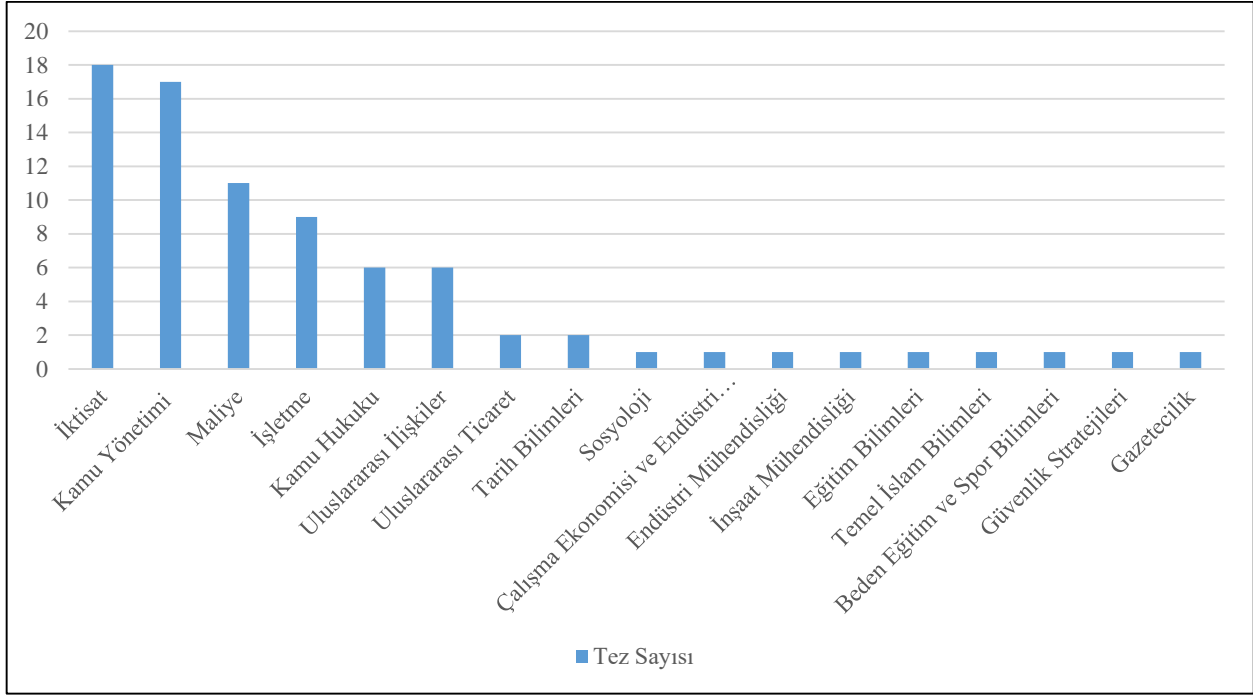
Yolsuzluk konusunda gerçekleştirilmiş olan tezlerde, yolsuzluğun hangi boyutuna odaklanıldığını gösteren Şekil 13 incelendiğinde, tezlerin 50 tanesinin yolsuzluğun birden fazla boyutunu kapsadığı için karma sınıfı altında toplandığı, bu sınıfı 25 tezle yolsuzluğun sadece ekonomik boyutu üzerine yazılan tezlerin takip ettiği görülmektedir. 4 tez çalışması yolsuzluğun hukuki boyutuna ilişkin iken, 1 tez çalışması yolsuzluğun sadece siyasi boyutuna odaklanmıştır.

Şekil 13. Lisansüstü Tezlerde Yolsuzluğun Ele Alınan Boyutuna Göre Tezlerin Dağılımı

Yolsuzluk konusunda yazılmış tezlerin ana bilim dallarına göre dağılımını gösteren Şekil 14 incelendiğinde 18 tez ile iktisat ana bilim dalı başı çekerken, onu 17 tez ile kamu yönetimi ana bilim dalı izlemektedir. Yine üçüncü sıradaki maliye ana bilim dalı 11 tez ile önemli bir oran yakalamıştır.

Şekil 14. Lisansüstü Tezlerin Yürütüldüğü Anabilim Dalına Göre Dağılımı

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünyada hemen hemen her ülkenin ortak sorunlarından biri olan yolsuzluk olgusu, yapısı ve mahiyeti nedeniyle toplumları birçok alanda olumsuz etkilemektedir. Tarihi oldukça eskilere dayanan bu olgunun zamana ve mekâna göre meydana geliş şekli ve miktarı değişiklik gösterse bile hala birçok ülke için önemli bir sorun olduğu görülmektedir. Yolsuzluk olgusu Türkiye özelinde de benzer nitelikler taşımaktadır. Yolsuzluklar Türkiye’de de geçmişten bugüne devam eden önemli problemlerden biridir.

Yolsuzluğun hem dünya hem de Türkiye açısından devam eden bir problem olması bilim insanlarının konuya eğilmesine, farklı boyutları, nedenleri, ortaya çıkış biçimleri, devlete ve topluma etkileri gibi temel konular ve konunun farklı detayları üzerinde çalışmalar yapmasına neden olmuştur. Yolsuzluk konusuna ilişkin olarak Türkiye’de yapılan lisansüstü tez çalışmalarının genel profilini ortaya çıkarmak amacıyla yapılan bu çalışmada, yolsuzluğa ilişkin bugüne kadar yapılan toplam 95 lisansüstü tez çalışması olduğu tespit edilmesine rağmen, 15 tezin erişimi bulunmadığı için toplam 80 lisansüstü tez çalışması çalışma kapsamına dâhil edilmiştir.

Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre yolsuzluk konusuna ilişkin ilk lisansüstü tez çalışmasının 1997 yılında gerçekleştirildiği, erişime açık olan ilk tez çalışması ise 2001 yılında yapıldığı tespit edilmiştir. Yolsuzlukla ilgili lisansüstü tez çalışmaları yıllara göre dalgali bir seyir izlese de 2018 ve 2019 yıllarında en yüksek sayıya ulaşmış, her iki yılda da 11 lisansüstü tez çalışması yapılmıştır. Son beş yılda (2017-2021) toplam 33 lisansüstü tez çalışması gerçekleştirilmiş, bu sayı genel toplamın %41,25’ini oluşturmuştur. Bu durum yolsuzluk konusuna olan ilginin son yıllarda daha da çok arttığının bir göstergesi olmuştur.

Yolsuzluğa ilişkin hazırlanan lisansüstü tezlerinin türlerine (derecesine) göre yapılan sınıflandırmada 80 tezin 62’sinin yüksek lisans düzeyinde, 18’inin ise doktora düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Yapılan tezlerin %75,5’ine karşılık gelen yüksek lisans tezlerinin yoğunlukta olması, genelde yüksek lisans tezlerine oranla daha kapsamlı ve daha detaylı çalışmalar olarak bilinen doktora tezlerinin sayısının artması gerektiğine bir işaret olabilecektir.

Yolsuzluk konulu tezlerin hangi dillerde yapıldığına ilişkin sınıflandırmada genel toplamın %85’ine karşılık gelen 68 tezin Türkçe yazıldığı görülmektedir. 11 tez çalışması İngilizce olarak kaleme alınmış, 1 tez çalışması da Arapça olarak yazılmıştır. Tezlerin Türkçe olarak kaleme alınması Türkiye’de çalışılan tezlerin genel profili ile uyumludur. Türkiye’de konu ile ilgili yapılan çalışmaların uluslararası arenada daha da ön plana çıkabilmesi için özellikle bilimin ortak dili olan İngilizce ile kaleme alınmış tez sayısının artışı faydalı olabilecektir.

Yolsuzluk konulu tezlerin çalışıldığı enstitü sınıflandırmasında 69 tezin yazıldığı sosyal bilimler enstitüsü genel toplamın %86,25'ini oluşturarak bu alanda açık ara birinci durumdadır. Yolsuzluğun özellikle kamu yönetimi, iktisat, maliye gibi sosyal bilimleri ilgilendiren bir kavram olmasından dolayı bu oransal üstünlüğün ortaya çıkması oldukça doğaldır. Genel toplam içerisinde %6,25'lik oranı ile sosyal bilimler enstitüsü dışındaki diğer enstitüleri geride bırakarak ikinci sırada bulunan güvenlik bilimleri enstitüsü dikkat çekicidir. Türkiye'de Polis Akademisi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi ve Milli Savunma Üniversitesi bünyesinde var olan güvenlik bilimleri enstitüleri, Türk Ceza Kanunu'nda suç olarak nitelenen yolsuzluğa ilişkin 5 tez çalışması üreterek bilime katkıda bulunmuştur.

Yolsuzlukla ilgili yazılan lisansüstü tezlerin danışmanlığını yapan öğretim elemanlarının unvanlarına göre yapılan sınıflandırmada sayıların birbirine yakın olmasına rağmen profesör unvanlı öğretim elamanları 32 tez ile (%40) en yüksek paya sahip olmuştur. Doçent unvanlı öğretim üyeleri 26, doktor öğretim üyeleri ise 22 tezin danışmanlığını yürütmüşlerdir.

Yolsuzluk konulu tezler sayfa sayılarına göre incelendiğinde 47 tezin 100 ile 199 arasında olduğu ve bu sayı genel toplamın %58,75'ini oluşturarak en yüksek oranı aldığı görülmektedir. 0 ve 99 sayfa ile 200 sayfa üzeri tezlerin birbirine yakın oranlarda olduğu ortaya konulmuştur. Tezlerin sayfa sayısı ortalaması da 153,5 çıkararak yine 100 ile 199 arası bir değer almıştır.

Yolsuzluk konulu tezlerde faydalanılan yerli kaynak sayıları incelendiğinde 36 tezin 0-50 aralığında yerli kaynaktan, 22 tezin 51-100 arası yerli kaynaktan, 13 tezin 101-150 yerli kaynaktan, 5 tezin 151-200 yerli kaynaktan, yalnızca 3 tezin 201 ve üzeri sayıda yerli kaynaktan faydalandığı görülmektedir. Genel toplam içinde %45'lik oranı ile ilk sırada bulunan 0-50 kaynak aralığı oldukça düşündürücüdür. Bir lisansüstü tez çalışması için bu sayılar düşük sayılabilecek nitelikte olup, tez çalışmalarında daha çok kaynaktan faydalanılarak daha nitelikli çalışmalar yürütülebilecektir.

Yolsuzluk konulu tezlerde faydalanılan yabancı kaynak sayıları incelendiğinde 39 tezin 0-50 aralığında yabancı kaynaktan, 23 tezin 51-100 arası yabancı kaynaktan, 8 tezin 101-150 yabancı kaynaktan, 5 tezin 151-200 yabancı kaynaktan, yine 5 tezin ise 201 ve üzeri sayıda yabancı kaynaktan faydalandığı görülmektedir. Yerli kaynak sayıları için yapılan sınıflandırma ile elde edilen sonuçlara benzer olarak, %48,75 oran ile genel toplam içerisinde en yüksek paya 0-50 arası kaynak sayısı sahiptir. Bu noktada yerli kaynak sayısına ilişkin yapılan yorum burada da yapılabilecektir. Tezlerde daha fazla yabancı kaynaktan faydalanılması, konu hakkındaki yabancı literatüre daha hakim olunması, gelişmeleri ve konu hakkındaki boşlukların daha doğru bir şekilde tespit edilmesine katkıda bulunacak ve daha nitelikli tezler üretilebilecektir.

Yolsuzluk tezlerinin çalışıldığı üniversitelerin devlet ve vakıf üniversitelerine göre yapılan sınıflandırmada 70 tezin devlet üniversitelerinde yazıldığı, bu sayının toplamın %87,5'ine denk geldiği, vakıf üniversitelerinde sadece 10 tezin yazıldığı görülmektedir. Türkiye'de bugün 131 devlet üniversitesi, 78 tane de vakıf üniversitesi bulunmaktadır. Her ne kadar devlet üniversitesi sayısı vakıf üniversitelerinden fazla olsa da, yolsuzluğa ilişkin yayımlanan tezler bakımından uçurum çok daha fazladır. Vakıf üniversiteleri yolsuzluk konusuna devlet üniversitelerine nazaran çok düşük miktarlarda ilgi göstermiştir.

Yolsuzluk konusunda yayımlanmış tezlerin kullandığı veri setleri incelendiğinde 66 tezin (genel toplamın %82,5'i) istatistiki veriler ya da dokümanlar üzerinden yürütüldüğü görülmektedir. Yolsuzluğa ilişkin yapılan çalışmaların birçoğu Dünya Bankası, Uluslararası Şeffaflık Örgütü gibi uluslararası kuruluşların açıkladığı sayısal veriler, sivil toplum kuruluşlarının yaptığı çalışmalar, ulusal ve uluslararası kanunlar gibi istatistik veriler veya dokümanlar kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Yolsuzluk yapısı gereği ekonomik, sosyal, hukuksal, siyasal birçok boyutu olan bir kavram olduğu için, konuya ilişkin çalışmalarda istatistiki veriler ve dokümanların sıklıkla tercih edilmesi oldukça doğaldır. Bunlar dışında kalan tezlerden 6 tanesi anket uygulaması yaparak, 5 tanesi anket, görüşme, doküman, istatistiki veri gibi veri setlerinden birkaçını birlikte kullanarak, 3 tanesi ise görüşmeler yolu ile elde edilen veriler kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Yolsuzluk tez çalışmalarının kapsadığı coğrafi alana göre sınıflandırıldığında, 41 tezin konuyu Türkiye özelinde çalıştığı görülmektedir. Yolsuzluğun Türkiye açısından hala devam eden bir problem olduğu dikkate alındığında, Türkiye'de yürütülen lisansüstü tezlerin büyük bir çoğunluğunun konuyu Türkiye özelinde ele alması oldukça doğal bir durumdur. Buna ilaveten hem dünya ülkelerini hem de Türkiye'yi kapsayan 12 tez çalışmasının da birçoğunun Türkiye ile dünyanın diğer ülkelerini kıyaslama şeklinde yapıldığı görülmektedir. Yine söz konusu bu tezlerin de konuyu Türkiye açısından değerlendirmelerde bulunma amacı ile ele aldığını söylemek mümkündür. Bunlar dışında kalan 27 lisansüstü tezin ise dünyadaki çeşitli ülkeler, belli kıtalar, belli kuruluşlar ve birlikler bağlamında yapıldığı görülmektedir.

Yolsuzluk konusunda yürütülmüş olan tezlerin, çalışma desenlerine ilişkin yapılan sınıflandırmada tezlerin %58,75'inin nitel araştırma yöntemleri ile gerçekleştirildiği, tezlerin %35'inde ise nicel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir. Hem nitel hem nicel araştırma yöntemlerinden faydalanan tez sayısı ise sadece 5'te kalmış ve genel toplam içerisinde %6,25'lik bir değer almıştır. Yolsuzluk konusu ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal, hukuki birçok farklı alanla ilişkili olduğu için konu hem nitel hem de nicel araştırmalara imkân tanımaktadır. Bu durum istatistiki verilere de yansımış nitel araştırma yöntemleri ile gerçekleştirilen çalışma sayısı biraz daha fazla olsa da, nicel yöntemler ile aralarında bir uçurum oluşmamıştır. Günümüzde karma yöntemler ile yapılan çalışmalara verilen önemin biraz daha arttığı düşünülecek olur ise yolsuzluğa ilişkin tez çalışmalarında karma yöntemlerin kullanılmasının artırılması gerektiği söylenebilecektir.

Yolsuzlukla ilgili yapılan tezlerin, yolsuzluğun farklı boyutlarının hangisi üzerinde yoğunlaştığını tespit etmek amacı ile yapılan sınıflandırmada, tezlerin 50 tanesinin konunun tek boyutuna odaklanmadan bir bütün halinde ele alarak, birçok boyutunu birlikte incelediği görülmektedir. Yolsuzluğun en büyük ve olumsuz etkileri genelde ekonomi üzerine olmaktadır. Bu nedenle yapılan tezlerin önemli bir kısmı (%31,25'i) yolsuzluğun sadece ekonomik boyutu üzerine odaklanmıştır. 4 lisansüstü tez çalışması yolsuzluğun sadece hukuki boyutuna, 1 lisansüstü tez çalışması da yolsuzluğun yalnızca siyasi boyutuna odaklanmış olsa bile, karma olarak nitelenen 50 tez içinde bu boyutlara da sıklıkla vurgu yapıldığı tespit edilmiştir.

Yolsuzluk konusunun ele alındığı çalışmaların hangi ana bilim dallarında yoğunlaştığını tespit etmek amacıyla yapılan sınıflandırmada, genel toplam içinde %22,50'lik payı ile iktisat ana bilim dalı ilk sıradadır. Ona çok yakın bir oran ile (%21,25) kamu yönetimi ana bilim dalı ikinci sırada, %13,75 ile maliye ana bilim dalı ise üçüncü sırada yer almaktadır. Daha önce de değinildiği gibi yolsuzluk en büyük etkilerini ekonomi üzerinde göstermekte ve çoğu zaman bu etkiler olumsuz etkiler olmaktadır. Bu nedenle iktisat ve maliye ana bilim dallarında konunun daha fazla revaçta olması oldukça doğaldır. Ayrıca elde edilen bu sonuç, yolsuzluğun ekonomik boyutlarına ilişkin olan lisansüstü tezlerin sayıca fazla olması ile de uyumludur. 17 tez ile genel toplam içerisinde %21,25 gibi önemli bir orana sahip olan kamu yönetimi ana bilim dalı ise, kamu yönetimi bölümü öğrencilerinin ve öğretim üyelerinin, kamusal bir başarısızlık ürünü olan yolsuzluk problemine verdiği önemin bir göstergesi olmaktadır.

Türkiye'de yolsuzluk konusunda gerçekleştirilmiş olan lisansüstü tezlerin genel bir profilini çizmek amacıyla yapılan bu çalışmada, elde edilen sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür;

- Yolsuzluk konusuna ilişkin ilk lisansüstü tez çalışması 1997 yılında gerçekleştirilmiş, o tarihten bugüne kadar toplam 95 lisansüstü tez çalışması tamamlanmıştır.
- Yolsuzluk konulu tez sayısı, yıllara göre hafif dalgalanmalar gösterse de 2018 ve 2019 yıllarında en yüksek seviyelere ulaşmış ve son 5 yılda yapılan tez sayısı, toplam tez sayısının %40'ını geçmiştir.
- Yolsuzluk konulu tezlerin önemli bir kısmı (%75,5) yüksek lisans tezlerinden oluşmaktadır.
- Yolsuzluk konulu tezlerin çoğunluğu (%85) Türkçe olarak kaleme alınmış, buna rağmen İngilizce ve Arapça dillerinde de yayımlanmış tezler de bulunmaktadır.
- Yolsuzluk konulu tezlerin büyük bir çoğunluğu (%86,25) sosyal bilimler enstitüsü bünyesinde yürütülmüştür.
- Yolsuzluk konulu lisansüstü tezlerin önemli bir bölümü (%58,75), 100-199 sayfa sayısı aralığındadır ve sayfa sayısı ortalaması 153,5'tir.
- Yolsuzluk konulu lisansüstü tezlerin birçoğunda (%45) sadece 0-50 arası yerli kaynaktan faydalanılmıştır.
- Yolsuzluk konulu lisansüstü tezlerin birçoğunda (%48,75) sadece 0-50 arası yabancı kaynaktan faydalanılmıştır.
- Yolsuzluk konulu lisansüstü tezlerin büyük bir çoğunluğu (%87,5) devlet üniversiteleri bünyesinde yürütülmüştür.
- Yolsuzluk konulu lisansüstü tezlerin büyük bir çoğunluğunda (%82,5) veri seti olarak istatistiki veriler veya dokümanlar kullanılmıştır.
- Yolsuzluk konulu lisansüstü tezlerin yarısından fazlası (%51,25) konuyu Türkiye bağlamında ele almıştır.
- Yolsuzluk konulu lisansüstü tezlerin çoğunluğu (%58,75) nitel (kalitatif) araştırma desenine sahiptir.
- Yolsuzluk konulu lisansüstü tezlerin önemli bir kısmı (%62,50) konuyu bütüncül olarak, yani birden fazla boyutu ile birlikte değerlendirmiştir. Buna rağmen yolsuzluğun sadece ekonomik boyutuna odaklanan lisansüstü tez oranının da (%31,25) oldukça yüksek olduğu görülmüştür.

- Yolsuzluk konulu lisansüstü tezlerin iktisat, kamu yönetimi ve maliye ana bilim dalları bünyesinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreçlerinde araştırmanın yazarları eşit derecede katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Abed, G.T. ve Davoodi, H.R.(2000). *Corruption, structural reforms and economic performance in the transition economies*. IMF Working Paper, WP/00/132.
- Adaman, F., Çarkoğlu, A. ve Şenatalar, B. (2001). *Hanehalkının gözünde Türkiye’de yolsuzluğun nedenleri ve tespitine ilişkin öneriler*. TESEV.
- Akalan, A.R. (2006). *Türk kamu hizmetinde iyi yönetim ve yolsuzlukla mücadele*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akçay, S. (2002) Corruption and economic growth: A cross-national study. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(1), 1-14.
- Aksu, H., Başar, S. ve Gökalp N. S. (2006). Kamu kesimi yolsuzluklarının nedenleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3), 1–16.
- Aydın, S. ve Yılmaz, Y. (2010). *Yolsuzluk ve mali suçlar*. Adalet Kitabevi.
- Bağdigen, M. ve Tunçer, M. (2004). Yolsuzluğun kamu gelirleri üzerine etkisi: Belediye gelirleri üzerine ampirik bir çalışma. *Vergi Dünyası*, 272(4), 168–174.
- Bakırtaş, D. (2012). Yolsuzluğun vergi gelirleri üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 2(19), 87-98.
- Berkman, A.Ü. (2009). *Gelişmekte olan ülkelerde kamu yönetiminde yolsuzluk ve rüşvet* (Genişletilmiş 2.Baskı). TODAİE Yayınları.
- Berksoy, T. ve Yıldırım, N.E (2017). Yolsuzluk kavramına genel bir bakış: Problemler ve çözüm önerileri. *Journal of Awareness (JoA)*, 2(1), 1-18.
- Cingi, S., Tosun, U. ve Güran, C. (2002). *Yolsuzluk ve etkin devlet*. Ümit Yayıncılık.
- Erkal, G., Akıncı, M. ve Yılmaz, Ö. (2014). Yolsuzluk ve iktisadi büyüme ilişkisi: OECD ve AB ülkeleri üzerine paralel sınır testi analizi. *Sayıştay Dergisi*, (92), 143-162.
- Fisman, R., ve Svensson, J. (2007). Are corruption and taxation really harmful to growth? Firm level evidence. *Journal of Development Economics*, 93, 63-75.
- Gebeye, B. (2012). Corruption and human rights: Exploring the relationships. *Working Paper*, (70), 1-43.
- Gerni, M., Emsen, S., Özdemir, D. ve Buzdağlı, Ö. (2012). Yolsuzluğun belirleyicileri ve büyüme ilişkisi. S. Sarı, A. H. Gencer, B. Aşık ve A. Turdalieva (Eds.) içinde, *International Conference On Eurasian Economies* (ss. 131-139). Turan University Press.
- Giannakopoulos, A. (2010). Yunanistan ve Türkiye’deki yolsuzluk algıları ve bu algıların yolsuzlukla mücadele politikaları üzerindeki etkisi. *Turkish Journal of Business Ethics*, 3(6), 35-45.
- Giray, F. (2005). Yolsuzluk ve yolsuzluğun vergi yapısı üzerine etkileri. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (32). 111-137.
- Gupta, S., Davoodi, H.R. ve Tiongson, E. (2000). *Corruption and the provision of health care and education services*. International Monetary Fund Working Paper. No: 116.
- Gurgur, T. ve Shah, A. (2005). *Localization and corruption: Panacea or pandora’s box?* World Bank Policy Research Working Paper 3486.
- Gür, M. F. (2014). Yolsuzluk nedir? Ülkeler arası yolsuzluk çeşitleri ve yolsuzluk algılaması. *Mali Çözüm Dergisi*, 24(124), 191-210.
- Hasanoğlu, M. ve Aliyev, Z. (2007). *Yönetimde yolsuzluk ve mücadele stratejileri*. Nobel Yayın Dağıtım.

- Herzfeld, T. ve Weiss, C. (2003). Corruption and legal (in)effectiveness: An empirical investigation. *European Journal of Political Economy*, 19(1), 621-632.
- Ilıman, T. ve Tekeli, R. (2016). Dünya’da ve Türkiye’de yolsuzluk algısı. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 62-84.
- Kahraman, S. (2010). *Türk kamu yönetiminde yolsuzlukla mücadelede hukuki ve idari düzenlemelerin etkisi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kocaeli Üniversitesi.
- Karakaş, M. (2007). Yolsuzluğun nedenleri, etkileri ve yolsuzlukla mücadelede alternatif bir yaklaşım olarak yönetim. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, (57), 43-66.
- Klitgaard, R. (1988). *Controlling corruption*. University of California Press.
- Knack, S. ve Keefer, P. (1995). Institutions and economic performance: Cross-country tests using alternative institutional measures. *Economics And Politics*, 7(3), 207-235.
- Koçak, A. ve Arun, Ö. (2006). İçerik analizi çalışmalarında örneklem sorunu. *Selçuk İletişim Dergisi*, 4(3), 21-28.
- Lederman, D., Norman, V. ve Rodrigo, S. (2001). Accountability and corruption: Political institution matters. *Economics & Politics*, 17, 1-35.
- Mo, P.H. (2001). Corruption and economic growth. *Journal of Comparative Economics*, 29(1), 66-79.
- Oktar, S. (2003). Yolsuzluk ekonomisi. *T.C. Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 18(1), 13-27.
- Oral, B. G., Sayın, F. (2009). Mali yolsuzluğun yansımaları: Türkiye için eşbütünlük analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 141-176.
- Öncel, M. (1995). Enflasyon ve vergilendirme. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 44(1), 489-519.
- Örnek, A. (1988). *Kamu yönetimi*. Meram Yayın.
- Örücü, A., Aysu, A. ve Bakırtaş, D. (2012). Yolsuzluğun kurumlar vergisi gelirleri üzerine etkisi: OECD ülkeleri analizi. *Maliye Dergisi*, (163), 539-556.
- Özsemerci, K. (2003). *Türk kamu yönetiminde yolsuzluklar, nedenleri, zararları ve çözüm önerileri*. Sayıştay Araştırma/İnceleme/Çeviri Dizisi: 27.
- Paldam, M. (2002). The cross-country pattern of corruption: Economics, culture and the seasaw dynamics. *European Journal of Political Economy*, 18(2), 215-240.
- Persson, T., Tabellini, G. ve Trebbi, F. (2003). Electoral rules and corruption. *Journal of the European Economic Association*, 1(4), 958–989.
- Reiter, S.L. ve Steensma, K.H. (2010). Human development and foreign direct investment in developing countries: The influence of FDI policy and corruption. *World Development*, 38(12), 1678–1691.
- Sarılı, M.A. (2002). Türkiye’de kayıt dışı ekonominin boyutları, nedenleri, etkileri ve alınması gereken tedbirler. *Bankacılar Dergisi*, (41), 32-50.
- Sezer, Y. Kargın, N. (2002). Kamu yönetiminin modernleşmesinde şeffaflaşma sorunu. *Türk İdare Dergisi*, (436), 209-225.
- Tanzi, V. (1998). *Corruption around the world: causes, consequences, scope and cures*. IMF Working Paper WP/98/63.
- Tarhan, R. B., Gençkaya Ö. F., Ergül E., Özsemerci K. ve Özbaran H. (2006). *Bir olgu olarak yolsuzluk: Nedenler, etkiler ve çözüm önerileri*. TEPAV/TOBB.

- Tosun, M. (2003). Yolsuzluğun nedenleri üzerine ampirik bir çalışma. *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, (5), 125-146.
- Treisman, D. (2000). The causes of corruption: A cross national study. *Journal of Public Economics*, 76(3), 399-457.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü. (2022). Yolsuzluk. *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*. Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2022. <https://sozluk.gov.tr/>
- Uluslararası Şeffaflık Örgütü. (20 Mayıs 2022). *Transparency international*. <https://www.transparency.org/>
- Uluslararası Şeffaflık Örgütü (20 Mayıs 2022). *What is corruption?*. <https://www.transparency.org/en/what-is-corruption>
- Yaklaşık, H. ve Çetin, A. (2014). Yolsuzlukların sosyoekonomik belirleyicileri: Yatay kesit veri analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3), 205-224.
- Yardımcıoğlu, F. (2013). Türk Cumhuriyetlerinde demokrasi ve yolsuzluk ilişkisi: Panel veri analizi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 437-457.
- Yüksek Öğretim Kurulu. (20.05.2022). *Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi*. Erişim Adresi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

İŞ TATMİNİ VE İŞ PERFORMANSININ, İŞTEN AYRILMA NİYETİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ELEŞTİREL DÜŞÜNCENİN ARACI ROLÜ *

THE INTERMEDIARY ROLE OF CRITICAL THINKING IN THE IMPACT OF JOB SATISFACTION AND JOB PERFORMANCE ON INTENT TO LEFT

Rahime Özlem BAYSAL¹, Yahya FİDAN²

1. Bağımsız Araştırmacı,
rozlem.baysal@istanbulticaret.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-8301-6301>
2. Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi,
yfidan@ticaret.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-5012-3629>

Makale Türü   **Article Type**
Araştırma Makalesi   Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
08.08.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
03.09.2022

DOI
10.20875/makusobed.1159239

* Bu çalışma İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Yahya FİDAN danışmanlığında yürütülen doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

Bu çalışmanın amacı banka ve finans sektörü çalışanlarında iş tatmini ve iş performansının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde eleştirel düşüncenin aracı rolünün tespit edilmesidir. Araştırmaya bankacılık ve finans sektöründe görev yapan 1.267 kişi katılmıştır. Çalışma anket esasına dayalı kesitsel bir araştırmadır. Ankette demografik sorular ile birlikte Eleştirel Düşünce Ölçeği, İş Performansı Ölçeği, Minnesota İş Tatmini Anketi ile İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği kullanılmıştır. Ankette, katılımcılara mail aracılığı ile gönderilen Google formları kullanılmıştır. Veri toplama süreci yaklaşık 9 ay sürmüştü ve 15.05.2021'de tamamlanmıştır. Her bir IP adresinden bir başvuru kabul edilecek şekilde Google formlardan toplanan anket sayısı 1.316'dır. Uç değer ihtiva eden anketler elenerek, çalışmada toplam 1.267 anket sonucu kullanılmıştır. Çalışmada anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, banka ve finans sektörü çalışanlarında beyaz yakalı işgörenlerin iş performanslarını kendilerinin değerlendirmeleri istendiğinde objektif davranmaktan uzak oldukları gözlenmiştir. Ayrıca iş tatmininin, işten ayrılma niyetinin ortaya çıkmasında etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra iş tatmininin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde, eleştirel düşüncenin aracı rolünün olduğu da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel Düşünce, İş Performansı, İş Tatmini, İşten Ayrılma Niyeti.

Abstract

The aim of this study is to determine the mediating role of critical thinking in the effect of job satisfaction and job performance on the intention to leave the job in banking and finance sector employees. 1,267 people working in banking and finance sector participated in the research. The study is a cross-sectional research based on a questionnaire. Critical Thinking Scale, Job Performance Scale, Minnesota Job Satisfaction Questionnaire and Intention to Leave Scales was used in the questionnaire together with demographic questions. In the survey, Google forms which were sent to the participants with e-mail was used. The data gathering process took approximately 9 months and was completed on 15.05.2021. From the Google forms 1,316 surveys were gathered with one application accepted from each IP address. Questionnaires including outliers were eliminated and a total of 1,267 questionnaire results was used. Significant results were obtained in the study. According to the results of the research, it has been observed that white-collar employees working in banking and finance sector are far from being objective when asked to evaluate their job performances themselves. In addition, it has been concluded that job satisfaction is effective on the intention to leave the job. Besides, it has been determined that critical thinking has a mediating role in the effect of job satisfaction on the intention to leave the job.

Keywords: Critical Thinking, Job Performance, Job Satisfaction, Intention to Leave.

Bu makaleye atf yapmak için:

Baysal, R. Ö. ve Fidan, Y.. (2022). İş tatmini ve iş performansının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde eleştirel düşüncenin aracı rolü. *MAKU SOBED*, (36), 137-156. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1159239>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

Studies show that many different factors are effective on the decision of employees to leave their job. However, especially in the studies which are conducted in our country, the subject is held one –dimensionally.

In this study, emphasizing the concepts, job satisfaction and job performance which are effective on job turnover intention, it has been investigated if critical thinking has a mediating role on turnover intentions of employees in banking and finance sector.

The number of studies on critical thinking is extremely limited and seems that they focus on certain areas. The studies about critical thinking are especially made in the field of education and health; whereas there are no desired level of studies in the fields of business administration, management organization, industrial relations, human resources management. By this study, it is aimed to contribute to the deficiency in the literature by including critical thinking as a mediator variable in the model.

Methodology

1,267 people working in banking and finance sector participated in this research. The research is a cross-sectional research based on a questionnaire. Critical Thinking Scale, Job Performance Scale, Minnesota Job Satisfaction Questionnaire and Intention to Leave the Job Scales was used in the questionnaire together with demographic questions. In the survey, Google forms which were sent to the participants with e-mail was used. The data gathering process took approximately 9 months. The number of surveys gathered from Google forms are 1,316, with one application accepted from each IP address. When outliers are excluded, a total of 1,267 results has been used in the study.

Findings

It has been observed that a sufficient level of reliability is provided, except for work performance on the basis of scales. In the job performance scale, both the variance explained and the Cronbach's alpha coefficient levels ended up with low levels. When the correlations on the basis of scales are examined; job satisfaction with intention to leave has a coefficient $-.787$; and has a coefficient $.540$ with critical thinking; the intention to leave the job has a coefficient of $-.482$ with critical thinking.

As a result of the analysis; it has been determined that there is a negative relationship between job satisfaction and intention to leave the job, a positive relationship between job satisfaction and critical thinking, and a negative relationship between critical thinking and intention to leave the job; it is also seen that critical thinking has a mediating role in the effect of job satisfaction on the intention to leave the job.

Conclusion

The most important feature that distinguishes this study from the others is that the effect of job satisfaction on the intention to leave the job is investigated under the mediatory role of critical thinking. The most important results obtained from the research are given below.

- Employees who work as officials and managers in banking and finance sector, during evaluation, concerning their performance, are giving very positive answers to questions which do not contain numerical data. For this reason, for officials and managers working in the banking and finance sector, it is not sufficient to conduct an employee performance study only based on verbal evaluation questions.

-The satisfaction levels of people who develop critical thinking skills are closer to the truth, and this leads to a better analysis of the current situation.

-If businesses want to work with employees who interpret their situation correctly and therefore have a lower intention to leave their jobs, they should measure their critical thinking levels during the recruitment process and take this measurement into consideration. Besides, businesses should take actions to develop critical thinking of the employees throughout their working life and implement the necessary practices.

1. GİRİŞ

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde endüstri ilişkileri üzerine yapılan çalışmalarda iş tatmini, işten ayrılma niyeti ve iş performansı gibi konulara büyük önem verildiği ve önemli araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Benzer durum ülkemiz için de geçerlidir.

Günümüzde örgütlerin başarılı olabilmeleri ve etkinlik sağlamaları, formel iş tanımlarının ötesinde işlerini yapan, zamanını, dikkatini ve enerjisini örgütüne cömertçe veren çalışanlara sahip olmasına bağlıdır (Büyükyılmaz ve Fidan, 2017). Yaptığı işi içselleştirerek keyif alan, yaptıkları işin çıktılarını ile kurumlarına katma değer yaratan işgörenler, örgütlerin “olmazsa olmaz” varlıkları haline gelmiştir.

Akademik çalışmalarda iş tatmini, iş performansı gibi konulara özellikle son yıllarda ağırlık verildiği ve bu konuda çok sayıda araştırma yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte gelişmiş ülkelerde yapılan araştırmalarda, farklı aracı değişkenlerin eklendiği ve bu aracı değişkenlerin tutum ve davranışlara nasıl yansıdığı değerlendirilmektedir. Özellikle endüstri ilişkileri gelişmiş ülkelerde yapılan çalışmalar, tutum ve davranışlarda eleştirel düşüncenin önemine dikkat çekmektedir. Ülkemizdeki akademik çalışmalar incelendiğinde eleştirel düşünceye yönelik araştırma sayısının son derece sınırlı olduğu ve belirli alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle eğitim ve sağlık alanında eleştirel düşünce üzerine çalışmalar yapılırken; işletme, yönetim organizasyon, endüstri ilişkileri, insan kaynakları yönetimi gibi bölümlerde istenilen seviyede çalışmanın olmadığı tespit edilmektedir. Bu çalışmada eleştirel düşüncenin aracı değişken olarak modele dâhil edilmesi ile literatürdeki açıklığa katkı sağlanması amaçlanmıştır.

İşten ayrılma niyeti, diğer kavramlara nazaran günümüz iş hayatında daha fazla öne çıkmaya başlamıştır. Özellikle teknolojik gelişmelerle birlikte, çalışanların yaşının gençleşmesi, Z kuşağı işgören sayısının artması ve artık bu kuşak mensuplarının yönetici/karar verici olarak çalışması işe sadakat, işe devam ve işten ayrılma niyeti kavramları üzerine yapılan çalışmaları daha da önemli hale getirmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Eleştirel Düşünce

Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde düşünme “Duyum ve izlenimlerden, tasarımlardan ayrı olarak aklın bağımsız ve kendine özgü durumu” olarak tanımlanmıştır. Yine Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde, düşünmek kavramı “Bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden yararlanarak düşünce üretmek, zihinsel yetiler oluşturmak, muhakeme etmek” olarak tanımlanmaktadır.

Eleştirel düşünce bir çok araştırmacı tarafından inceleme konusu haline gelmiş olup ilk ortaya çıkışından bu yana psikoloji ve felsefe gibi çeşitli alanlardan farklı bakış açıları ve bilgiler katarak gelişimini sürdürmüştür (Turan vd., 2019).

Düşünme ve eleştirel düşünme pek çok araştırmacının ilgi duyduğu alanların başında gelmektedir. Örneğin Cüceloğlu, “İyi Düşün Doğru Karar Ver” isimli kitabında eleştirel düşünce ile ilgili olarak şu ifadelerle yer vermektedir: “Kendi düşünce sürecimizin bilincinde olarak, başkalarının düşünce süreçlerini göz önünde tutarak, öğrendiklerimizi uygulayarak kendimizi ve çevremizde yer alan olayları anlayabilmeyi amaç edinen aktif ve organize zihinsel süreç” (Cüceloğlu, 1994).

Eleştirel düşünme kavramının etimolojik kökeni incelendiğinde, kavramın eski Yunanca'ya dayandığı görülmektedir. Eski Yunanca'da yer alan “krinein” kelimesi, eleştirel düşüncenin kökenini oluşturmaktadır. Ayrıca yine Eski Yunanca olan “kritikos” kavramı ile de ilişkisi bulunmaktadır.

Alan yazınında eleştirel düşünme kavramının farklı şekillerde ele alındığı ve farklı terimler kullanılarak açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak da farklı disiplinlere mensup araştırmacılarca farklı şekillerde geliştirilen tanımlara rastlanmaktadır (Akar ve Kutlu, 2004). Örneğin sosyal bilimlere ait disiplinlerde kavram farklı tanımlanırken, uygulamalı bilimlerden, tıp ve sağlık disiplinlerinde farklı tanımlara rastlamak mümkündür.

Adeyemi, eleştirel düşüncüyü “entelektüel düşünce” olarak tanımlayarak, ussal ve analitik düşünme yeteneği olarak açıklarken (Adeyemi, 2012); Chance, eleştirel düşüncüyü kişisel bir beceri olarak kabul etmiş ve kapsamını, olguları tespit ederek analiz etme; analiz neticesinde yeni fikirler üretme, ürettiği fikirleri diğer insanlara kabul ettirme olarak ifade etmiştir (Chance, 1986).

Paul ve Elder çalışmalarında eleştirel düşünce sahibi bireylerin taşıdığı özellikleri şu şekilde ifade etmişlerdir (Cüceloğlu, 1994):

-Düşünceleri amaçlara yöneliktir. Amaçlar üzerine gerçekleştirilen eleştirel düşünceler, konu hakkındaki önemli soru ve sorunları tespit ederek açık bir şekilde tanımlanmasını sağlarlar.

-Düşünceler kavramlar ile açıklanır. Kavramları yerli yerinde ve doğru bir şekilde kullanırlar.

-Kavramsal olarak tanımlanan sorunlar ile ilgili olarak tüm bilgileri toplarlar; gerekli bilgileri sistematik bir şekilde derler ve elde ettikleri soyut bilgileri verimli bir şekilde kullanırlar.

-Problemlerin çözüme ulaşması için açık fikirlilikle alternatif düşünceleri de kapsayacak şekilde fikirler geliştirirler.

-Geliştirilen fikirler mantık kurallarına uygundur ve belirli ölçülere göre test edilebilirler.

-Problemler üzerine gerçekleştirilen çalışmaların neticesinde ortaya çıkan çıkarımlar ve varsayımlar birbirinden bağımsızdır.

Çalışmada kullanılan California Eleştirel Düşünce Eğilimi Ölçeği'ne göre ise eleştirel düşüncenin alt boyutları aşağıdaki gibidir.

-Doğruyu Arama: Kişinin belirli bir durumu en iyi şekilde anlama isteğine sahip olup olmadığı irdelenmektedir. Doğruyu aramanın tersi ön yargıdır.

-Açık Fikirlilik: Bu boyutta farklı düşüncelere açıklık ve hoşgörülülük irdelenmektedir. Hoşgörünün zıddı hoşgörüsüzlük ve farklı fikirlere tahammülsüzlüktür.

-Analitiklik: Karşılaşılma olasılığı muhtemel durumlara karşı sonuçların tahmini ve değerlendirilmesi sürecinde kişinin tavrını belirleyen boyuttur.

-Sistematiklik: Karşılaşılan sorunlara yaklaşım tarzı irdelenmektedir.

-Kendine Güven: Kişilerin problemler karşısında çözüm yolları bulması ve bu yollara uygun davranması ile ilgili durumları irdelenmek için oluşturulan boyuttur.

-Meraklılık: Bazı kaynaklarda "entelektüel meraklılık" olarak da yer almaktadır. Bu alt boyut ile kişinin meraklılık ve gerçeği arayış isteği tespit edilmeye çalışılmaktadır.

-Olgunluk: Bu boyut ile birlikte katılımcının bilişsel olgunluğu tespit edilmeye çalışılmaktadır (Facione ve Facione, 2010).

Özetle ifade etmek gerekirse, eleştirel düşünce, öz-yönelimli, öz-disiplinli, öz-izlemeli ve öz-düzeltilici düşünmedir. Kesin mükemmellik standartları ve uygulamada dikkatli bir analiz süreci gerektirir. Etkili iletişim ve problem çözme yetenekleri ile yerel benmerkezciliğin ve toplummerkezciliğin üstesinden gelmesi gerekmektedir (Paul ve Elder, 2016) Eleştirel düşünme yeteneği, çağımızda tüm vatandaşların sahip olması gereken önemli beceriler arasındadır. Pek çok araştırma, eleştirel düşüncede ortaya çıkacak gelişimin mesleki yeterliliği ve başarıyı artıracakını göstermektedir.

2.2. İş Tatmini

İş tatmini kavramı, alan yazınına 1935 yılında girmiş olmasına rağmen, 2. Dünya Savaşı sonuna kadar gereken ilgiyi görememiş, ancak 1958 yılından itibaren önemi her geçen gün daha da artan bir kavram olarak alan yazınında yerini bulmuştur. Bu ilgi, çalışma sayılarına da yansımıştır. Örneğin 1958'den beri yapılan araştırma sayısının 4000'in üzerinde olduğu görülmektedir (Şişman, 2007). İşletmeler için artık işgörenlerin, işlerinde tatmin olması ve işletmeye olan bağlılıklarının artması önemli gündem maddeleri arasında yer almaktadır. Günümüzde işletme yönetimlerinin önemli yatırımlar yaptığı işgörenlerinin, çok kolay halledilebilecek sorunlar nedeniyle motivasyonlarının düşmesi ve işletmeye olan bağlılığının kopmasını ve bunun neticesinde başta işgörelere yapılmış önemli yatırımlar ile işgörenlerin işletmede edindikleri tecrübeleri ve tesis etmiş oldukları sosyal ağların rakip işletmelere gitmesini önlemek için gerçekleştirilen araştırmaları destekledikleri görülmektedir.

İş tatmini üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, kavramın tanımlanması üzerinde bir mutabakatın olmadığı görülmektedir. Örneğin iş tatmini kavramı; bazı araştırmacılar tarafından, işgörenlerin işlerinden tatmin olmaları olarak tanımlanırken; bazılarınca çalışanların işe ait pozitif tutumları olarak

değerlendirilmiştir. Akademik araştırmalarda iş tatmininin, yaşama mutluluğu, iş stresi, performans/verimlilik, işgören devir hızı gibi pek çok noktada etkisinin olduğu görölmüştür. Devir hızı ile iş tatmini arasında ilişkiyi ortaya koyan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Günümüzde iş tatmini ile ölçümlenmeler yapılırken, bilgisayar teknolojilerinin de desteği ile sadece birkaç kriter ile kararlar alınmamakta, onlarca değişken ile tesis edilen modeller kullanılmaktadır.

İş tatminini etkileyen faktörler, farklı araştırmacılarca farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Örneğin, eğitim ile iş tatmini arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır (Sevimli ve İşcan, 2005). Ancak eğitimin yükselmesine paralel olarak beklentilerin yükselmesi ve yükselen beklentilerin karşılanmaması, tatminsizliğe neden olabilir (Saklan, 2010). Benzer şekilde cinsiyetin iş tatmini üzerindeki etkisinin olumlu ya da olumsuz (Piyal vd., 2000) veya etkisiz (Davran, 2014) olduğu konusunda bir görüş birliği bulunmamaktadır. Araştırmacıların çoğunluğu yaş ile tatmin arasında pozitif bir ilişki olduğunu ifade etmektedir (Gider, 2010). Yukarıda göröldüğü üzere aynı konu üzerinde farklı sonuçlara ulaşan çalışmalar bulunmaktadır. Literatürde son yıllarda yapılan araştırmalar incelendiğinde, konuya eski yıllardaki kadar net bir bakış açısı ve beklenti ile yaklaşılmadığı, araştırmadan elde edilen sonuçların literatüre ne kadar uyduğu, ayrıştığı yerlerde ayrışma nedenlerinin saptanmasına çalışıldığı görölmektedir.

İş tatmini hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde, tatmin duygusunun kişinin kendisinden kaynaklı olabileceği gibi (içsel nedenler), çalıştığı kurumdan da kaynaklanabileceği (dışsal nedenler) görölmektedir. İşsel nedenlere örnek olarak, unvan, kıdem, eğitim, cinsiyet verilebilirken, iş ortamı, çalışma koşulları, ücret ise dışsal nedenlere örnektir.

Alan yazınında yapılan araştırmalarda işten ayrılma niyeti ile iş tatmini arasında önemli ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. İş tatmininin, işten ayrılma niyeti ile arasındaki ilişkisinin yanı sıra (Chet vd., 1998), özlük ve iş koşulları (Kırkman ve Rosen, 1997) algısı gibi konularda da belirleyici etkisinin olduğu bulgular arasındadır.

2.3. İşten Ayrılma Niyeti

Soğuk savaş sonrası, fiziki sınırların daha esnek hale gelmesi ve iletişim teknolojilerinde görölen gelişmelerin neticesinde, globalleşme kavramı öne çıkmaya başlamıştır. Dünyayı bir “köy” haline getiren küreselleşmenin olumlu pek çok etkisinin yanında ciddi sorunlara neden olduğu görölmektedir. Bir köy olan dünyada işgörenler için çalışma alanı sınırlarının kalkması, işgörenlerin lehine bir gelişme olarak karşımıza çıkarken; zaman içerisinde bu durumun işletmeler için son derece olumsuz etkileri ortaya çıkmıştır. (Puranı ve Sahadev, 2007). Artık işgörenlerin, birkaç on yıl öncesine göre çok daha fazla işten ayrılma kararı verebildikleri görölmektedir. İşten ayrılma niyeti özü itibari ile işgörenlerin, önlerindeki zaman diliminde, başka bir iş bulma planı yapmaları olarak ifade edilebilir.

İşgörenin, işten ayrılma kararı, bilinçli bir karar/irade beyanı olup, alan yazınında işgörenin mevcut kurumda bundan sonra çalışmak istememesi olarak tanımlanmaktadır. Ancak işten ayrılma niyeti diğer niyetlere göre daha sert ve süreklidir (Tett ve Meyer, 1993). İşletmelerin sürekliliğinin yanı sıra, örgüt yönetimi açasından, işgörenlerin, işten ayrılma niyetine sahip olmaları önemli sorunlardan biridir (Yin-Fah vd., 2010). Kararın sertlik ve süreklilik arz etmesi, işletmelerin konuyu ciddiye almalarına neden olmaktadır.

İşten ayrılma niyeti üzerinde etkili olan nedenler, alan yazınında genellikle üç faktör altında toplanmaktadır. Bunlar, genel ekonomik faktörler, işletmeden kaynaklanan faktörler ve bireysel faktörlerdir (Kaya, 2010).

Alan araştırmacıları, işletmeler açasından ciddi bir maliyet kalemi olan personel devri üzerine gerçekteştirdikleri çalışmalarda, işten ayrılma niyeti üzerinde durmakta ve işgörenler de bu niyetin oluşmasını engelleyici tedbirler üzerinde görüşler dile getirmektedirler. Zira işten ayrılma niyetinin yaygın olduğu işletmelerde gerek personel seçme süreçlerinde gerekse sonrasında işe alınan işgörenin yetiştirilmesinin maliyeti artmakta, yeni işe başlayan işgörenler uyum sorunları yaşamakta, örgütsel verimlilik düşmektedir (Harris ve Baldwin, 1999). Günümüzde önemi gittikçe daha fazla ortaya çıkan örgütsel zaman açasından ele alındığında, işgörenlerin işe giriş ve çıkışları örgütlerin stratejik değerlerinden biri olan zamanın doğru kullanılması ve özellikle insan kaynaklarında doğru planlamaların yapılması açasından büyük önem taşımaktadır. İşten ayrılma niyetinin varlığı ise bu planlama faaliyetlerinin doğru yapılmadığını göstermektedir (Fidan, 2011). Dönemler itibari ile yapılan çalışmalarda, çalışanlar arasında işten ayrılma niyetinin arttığının tespit edilmesi; işletmelerin ve işletme yöneticilerinin birçok yönden karar alma ve iş yapış şekillerini sorgulamalarını gerektiren bir durum olarak kabul edilmektedir.

İşten ayrılma niyetinin yüksek olduğu durumlar, işletmenin sahip olduğu iş planlarını olumsuz etkilemekte ve piyasadaki rekabet gücünü azaltmaktadır (Özer ve Günlük, 2010). Bu nedenle iş tatmini ve işten ayrılma niyeti üzerinde çalışmalara akademik çevreler kadar, iş dünyası da büyük önem vermektedir.

Yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlarda, iş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasında ters yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmektedir. Buna göre işgörenlerin iş tatminlerinin artması, işten ayrılma niyetinin azalmasına neden olurken; iş tatminsizliği iş stresinin doğmasına, işgörenin verimliliğinin ve dolayısı ile performansının azalmasına neden olmakta ve neticede işgörenlerde işten ayrılma niyetinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Hang-Yue vd., 2005). İşten ayrılma niyetine sahip işgörenin motivasyonu daha da düşmekte, işletmeye olan bağlılığı azalmaktadır. Bu durum işletmelerin karşılaşmak istemediği senaryolardan birisidir.

2.4. İş Performansı

Literatürde sıklıkla atıf yapılan performans tanımı şu şekildedir: “önceden belirlenmiş şartlar doğrultusunda işi yerine getirmek ya da işgörenin davranış biçimi” (Bingöl, 2003). Bir başka tanıma göre ise performans, üretim sürecinde amaçlara niceliksel ve niteliksel olarak ne kadar yaklaşıldığının tanımlanmasıdır (Ayanoğlu vd., 2010). Daft ise performansı, örgütün amaçlarına ulaşma kapasitesi olarak tanımlamıştır (Daft, 1999). Bu tanımlardan ulaşılabilecek ortak sonuç ise performansın, önceden belirlenmiş hedeflere ulaşmak için harcanan çabalar bütünü olduğudur (Bingöl, 2003). Bir başka deyişle performans, belirli bir zaman dilimi içerisindeki faaliyetlerin ölçülmesini kapsamaktadır (Öncer, 2000). Bu nedenle performans kavramının; performans ölçütleri, performans süreci ve zaman faktörlerinden oluştuğu söylenebilir.

Endüstri ilişkilerinin gelişen yüzü ile birlikte iş performansı, insan kaynakları içerisinde performans değerlendirmelerinde önemli değerlendirme konularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İşletmeler tarafından kullanılan günlük iş ilişkilerinde, kavramsal tanımlarda ve bu amaçla hazırlanan raporlarda iş performansı ile kastedilen, işgörenin işini iyi yapıp yapmadığının değerlendirilmesidir.

İş performansı konusunda yapılan çalışmalar, iş performansının mutluluk, yüksek eğitim, IQ ile daha fazla alakalı olduğunu ortaya koymaktadır. İş performansı ile birlikte performans değerlendirmesi de işgören ve işyeri açısından oldukça önemli bir kavramdır. Ancak uygulamada performans değerlendirmesinin sağlıklı ve doğru yapılamadığı hususu özellikle işgörenler tarafından sıklıkla dile getirilmektedir. Yapılan çalışmalarda performans seviyesinin istenen düzeye ulaşamamasının %80 oranında sebebi sistemeldir (Lam ve Schaubroeck, 1999). İşgörenler, mülakatlarda verdikleri yanıtlarda genellikle hedeflerin doğru dağıtılmadığını, verimlilik ölçüm yöntemlerinin hatalı tespit edilmesinden dolayı haklarını yeterli derecede alamadıklarını ve haksız sonuçlarla sıklıkla karşılaşmalarını dile getirmektedirler.

İş performansı üzerinde çok sayıda faktörün etkili olduğu ifade edilmektedir. Yapılan çalışmalarda etkili olduğu tespit edilen en önemli faktörlerden bir tanesi iş tecrübesidir. İş tecrübesi üzerine yapılan çalışmalarda deneyim süresi 3 yıla kadar olan işgörenlerde, iş performansı ile iş tecrübesi arasında önemli seviyede ilişki tespit edilirken; deneyim süresi 12 yıl üzeri olan işgörenler için anılan oranın %15'e kadar gerilediği görülmektedir. Bu sonuçlara göre, 3 yıldan sonraki deneyim iş performansını artırmamaktadır. Diğer bir etkili faktör mobbingdir. İş yerinde yaşanan zorbalık ve mobbing, araştırmalara göre iş performansının %7'ye kadar düşmesine neden olmaktadır (Erez ve Hakim, 2001). Özellikle iş mahkemesi dosyalarında tespit edilen mobbingin ve neticesinde performans düşüşünün, bu süreci takiben işten ayrılma niyetinin ortaya çıkmasının işletme yöneticisi ile işgörenler arasındaki ilişkiyi olumsuz etkilediği, çalışma barışına zarar verdiği ve hepsinden önemli olmak üzere, gerek davalı ve gerekse diğer işgörenlerin motivasyonlarının azalmasına neden olduğu görülmektedir.

3. UYGULAMA

Bu çalışma için İstanbul Ticaret Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 26.10.2020 tarihli ve 65836846-044 sayılı etik kurul onayı alınmıştır.

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, işten ayrılma niyeti üzerinde etkili olan kavramlardan iş tatmini ve iş performansının irdelenmesi ve bu kavramların işten ayrılma niyeti üzerindeki etkilerinde eleştirel düşüncenin

aracı rolünün tespitidir. Bu paralelde, banka ve finans kurumlarında görev yapan yetkili veya yönetici konumunda çalışanlar üzerinde kesitsel bir saha araştırması gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada iş tatmini ve iş performansının işten ayrılma niyetine etkisi ile birlikte, aracı değişken olarak eleştirel düşüncenin bu ilişkideki rolü de irdelenmiştir. Bu paralelde çalışmada 8 ana hipotez olmak üzere toplam 22 hipotez test edilmiştir.

3.2. Araştırmanın Teorik Altyapısı

3.2.1. İş Tatmini ile Motivasyon ve Performans Arasındaki İlişki

1970’li yıllardan itibaren iş tatmini konusu ele alınırken incelenen önemli kavramlardan biri “motivasyon” olmuştur. Yapılan çalışmalarda, iş tatmini ile motivasyon arasında pozitif güçlü korelasyon olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, motivasyonları yüksek olan çalışanların iş tatminleri artmaktadır. İş tatmini artan çalışanın işletmeye olan sadakati ve verimliliği artmaktadır. Motivasyonları düşen çalışanların ise işten sağladıkları tatmin azalmaktadır. Bu durumda çalışanlar mutsuz olarak çalışmaktadırlar. Elde edilen sonuçlara göre motivasyonu düşük ve işinden tatmin sağlamayan çalışanların fizyolojik sorunları daha çok çıkmakta, işe devamlılık ve sadakat azalmaktadır. Bu durum işten çıkma niyetini artırmaktadır (Yavuz, 2009). Yüksek motivasyonun, işgörenlerin işe karşı olumlu duyguların bir sonucu olması, iş tatmininin tanımlamalarında ise bu duygulara sıklıkla atıfta bulunulması, güçlü ve pozitif yönde bir ilişkiyi kaçınılmaz kılmaktadır.

3.2.2. İş Tatmini İle İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki

İş tatminine verilen anlam ve önem, geçen yüzyılda önemli değişime uğramıştır. Yaklaşık 100 yıllık bir akademik geçmişe sahip olan kavramdaki dönüşüm, iş tatmininin farklı açılardan etkisini ortaya koymak açısından önemli sonuçlara ulaşmıştır. Konumuz açısından değerlendirdiğimizde bu çalışmalar neticesinde, iş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki olduğu pek çok araştırmacı tarafından tespit edilmiştir (Keleş, 2007). İşten ayrılma niyetinin ortaya çıkma sebeplerinden birisinin tatminsizlik olması sebebiyle de ilişkinin varlığı kaçınılmazdır.

3.2.3. İş Performansı İle İş Tatmini Arasındaki İlişki

Literatürde yer alan araştırmalar incelendiğinde; performans ile iş tatmini arasında bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. İş tatmini yükseldikçe, işgörenin performansının yükseldiği görülmektedir (Ayça, 2016). Bu durumun açıklamasının motivasyon kavramı ile yapıldığı görülmektedir. İş tatmininin yükselmesi, işgörenlerin işe karşı olan motivasyonlarını olumlu yönde etkilemektedir. Böylece işgörenlerin işe karşı tutumları ve enerjileri yükselmektedir. Tersisi durumda ise işgörenin çalışma isteği azalmaktadır. Bu durumda motivasyon düşmekte ve çalışanların işe ilgileri ve performansları da olumsuz etkilenmektedir (Bülbül, 2016). İş performansı ve iş tatmini arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğu düşünülmektedir. Yani iş tatmini performansı artırırken, performans da işten duyulan tatmini artırmaktadır.

3.2.4. Eleştirel Düşünce Üzerine Gerçekleştirilen Akademik Çalışmalar

1999 yılında, McCarthy ve arkadaşları, ilköğretim öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerini karşılaştırmış ve yıllar itibari ile eleştirel düşünme becerisinin istatistiki olarak arttığını tespit etmişlerdir (McCarthy vd., 1999).

2002 yılında, Akbıyık tarafından hazırlanan “Eleştirel Düşünme Eğilimleri ve Akademik Başarı” isimli çalışmada eleştirel düşünce eğilimi ile akademik başarı arasındaki ilişki ele alınmıştır. Bu amaçla iki grup oluşturan araştırmacı, eleştirel düşünme eğilimi yüksek olan öğrencilerin, akademik alanda daha başarılı olduğunu tespit etmiştir (Akbıyık, 2002).

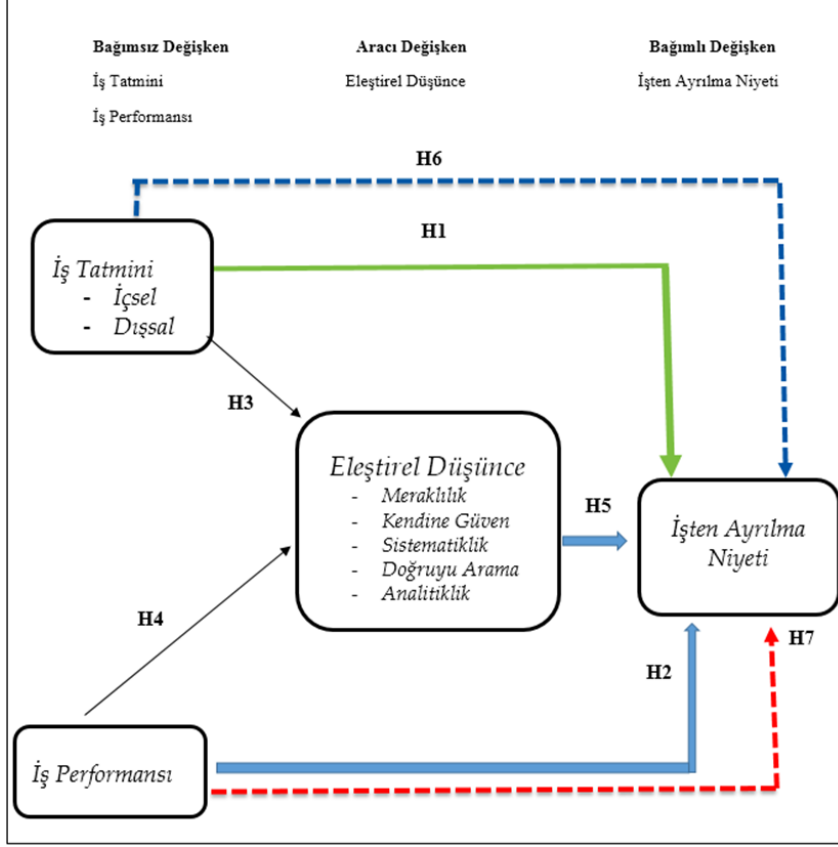
“Üniversite Öğrencilerinin Eleştirel Düşünme Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi” isimli çalışma, 2005 yılında Özdemir tarafından yayımlanmıştır. Çalışmasında, survey (anket) modelini tercih eden araştırmacı, çalışmalarının sonunda eleştirel düşünce becerisinin demografik

özelliklere göre değiştiğini tespit etmiş ve genel olarak üniversite öğrencilerinde bu becerinin gelişmişlik düzeyinin orta seviyede olduğunu tespit etmiştir (Özdemir, 2005).

3.3. Araştırmanın Modeli

Araştırma kapsamında iş performansı ve iş tatmini bağımsız, eleştirel düşünce aracı ve işten ayrılma niyeti bağımlı değişken olmak üzere tesis edilen araştırma modeli Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Çalışmanın hipotezleri Tablo 1’de sunulmaktadır:

Tablo 1. Araştırma Hipotezleri

H1:	İş tatmininin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.
H1a:	İş tatmininin alt boyutu içsel nedenlerin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.
H1b:	İş tatmininin alt boyutu dışsal nedenlerin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.
H2:	İş performansının, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.
H3:	İş tatmininin, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.
H3a:	İş tatmininin alt boyutu içsel nedenlerin, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.
H3b:	İş tatmininin alt boyutu dışsal nedenlerin, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.
H4:	İş performansının, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.
H4a:	İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutu meraklılık üzerinde etkisi vardır.
H4b:	İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutu kendine güven üzerinde etkisi vardır.
H4c:	İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutu sistematiçlik üzerinde etkisi vardır.
H4d:	İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutu doğruyu arama üzerinde etkisi vardır.
H4e:	İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutu analitiçlik üzerinde etkisi vardır.
H5:	Eleştirel düşüncenin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.
<i>(tablonun devamı sonraki sayfadadır)</i>	

H5a:	Eleştirel düşüncenin alt boyutu meraklılığın, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.
H5b:	Eleştirel düşüncenin alt boyutu kendine güvenin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.
H5c:	Eleştirel düşüncenin alt boyutu sistematikliğin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.
H5d:	Eleştirel düşüncenin alt boyutu doğruyu aramanın, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.
H5e:	Eleştirel düşüncenin alt boyutu analitikliğin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.
H6:	İş tatmininin, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde, eleştirel düşüncenin aracı rolü vardır.
H7:	İş performansının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde, eleştirel düşüncenin aracı rolü vardır.
H8:	İş tatmini ve iş performansının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde eleştirel düşüncenin aracı etkisi vardır.

3.4.Örnekleme

Çalışma, banka ve finans sektörü çalışanlarını kapsamakta olup, bu kesimin iş tatmini ve iş performansının, eleştirel düşüncenin aracı değişken etkisi altında işten ayrılma niyeti üzerine etkisini araştırmaktadır. Bu paralelde, örnekleme bankacılık ve finans sektörü çalışanlarından oluşmaktadır. Araştırmada örnekleme, mail yolu ile ulaşılmış ve veri toplama süreci 15.05.2021’de tamamlanmıştır.

Her bir IP adresinden bir başvuru kabul edecek şekilde Google formlardan toplanan anket sayısı 1.316’dır. Toplanan anketler tek tek incelenmiş olup, maddelerin %5’inden azına cevap veren 38 anket tasnif dışı bırakılmıştır. Yetersiz madde yanıtı olan anket formları toplam formlardan çıkarıldıktan sonra kalan 1.278 ankete verilen yanıtlar Mahalanobis uzaklıklarına göre incelenmiş olup, 11 anket uç değer ihtiva ettiği tespit edildiğinden tasnif dışı bırakılmıştır. Kalan 1.267 katılımcı, çalışmamızın örnekleme oluşturmuştur.

3.5. Araştırmanın Sınırları

Araştırmanın sınırını örnekleme ve ölçekler oluşturmaktadır. Bu araştırma, ölçekteki maddelerle ve maddelere verilen yanıtlarla sınırlıdır. Örneklemin sadece bankacılık ve finans sektöründe çalışanlar arasından seçilmesi nedeni ile de çalışmanın, sigortacılık, finans danışmanlığı vb. nitelikte benzer sektör çalışanları dışında tüm beyaz yakalılar için genellenmesi doğru olmayabilir.

3.6. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak “Kaliforniya Eleştirel Düşünce Eğilimi Ölçeği”, “Minnesota İş Tatmini Ölçeği”, “İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği” ve “İş Performansı Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçeklere ait maddeler ile demografik sorular, Google Formlar aracılığı ile katılımcılara sunulmuştur.

“Kaliforniya Eleştirel Düşünce Eğilimi Ölçeği”: Amerikan Felsefe Derneği’nin yürütücülüğünü yaptığı “Delphi Projesi” kapsamında Focione ve arkadaşları tarafından 1990 senesinde geliştirilmiş ve 1998 senesinde güncelleştirilmiştir. Geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları psikometrik olarak yapılmış “Kaliforniya Eleştirel Düşünce Eğilimi Ölçeği”; yedi boyut ve 75 madde ile birlikte, kişilerin eleştirel düşünceye yatkınlıklarını ölçmektedir (Kökdemir, 2003). Bu ölçeğin Türkçeye farklı uyarlanması ile geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları mevcuttur. Örneğin Kökdemir, yaptığı çalışmalarında altı alt boyuta 51 maddede ulaşmıştır. Kökdemir tarafından ulaşılan alt boyutlar şunlardır: analitiklik, açık fikirlilik, meraklılık, kendine güven, doğruyu arama, sistematiklik (Kökdemir, 2003). Kökdemir çalışmasında üç psikolog, üç uzman psikolog, bir mütercim tercüman ve bir araştırmacı ile birlikte çalışmıştır. Türkçeleştirme çalışmalarını gerçekleştiren ekip, dil uzmanlarının yönlendirmesi neticesinde madde sayısını 51’e indirmiş ve boyut sayısını altıya düşürmüştür ve bu durumun Giancarlo ve Facione’nin çalışmalarında da tespit edildiğini ifade etmiştir (Kökdemir, 2003). Kökdemir tarafından 6 boyuta indirgenen ölçekte 17 maddeden oluşan bir alt boyut (açık fikirlilik) geçerlilik ve güvenilirlik analizi sonuçları doğrultusunda çalışmada kullanılamamıştır.

Minnesota İş Doyumu Ölçeği, Gizem Sürmeli’nin “Algılanan Yönetici Liderlik Stilinin, Çalışanın Algılanan Örgüt İklimi ve İş Tatmin Düzeyine Olan Etkisinin İncelenmesi” adlı akademik çalışmasından temin edilmiştir. Minnesota İş Doyumu Ölçeği, toplam 20 maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler “işsel faktörler” ve “dışsal faktörler” isimli iki boyutta toplanmaktadır (George ve Jones, 2005).

3.7. Verilerin Analizi

Araştırmada toplanan verilerin analizi için SPSS 25.0 programı kullanılmıştır. Yapısal Eşitlik Modeli ise AMOS 24.0 paket programı ile tesis edilmiştir.

Ölçek verileri toplanmış ve analiz edilmiştir. Bu aşamadan önce verileri analize elverişli hale getirmek amacıyla uç değer analizi yapılmıştır. Uç değer analizi için Mahalanobis uzaklıkları kullanılmıştır. Uç değerlerin araştırılmasını takiben toplanan veri setinde 11 adet uç değere rastlanmış olup, bu gözlem birimleri analiz çalışmasından çıkartılmıştır.

Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA), sonuçlarına göre; eleştirel düşünce ölçeğinde 17 madde ölçekten çıkartılınca teorik sonuçlara göre uyumlu hale gelirken, Minnesota iş tatmini ölçeğinde 2 madde ölçekten çıkartılmıştır. İşten Ayrılma Niyeti Ölçeğinde madde çıkartılmasına gerek kalmamıştır.

Bu araştırmada kullanılan iş performansı ölçeği Murat Fikretin Turan tarafından hazırlanan “İş Şekillendirmenin İş Performansına ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde İş Tutumlarının Aracılık Rolünün İncelenmesi” isimli doktora tezinden temin edilmiştir.

Ölçeklerin geçerliliği faktör analizi ile incelenmiştir. Böylece ölçek maddelerinin doğru faktörlerde toplanıp toplanmadığı araştırılmıştır (Şencan ve Fidan, 2020). Ölçekler bazında KMO ve Açıklanan Kümülatif Varyans ile Güvenilirlik Analizi sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. KMO, Kümülatif Varyans ve Cronbach Alfa

Ölçek	Açıklayıcı Faktör Analizi				Güvenilirlik Analizi		
	KMO	Bartlet's	P	Varyans Açıklama Oranı	Cronbach's Katsayısı	Alfa	N
İş Tatmini	0,921	12710,181	0	56,02	0,815		18
İş Performansı	0,600	127,567	0	35,11	0,379		4
Eleştirel Düşünce	0,837	12159,784	0	48,82	0,769		34
İşten Ayrılma Niyeti	0,826	2853,796	0	54,87	0,844		7

Analiz kısmına bakıldığında özellikle iş performansı ölçeğinin literatürle uyumlu sonuçlara ulaşmadığı görülmüştür. Bu noktada İş Performansı Ölçeği ile ilgili daha açıklanabilir ve kabul edilebilir sonuçlara ulaşmak için 1267 kişilik ana örneklemden, tesadüfi olarak 200, 400 ve 600 adetlik örneklem oluşturularak analiz çalışmaları yenilenmiştir. Bu çalışmalarda da ana çalışmadakine benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırma sonuçlarından hareketle varılan sonuçların gerçek duruma ne kadar uyduğunu tespit edebilmek amacıyla Ekim 2021’de ve Kasım 2021’de 250 kişilik ilk örneklem grubuna benzer özelliklere sahip iki yeni örneklem grubu üzerine aynı anket uygulanmış olup, diğer ölçeklerde farklı sonuçlar alınmasına karşın iş performansı ölçeği sonuçlarının birbirine çok yakın gerçekleştiği görülmüştür.

Elde edilen sayısal sonuçlar, 20 yılı aşkın mesleki tecrübe ile de değerlendirilmiş ve uyduğu görülmüştür. Özellikle bankacılık ve finans alanında işgörenlerin kendi performanslarını değerlendirmeleri istendiğinde, olumlu kriterlere en yüksek, olumsuz kriterlere en düşük puanı verdikleri görülmüştür.

İşgörenlerin, şahsi performanslarını objektif bir şekilde değerlendirememeleri ölçek sonuçlarına yansımıştır. Bu nedenle kurulan ikinci, dördüncü, yedinci ve sekizinci hipotezin sınanması anlamsız hale gelmektedir.

Gerçekleştirilen faktör analizi çalışmalarında eleştirel düşünce ölçeğinden 17, iş tatmini ölçeğinden 2 madde çıkartılması halinde teorik sonuçlarla paralel olduğu tespit edilmiştir. Ölçekler bazında iş performansı

haricinde, yeterli güvenilirlik seviyesinin sağlandığı görülmüştür. İş performansı ölçeğinde ise gerek varyans açıklama oranı gerekse cronbach's alfa katsayısı düşük çıkmıştır.

Ölçekler bazında ortalama, standart sapma, çarpıklık ve basıklık değerleri Tablo 3'te sunulmaktadır. Bu tabloda da görüldüğü üzere çarpıklık ve basıklık istenilen seviyelerdedir.

Tablo 3. Ölçekler Bazında Ortalama, Standart Sapma, Çarpıklık ve Basıklık

	n	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık (Skewness)	Basıklık (Kurtosis)
İş Tatmini	1267	3,66	0,476	0,348	0,228
İçsel Nedenleri	1267	4,34	0,595	-1,121	1,407
Dışsal Nedenleri	1267	2,98	0,811	0,526	-0,489
İş Performansı	1267	4,94	0,14	-2,671	7,082
İşten Ayrılma Niyeti	1267	2,01	0,798	1,31	1,489
Eleştirel Düşünce	1267	4,62	0,342	-0,862	1,462
Açık Fikirlilik	1267	4,53	0,551	-1,109	1,464
Doğruyu Arama	1267	3,82	0,778	-1,256	1,386
Analitiklik	1267	5,05	0,747	-0,804	0,185
Sistematiklik	1267	4,46	0,639	-0,864	0,305
Kendine Güven	1267	4,81	0,675	-0,9	1,725
Meraklılık	1267	4,98	0,695	-1,431	1,339

Ölçekler bazında korelasyon ilişkileri incelendiğinde ise; iş tatmininin, işten ayrılma niyeti ile -,787; eleştirel düşünce ile ,540; işten ayrılma niyetinin, eleştirel düşünce ile -,482 katsayısına sahip olduğu tespit edilmiş olup detaylarına Tablo 4'te yer verilmiştir.

Tablo 4. Ölçekler Bazında Korelasyon Analizi Sonuçları

Korelasyon					
		İPÖ	MİTÖ	İAN	EDÖ
İPÖ	Pearson Correlation	1	-0,039	0,05	-0,015
	Sig. (2-tailed)		0,166	0,073	0,592
	N	1267	1267	1267	1267
MİTÖ	Pearson Correlation	-0,039	1	-,787**	,540**
	Sig. (2-tailed)	0,166		0	0
	N	1267	1267	1267	1267
İAN	Pearson Correlation	0,05	-,787**	1	-,482**
	Sig. (2-tailed)	0,073	0		0
	N	1267	1267	1267	1267
EDÖ	Pearson Correlation	-0,015	,540**	-,482**	1
	Sig. (2-tailed)	0,592	0	0	
	N	1267	1267	1267	1267

**Korelasyon 0,001 seviyesinde anlamlıdır.

3.8. Bulgular ve Değerlendirmeler

Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre iş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasında ($r=-,787$ $p<0,001$), negatif yönlü, işten ayrılma niyeti ile eleştirel düşünce arasında ($r=-,482$, $p<0,001$) negatif yönlü, iş tatmini ile eleştirel düşünce arasında ($r=,540$, $p<0,001$) pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

3.9. Hipotez Testi Sonuçları

3.9.1. H1 Hipotezinin Test Edilmesi

H1 Hipotezi, “İş tatmininin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.” şeklinde tesis edilmiştir.

Bağımsız değişken iş tatmini, bağımlı değişken işten ayrılma niyeti olmak üzere, tesis edilen modelden elde edilen sonuçlar aşağıdadır.

Tablo 5. İş Tatmininin, İşten Ayrılma Niyetine Etkisi

Model	Katsayı	Standartlaştırılmış Katsayı	Anlamlılık Düzeyi
İş Tatmini > İşten Ayrılma Niyeti	-,944	-,477	<0,001

İş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin incelendiği hipotez çalışmasında, iş tatmininin artmasının, işten ayrılma niyetini azalttığı tespit edilmektedir ($\beta=-,944$ $p<0,001$). Literatürde yapılan diğer araştırmalarda da değişkenler arasında paralel sonuçlar alındığı görülmüştür. Bu sonuca göre H1 hipotezi kabul edilmiştir.

3.9.2. H1a ve H1b Hipotezlerinin Test Edilmesi

İş tatmininin alt boyutları olan içsel nedenler ve dışsal nedenler kullanılarak tesis edilen hipotezler şu şekildedir:

-H1a: İş tatmininin alt boyutu içsel nedenlerin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.

-H1b: İş tatmininin alt boyutu dışsal nedenlerin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.

Bağımsız değişken içsel nedenler ve dışsal nedenler, bağımlı değişken işten ayrılma niyeti olmak üzere, tesis edilen modelden elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 6. İçsel Nedenler ve Dışsal Nedenlerin, İşten Ayrılma Niyetine Etkisi

Model	Katsayı	Standartlaştırılmış Katsayı	Anlamlılık Düzeyi
İçsel Nedenler, Dışsal Nedenler > İşten Ayrılma Niyeti	-,485 -,944	-,371 -,336	<0,001

İş tatmininin alt boyutları ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin incelendiği hipotez çalışmasında, iş tatmininin artmasının, işten ayrılma niyetini azalttığı tespit edilmektedir (İçsel Nedenler $\beta=-,485$ $p<0,001$; Dışsal Nedenler $\beta=-,944$ $p<0,001$). Literatürde yapılan diğer araştırmalarda da değişkenler arasında paralel sonuçların alındığı görülmüştür. Bu sonuca göre H1a ve H1b hipotezi kabul edilmiştir.

3.9.3. H2 Hipotezinin Test Edilmesi

“İş performansının, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.” şeklinde tesis edilen hipotez, iş performansı ölçeğinin çalışmada kullanılmasının uygun bulunmaması nedeni ile sınanamamıştır.

3.9.4. H3 Hipotezinin Test Edilmesi

4. hipotez, “İş tatmininin, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.” şeklinde tesis edilmiştir.

Tablo 7. İş Tatmininin, Eleştirel Düşünceye Etkisi

Model	Katsayı	Standartlaştırılmış Katsayı	Anlamlılık Düzeyi
İş Tatmini > Eleştirel Düşünce	,239	-,493	<0,001

İş tatmini ile eleştirel düşünce arasındaki ilişkinin incelendiği hipotez çalışmasında, iş tatmininin artmasının, eleştirel düşüncüyü artırdığı tespit edilmektedir (İş tatmini $\beta=,239$ $p<0,001$).

Bu sonuca göre H3 hipotezi kabul edilmiştir.

3.9.5. H3a ve H3b Hipotezlerinin Test Edilmesi

H3a ve H3b hipotezleri şu şekildedir:

- İş tatmininin alt boyutu içsel nedenlerin, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.
- İş tatmininin alt boyutu dışsal nedenlerin, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.

Tablo 8. İçsel Nedenler ve Dışsal Nedenlerin, İşten Ayrılma Niyetine Etkisi

Model	Katsayı	Standartlaştırılmış Katsayı	Anlamlılık Düzeyi
İçsel Nedenler, Dışsal Nedenler > Eleştirel Düşünce	,262 ,233	,559 ,322	<0,001

İş tatmininin alt boyutları ile eleştirel düşünce arasındaki ilişkinin incelendiği hipotez çalışmasında, iş tatmininin alt boyutlarından olan içsel nedenler ve dışsal nedenlerin artmasının, eleştirel düşüncenin artmasına neden olduğu tespit edilmektedir (İçsel Nedenler $\beta=,262$ $p<0,001$; Dışsal Nedenler $\beta=,233$ $p<0,001$).

Bu sonuca göre H3a ve H3b hipotezi kabul edilmiştir.

3.9.6. H4 Hipotezinin Test Edilmesi

“İş performansının, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.” şeklinde tesis edilen hipotez, iş performansı ölçeğinin çalışmada kullanılmasının uygun bulunmaması nedeni ile sınınamamıştır.

3.9.7. H4a, H4b, H4c, H4d, H4e Hipotezlerinin Test Edilmesi

İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutları için tesis edilmiş olan H4a, H4b, H4c, H4d ve H4e hipotezleri, iş performansı ölçeğinin çalışmada kullanılmasının uygun bulunmaması nedeni ile sınınamamıştır.

3.9.8. H5 Hipotezinin Test Edilmesi

“Eleştirel düşüncenin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.” olarak tesis edilmiş olan H5 hipotezi test edilmiştir.

Tablo 9. Eleştirel Düşüncenin, İşten Ayrılma Niyetine Etkisi

Model	Katsayı	Standartlaştırılmış Katsayı	Anlamlılık Düzeyi
Eleştirel Düşünce > İşten Ayrılma Niyeti	-,877	-,713	<0,001

Eleştirel düşünce ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin incelendiği hipotez çalışmasında, eleştirel düşüncenin artmasının, işten ayrılma niyetini azalttığı tespit edilmiştir (Eleştirel Düşünce $\beta=-,877$ $p<0,001$). Bu sonuca göre H5 hipotezi kabul edilmiştir.

3.9.9. H5a, H5b, H5c, H5d ve H5e Hipotezlerinin Test Edilmesi

Eleştirel düşüncenin alt boyutları ile işten ayrılma niyeti üzerindeki etkiyi araştıran H5a, H5b, H5c, H5d ve H5e hipotezleri test edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre tüm katsayılar literatür ile uyumlu olmak üzere negatif olarak çıkmıştır. Bu itibarla H5a, H5b, H5c, H5d ve H5e hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 10. Eleştirel Düşüncenin Alt Boyutlarıyla İşten Ayrılma Niyetine Etkisi

Model	Katsayı	Standartlaştırılmış Katsayı	Anlamlılık Düzeyi
Analitiklik			
Meraklılık	-,686	-,348	
Sistematiklik	-,323	-,277	
Kendine Güven	-,432	-,255	
Doğruyu Arama	-,399	-,290	
İşten Ayrılma Niyeti	-,428	-,340	<0,001

Eleştirel düşüncenin alt boyutlarından analitiklik, meraklılık, sistematiklik, kendine güven ve doğruyu arama arttıkça işten ayrılma niyeti azalmaktadır.

3.9.10. H6 Hipotezinin Test Edilmesi

Eleştirel düşüncenin aracılık rolünün test edildiği hipotezler, H6 ve H7 hipotezleridir.

Değişkenler arasındaki aracılık ilişkisinin tespitine yönelik geliştirilen iki yöntem öne çıkmaktadır:

- Nedensel Adımlar Yöntemi
- Bootstrap Yöntemi

Baron ve Kenny tarafından 1986’da önerilen nedensel adımlar yönteminin, literatürdeki bazı çalışmalarda “geleneksel yaklaşım” olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bu yöntem, iki değişken arasında, olduğuna inanılan aracı etkinin istatistiksel olarak tespiti için yakın zamana kadar sıklıkla kullanılan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır (Gürbüz ve Bayık, 2021; Preacher ve Hayes, 2008).

Geleneksel yöntem olarak adlandırılan Baron ve Kenny’nin önerdiği “nedensel adımlar yaklaşımı”nın günümüzde efektif kullanılmadığı iddiasından hareketle Bootstrap tekniğine dayalı tekniklerin kullanılmasının daha faydalı olacağı ifade edilmektedir (Fritz ve MacKinnon, 2007; Hayes, 2009; Hayes, 2018; Hayes ve Rockwood, 2017). Bootstrap tekniğini geleneksel yöntemden ayıran en önemli unsur, analize tabi değişkenler arasında istatistiksel olarak etki anlamlı olmasa bile, aracılık etkisi anlamlı olabilmektedir (Hayes, 2018).

Baron ve Kenny’nin yöntemi adım adım takip eden süreçlerden oluşan bir model olmasına karşılık, Bootstrap yaklaşımda sıralı süreçler bulunmamaktadır. Ayrıca Sobele testine göre daha güvenilir sonuçlar elde edilmektedir. Özellikle toplam etkinin anlamlı olmadığı durumlarda da aracılık etkisinin anlamlı olabileceğini göstermesi, sıklıkla tercih edilmesine neden olmaktadır (Cole vd., 2008; Fritz ve MacKinnon, 2007; Fillo vd., 2016; Hammond vd., 2012; Hayes, 2018; Hayes ve Rockwood, 2017; Maguen vd., 2011; Petrocelli vd., 2016; Seehuus vd., 2015).

Aracı etkinin test edildiği bu çalışmada da, Bootstrap yöntemi AMOS programı vasıtasıyla kullanılmıştır.

Bağımsız değişken iş tatmini, bağımlı değişken işten ayrılma niyeti ve aracı değişken eleştirel düşünce olmak üzere, tesis edilen yapısal eşitlik modelinin hipotez sonuçları şu şekildedir:

Tablo 11. İş Tatmininin İşten Ayrılma Niyeti Üzerinde Etkisinde Eleştirel Düşüncenin Aracı Rolü

Yol Analizi	Katsayılar	Standartlaştırılmış Katsayı	Anlamlılık Düzeyi
İş Tatmini > Eleştirel Düşünce > İşten Ayrılma Niyeti	-,114	-,013	,027

İş tatmininin, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi H1 hipotezi ile anlamlı olduğu tespit edilmiş ve bu hipotez testi sonucuna göre toplam etki -,944 olarak bulunmuştu. Eleştirel düşüncenin aracı değişken olarak yer aldığı modelde, araştırmaya konu iş tatmini ve işten ayrılma niyeti değişkenleri arasındaki dolaylı etki ise -,114 olarak hesaplanmıştır ($p=,027$). Bu sonuçlara göre, iş tatmininin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde eleştirel düşüncenin aracılık etkisi tespit edilmiştir.

3.9.11. H7 ve H8 Hipotezlerinin Test Edilmesi

“İş performansının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde, eleştirel düşüncenin aracı rolü vardır.” şeklinde tesis edilen H7 hipotezi ve “İş tatmini ve iş performansının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde eleştirel düşüncenin aracı rolü vardır” şeklinde kurulan H8 hipotezleri iş performansı ölçeğinin anlamsız olduğu sonucuna ulaşıldığından sınanamamıştır.

3.9.12. Hipotez Testi Sonuçları

Çalışma kapsamında kurulan 8 ana hipotez olmak üzere toplam 22 hipotezden 4 ana hipotez olmak üzere toplam 13 hipotez kabul edilmiştir. Hipotezlerin kabul/ret durumu aşağıdaki tablo ile gösterilmiştir.

Tablo 12. Test Sonuçları

No	Hipotez	Durum
H1:	İş tatmininin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H1a:	İş tatmininin alt boyutu içsel nedenlerin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H1b:	İş tatmininin alt boyutu dışsal nedenlerin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H2:	İş performansının, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.	Ret
H3:	İş tatmininin, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H3a:	İş tatmininin alt boyutu içsel nedenlerin, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H3b:	İş tatmininin alt boyutu dışsal nedenlerin, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H4:	İş performansının, eleştirel düşünce üzerinde etkisi vardır.	Ret
H4a:	İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutu meraklılık üzerinde etkisi vardır.	Ret
H4b:	İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutu kendine güven üzerinde etkisi vardır.	Ret
H4c:	İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutu sistematiklik üzerinde etkisi vardır.	Ret
H4d:	İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutu doğruyu arama üzerinde etkisi vardır.	Ret
H4e:	İş performansının, eleştirel düşüncenin alt boyutu analitiklik üzerinde etkisi vardır.	Ret
H5:	Eleştirel düşüncenin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H5a:	Eleştirel düşüncenin alt boyutu meraklılık, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H5b:	Eleştirel düşüncenin alt boyutu kendine güvenin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H5c:	Eleştirel düşüncenin alt boyutu sistematikliğin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H5d:	Eleştirel düşüncenin alt boyutu doğruyu aramanın, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H5e:	Eleştirel düşüncenin alt boyutu analitikliğin, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır.	Kabul
H6:	İş tatmininin, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde, eleştirel düşüncenin aracı rolü vardır.	Kabul
H7:	İş performansının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde, eleştirel düşüncenin aracı rolü vardır.	Ret
H8:	İş Tatmini ve iş performansının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde, eleştirel düşüncenin aracı rolü vardır.	Ret

4. SONUÇ

İşletmeler, önemli yatırımlar yaptığı işgörenleri bünyelerinde tutmak ve onları en verimli şekilde değerlendirmek zorundadırlar. Kalifiye eleman bulmanın özellikle Y kuşağının da iş hayatında daha aktif hale gelmesi ile zorlaşması, işletmeleri yeni bir baskı ile karşı karşıya bırakmaktadır. Globalleşmenin ve iletişim kanallarının artması, eğitim ve yaşam kültüründe görülen gelişmeler neticesinde işgörenler, bundan birkaç on yıl öncesine kadarki gibi işletmelere bağlı olmamakta, aidiyet duygusu taşımamaktadırlar.

İşgörenlerin, işletmelere bağlılığının azalmasındaki önemli etkenlerden bir tanesi artık duygusal olarak o kuruma aidiyet hissetmemeleridir. İşgörenler, herhangi bir olumsuz durum söz konusu değilken dahi, zihinsel olarak işletme ile bağlarını koparma noktasına gelebilmektedirler. Bu durum alan yazınında işten ayrılma niyeti olarak ifade edilmektedir.

İşgörenlerin, işten ayrılma kararına varmalarında pek çok farklı faktörün etkili olduğu aşıkardır. Ancak özellikle ülkemizde yapılan araştırmalarda, konuya tek boyutlu yaklaşıldığı görülmektedir. Zihinsel bir faaliyet olarak karşımıza çıkan işten ayrılma niyeti ile düşünce biçimleri arasındaki ilişkilere yer veren akademik çalışmalara ise neredeyse hiç rastlanmamaktadır.

Bu çalışmada literatürde görülen bu eksikliğe bir katkı sunabilmek amacıyla işten ayrılma niyeti üzerinde etkili iki faktör olan iş tatmini ve iş performansı ilişkisi irdelenmiş ve bu ilişkide eleştirel düşüncenin aracı rolüne değinilmiştir.

Özellikle işgörenlerin, iş performanslarını değerlendirdiği ve dört maddeden oluşan “iş performansı ölçeği” sonuçları, araştırma sahibinin iş tecrübelerine paralel olarak elde edilmiş ve işgörenlerin kendi

performanslarını olağanın üzerinde olumlu değerlendirdiği gözlenmiştir. Bu gelişme üzerine öncelikle alt örneklem seçilmiş ve sonuçlar değerlendirilmiştir. Akabinde iki yeni saha araştırması yapılmıştır. İkinci saha araştırmasında aynı ölçek kullanılırken, üçüncü saha araştırmasında aynı amaçla hazırlanan farklı bir ölçek kullanılmıştır. Farklı çalışmalarda aynı sonuçlar alınmıştır. Katılımcıların çok büyük kısmı, performanslarına sürekli en yüksek değeri vererek kendilerini değerlendirme eğilimi göstermişlerdir.

Pek çok finans kurumu yetkilisinden alınan bilgilere göre, benzer durum kendi performans değerlendirmelerinde de görülmektedir. Bankacılık ve finans sektörü yetkili ve yöneticileri genel olarak performanslarını sağlıklı bir şekilde değerlendirmemektedirler. Özeleştirme yapılmaması, kusurlu yönlerin görülebilmesi, empati kurma yoksunluğu, başarısızlığı kabullenememe, kendi performanslarını kendilerinin değerlendirmeleri istendiğinde, çalışanların kendileri ile ilgili hiç olumsuz değerlendirme yapmamaları, araştırmacının 20 yılı aşkın yöneticilik hayatındaki kişisel gözlemleri ile de bağdaşmaktadır.

İş tatmini ve işten ayrılma niyeti konusunda araştırma sonuçlarının literatür ile uyumlu olduğu görülmektedir. Alan yazınında özellikle iş tatmini ve işten ayrılma arasında negatif yönlü ilişkinin varlığı konusunda pek çok çalışma bulunmaktadır (Judge ve Bono, 2001; Ang vd., 2003; Gürbüz ve Yüksel, 2011; Keleş, 2007). Araştırma sonuçlarının bu şekilde ortaya çıkmasında en önemli etkenlerden birisinin, araştırma yapıldığı sırada geçerli olan ağır pandemi koşulları olduğu düşünülmektedir. Bahse konu araştırma, pandemi koşullarının başladığı dönemde yapılmaya başlanmıştır. Araştırmacının, yönetici olarak görev yaptığı finans kurumu da dahil olmak üzere, sektörde gerek pandeminin yarattığı ekonomik koşullar, gerekse günlük hayatı önemli derecede etkileyen kısıtlamalar neticesinde çalışanların işten ayrılma niyetleri azalmıştır. Nitekim pandemi koşullarının daha hafiflediği dönemde yapılan ikinci ve üçüncü çalışma da bu görüşü destekler niteliktedir. Çalışmanın neticesinde, pandemi koşullarında çalışanların mevcut işlerini, başka bir iş bulmadan bırakmak istemedikleri, bu nedenle iş tatmini ve diğer koşulları içinde bulunulan konjonktür itibarı ile değerlendirdikleri düşünülmektedir. Eleştirel düşüncenin belki bu dönemde karar vermeyi etkileyen en önemli faktörlerden birisi olduğu düşünülmektedir.

Gerçekleştirilen araştırmayı, diğer araştırmalardan ayıran en önemli özelliğin, eleştirel düşünce aracı etkisi altında iş tatminin, işten ayrılma niyetine olan etkisinin araştırılması olduğu hususunda bilgilere önceki satırlarda yer verilmişti. Bu hipotez yapısal eşitlik modeli ile sınanmış ve doğrulanmıştır.

Bu araştırmadan elde edilen en önemli sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Bankacılık ve finans sektöründe yetkili ve yönetici olarak görev yapan işgörenler, sayısal veri içermeyen ve performanslarını ilgilendiren sorulara çok olumlu yanıt vermektedir. Bu nedenle bankacılık ve finans sektöründe görev yapan yetkili ve yöneticiler için sadece sözel değerlendirme sorularına dayalı işgören performansı çalışması yapmak yeterli olmamaktadır. Objektif performans değerlendirmelerinin yapılabilmesi günümüz teknolojisinde elzem görünmektedir.

2. Eleştirel düşünme yeteneği gelişen kişilerin tatmin dereceleri gerçeğe daha yakın olmakta ve bu da içinde bulunulan durumun analizinin daha sağlıklı yapılmasına neden olmaktadır. 2020 yılında başlayan pandemi şartları da düşünüldüğünde çalışanların daha uzun vadede, eleştirel düşüncenin analitiklik ve sistematiklik alt boyutları da dikkate alınarak mevcut koşulları değerlendirdiği ve mevcut işlerinde devam etme kararı aldıkları düşünülmektedir.

3. İşletmeler, kendi durumlarını doğru yorumlayan ve bu nedenle işten ayrılma niyeti daha düşük işgörenlerle çalışmak istiyorlarsa işe alım aşamasında eleştirel düşünce seviyelerini ölçmeli ve işe alım aşamasında bu ölçümü dikkate almalı ve ayrıca çalışma hayatı boyunca işgörelere eleştirel düşüncelerini geliştirecek tedbirleri almalı ve gerekli uygulamaları hayata geçirmelidirler.

Bu çalışma için İstanbul Ticaret Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 26.10.2020 tarihli ve 65836846-044 sayılı etik kurul onayı alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreçlerinde araştırmacının yazarları eşit derecede katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Adeyemi, S. (2012). Developing critical thinking skills in students: A mandate for higher education in Nigeria. *Journal of Educational Research*, 1(2), 155-161. <https://doi.org/10.12973/eu-ger.1.2.155>
- Akar, V. R. ve Kutlu, O. (2004). Eleştirel düşünme: Ölçme araçlarının incelenmesi ve bir güvenilirlik çalışması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2) 189-200.
- Akbiyık, C. (2002). *Eleştirel düşünme eğilimleri ve akademik başarı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Ang, S., Van Dyne, L. ve Begley, T. M. (2003). The employment relationships of foreign workers versus local employees: A field study of organizational justice, job satisfaction, performance, and ocb. *Journal of Organizational Behavior*, 24(5), 561-583. <https://doi.org/10.1002/job.202>
- Ayanoğlu, Y., Murat, A. ve Beylik, U. (2010). Hastanelerde veri zarflama analizi (VZA) yöntemiyle finansal performans ölçümü ve değerlendirilmesi. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 2(2), 40-62.
- Ayça, B. (2016). *Otantik liderlik davranışının iş tatmini ve örgütsel bağlılığa etkisinin incelenmesi ve otel işletmelerinde bir araştırma* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Haliç Üniversitesi.
- Bingöl, D. (2003). *İnsan kaynakları yönetimi* (1.Baskı). Beta Yayıncılık.
- Bülbül, S. (2016). *Örgütsel bağlılık ve iş tatmini: Bir kamu kurumunda uygulaması* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Nişantaşı Üniversitesi.
- Büyükyılmaz, O. ve Fidan, Y. (2017). Algılanan örgütsel desteğin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisinde örgütsel güvenin aracılık rolü. *Business and Management Studies: An International Journal*, 5(3), 500-524. <https://doi.org/10.15295/bmij.v5i3.143>
- Chance, P. (1986). *Thinking in the classroom: A survey of programs*. Teachers College Press.
- Chet, R., Ryan, A., Schneider, R., Parra, L. ve Smith, P. (1998). The relation between job level and job satisfaction. *Group and Organization Management*, 23(4), 470-495.
- Cole, M. S., Walter, F. ve Bruch, H. (2008). Affective mechanisms linking dysfunctional behavior to performance in work teams: A moderated mediation study. *Journal of Applied Psychology*, 93, 945-958. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.93.5.945>
- Cüceloğlu, D. (1994). *İyi düşün doğru karar ver* (1. Baskı). Sistem Yayıncılık.
- Daft, R. L. (1999). *Leadership: Theory and practice*. Harcourt College Pub.
- Davran, D. (2014). *Örgütsel bağlılık ve iş tatmini ilişkisi: Van ili ilk ve ortaokulları öğretmenleri üzerine bir uygulama* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Erez, A ve Hakim, T. (2001). Öz değerlendirmelerin hedef belirleme, motivasyon ve performansla ilişkisi. *Uygulamalı Psikoloji Dergisi*, 86(6), 1270-1279. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.6.1270>
- Facione, N. ve Facione, P. A. (2010). *The california critical thinking disposition inventory*. The California Academic Press.
- Fidan, Y. (2011). Özel sektör ve kamu yöneticilerinin zaman yönetimi davranışlarının karşılaştırılması. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (6), 47-74. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.117>
- Fillo, J., Alfano, C. A., Paulus, D. J., Smits, J. A. J., Davis, M. L., Rosenfield, D. ve Zvolensky, M. J. (2016). Emotion dysregulation explains relations between sleep disturbance and smoking quit-related cognition and behavior. *Addictive Behaviors*, 57, 6-12. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2016.01.013>

- Fritz, S. ve MacKinnon, D. (2007). Required sample size to detect the mediated effect. *Psychol Science*, 18(3), 233–239. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01882.x>
- George, J. ve Jones, G. (2005). *Understanding and managing organizational behaviour*. Pearson.
- Gider, Ö. (2010). Eğitim ve araştırma hastanelerinde çalışan personelin örgütsel bağlılık, örgütsel güven ve iş doyum düzeylerinin araştırılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadı Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 21(65), 81-105.
- Gürbüz, S. ve Yüksel, M. (2011). Çalışma ortamında duygusal zekâ: İş performansı, iş tatmini, örgütsel vatandaşlık davranışı ve bazı demografik özelliklerle ilişkisi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(2), 174-190.
- Gürbüz, S. ve Bayık, M. E. (2021). Aracılık modellerinin analizinde yeni yaklaşım: Baron ve Kenny'nin yöntemi hâlâ geçerli mi? *Türk Psikoloji Dergisi*, 37(88), 1-14. <https://doi.org/10.31828/tpd1300443320191125m000031>
- Hammond, S. I., Müller, U., Carpendale, J. I. M., Bibok, M. B. ve Liebermann- Finestone, D. P. (2012). The effects of parental scaffolding on preschoolersexecutive function. *Developmental Psychology*, 48, 271–281. <https://doi.org/10.1037/a0025519>
- Hang-Yue, N., Foley, S. ve Loi, I. R. (2005). Work role stressors and turnover intentions: A study of professional clergy in Hong Kong. *The International Journal of Human Resource Management*, 16(11), 2133–2146. <https://doi.org/10.1080/09585190500315141>
- Harris, L. M. ve Baldwin, N. J. (1999). Voluntary turnover of field operations officers: A test of confluency theory. *Journal of Criminal Justice*, 27(6), 483-493.
- Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. The Guilford Press.
- Hayes, A. F. ve Rockwood, N. J. (2017). Regression-based statistical mediation and moderation analysis in clinical research: Observations, recommendations, and implementation. *Behaviour Research and Therapy*, 98, 39-57. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2016.11.001>
- Hayes, A. F. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical mediation analysis in the new millennium. *Communication Monographs*, 76, 408–420. <https://doi.org/10.1080/03637750903310360>
- Judge, T. A. ve Bono, J. E. (2001). Relationship of core self-evaluations traits—self-esteem, generalized self-efficacy, locus of control, and emotional stability—with job satisfaction and job performance: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 86(1), 80-92.
- Kaya, E. (2010). *İş stresi ve tükenmişlik duygusunun işten ayrılma niyeti üzerine etkileri: Sağlık personeli üzerinde bir uygulama* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gebze Yüksek Teknoloji Üniversitesi.
- Keleş, H. N. (2007). İş tatmininin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisine ilişkin ilaç üretim ve dağıtım firmalarında yapılan bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7(13), 243-263.
- Kırkman, B. ve Rosen, B. (1997). A model of teamwork empowerment. *Research in Organizational Change and Development*, 10(1), 131-167.
- Kökdemir, D. (2003). *Belirsizlik durumlarında karar verme ve problem çözme* [Yayımlanmamış Yüksek Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Lam, S. S. ve Schaubroeck, J. (1999). Total quality management and performance appraisal: An experimental study of process versus results and group versus individual approaches. *Journal of Organizational Behavior*, 20(4), 445-457.

- Maguen, S., Luxton, D. D., Skopp, N. A., Gahm, G. A., Reger, M. A., Metzler, T. J. ve Marmar, C. R. (2011). Killing in combat, mental health symptoms, and suicidal ideation in Iraq war veterans. *Journal of Anxiety Disorders*, 25, 563–567. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2011.01.003>
- McCarthy, P. A., McDougal, D. ve Schuster, P. (1999). Evaluation of critical thinking in a baccalureate nursing program. *Journal of Nursing Education*, 38(3), 142-4. <https://doi.org/10.3928/0148-4834-19990301-11>
- Öncer, M. (2000). İşyeri ortamında çalışanların performansını etkileyen fiziksel çevre koşulları. *Verimlilik Dergisi*, 3, 133-152.
- Özdemir, S. (2005). *Web ortamında bireysel ve işbirlikli problem temelli öğrenmenin eleştirel düşünme becerisi, akademik başarı ve internet kullanımına yönelik tutuma etkileri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Özer, G. ve Günlük, M. (2010). Örgütsel adaletin muhasebecilerin iş memnuniyeti ve işten ayrılma eğilimine etkisi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 459-485.
- Paul, R. ve Elder, L. (2016). *Kritik düşünme*. Nobel Yayınları.
- Petrocelli, J. V., Rubin, A. L. ve Stevens, R. L. (2016). The sin of prediction: When mentally simulated alternatives compete with reality. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 42, 1635–1652. <https://doi.org/10.1177/0146167216669122>
- Piyal, B., Çelen, Ü. ve Şahin, N. (2000). Ankara Üniversitesi tıp fakültesi hastanesinde çalışanların iş doyumunu. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 53(4), 241-250.
- Preacher, K. J. ve Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40(3), 879–891. <https://doi.org/10.3758/BRM.40.3.879>
- Purani, K. ve Sahadev, S. (2007). The moderating role of industrial experience in the job satisfaction, intention to leave relationship: An empirical study among salesmen in India. *Journal of Business and Industrial Marketing*, 23(7), 475-485. <https://doi.org/10.1108/08858620810901239>
- Saklan, A. (2010). *Örgütlerde iş tatmini ve örgütsel bağlılık ilişkisi: Selçuk Üniversitesi ilahiyat fakültesinde bir uygulama* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Seehuus, M., Clifton, J., ve Rellini, A. H. (2015). The role of family environment and multiple forms of childhood abuse in the shaping of sexual function and satisfaction in women. *Archives of Sexual Behavior*, 44, 1595–1608.
- Sevimli, F. ve İşcan, Ö. F. (2005). Bireysel ve iş ortamına ait etkenler açısından iş doyumunu. *Ege Academic Review*, 5(1), 55-64.
- Şencan, H. ve Fidan, Y. (2020). Likert verilerinin kullanıldığı keşfedici faktör analizlerinde normallik varsayımı ve faktör çıkarma üzerindeki etkisinin SPSS, FACTOR ve PRELIS yazılımlarıyla sınanması. *Business and Management Studies: An International Journal*, 8(1), 640-687. <https://doi.org/10.15295/bmij.v8i1.1395>
- Şişman, M. (2002). *Öğretim liderliği*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Tett, R. P. ve Meyer, J. P. (1993). Job satisfaction, organizational commitment, turnover intention, and turnover: Path analyses based on meta-analytic findings. *Personnel Psychology*, 46(2), 259–293. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1993.tb00874.x>
- Turan, U., Fidan, Y. ve Yıldırım, C. (2019). Critical Thinking as a Qualified Decision-Making Tool. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(4), 1-18. <https://doi.org/10.7596/taksad.v8i4.2316>

- Yavuz, D. (2009). Öğretmen adaylarının öz-yeterlik algıları ve üst bilişsel farkındalıklarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Zonguldak Karaelmas Üniversitesi.
- Yin-Fah, B. C., Foon, Y. S., Chee-Leong, L. ve Osman, S. (2010). An exploratory study on turnover intention among private sector employees. *International Journal of Business and Management*, 5(8), 57-64.

DİJİTAL VATAN SAVUNMASI: R/PLACE ETKİNLİĞİ

DIGITAL HOMELAND DEFENSE: THE R/PLACE EVENT

Canan GÖNÜLLÜ¹

Öz

Dijitalleşen ve küreselleşen dünyada, insanın duyuş, düşünüş ve kavrayışının 'sanal cemaat'lerden etkilendiği bilinmektedir. Günümüzde bireyler, günlük aktivitelerini dijital platformlara ve sosyal mecralara taşımaktadır. Sosyal mecralar bireylerin görüş bildirdikleri, kişisel ilişkilerini sürdürdükleri ya da genel olarak vakit geçirdikleri mecralardır. Bireyler, sosyal mecralarda kimliklerini sergilemekten ve sanal olan bu mecralara anlam yüklemekten geri kalmamaktadır. Dünyanın bilinen forum sitelerinden olan Reddit'in gerçekleştirmiş olduğu R/Place etkinliği de sosyolojik pek çok konuyu içinde barındırmaktadır. Farklı ülkelerin katılımıyla gerçekleştirilmiş olan etkinlikte, bireylerin gerçekleştirilen etkinliğe yüklediği anlamlar ve dijital platform üzerindeki kullanıcı davranışları incelenmesi gereken bir durum olarak karşımıza çıkmıştır. Sosyal medya üzerinde gerçekleştirilen ve kimi çevrelerce sadece bir 'oyun' olarak algılanabilme potansiyeline sahip olan bir etkinlik, milyonlarca kişinin dijital savaş meydanı haline dönüşebilmiş ve çeşitli sembollerle gruplar, var olma mücadelesi vermiştir. Bu çalışmada, R/Place etkinliği, sosyolojik perspektifle incelenmeye çalışılmıştır. Etkinlikte yer alan durumlar, kimlik kavramına ilişkin alt kavramlar çerçevesinde incelenmiştir. Konu, içerik analizi yöntemiyle yorumsamacı bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Küreselleşme, R/Place, Kimlik, Kültür, Aidiyet.

Abstract

It is known that in a digitalized and globalized world, human perception, thinking and understanding are highly influenced by 'virtual communities'. Today, individuals carry all kinds of daily activities to digital platforms. Social media are places where individuals express their opinions, maintain personal relationships or spend time in general. Individuals do not hesitate to exhibit their identities in social media and to add meaning to these virtual media. The R/Place event of Reddit, one of the world's known forum sites, also includes many sociological issues. In the event, which was held with the participation of different countries, the meanings attributed to the event by individuals and user behaviours on the digital platform emerged as a situation that should be examined. An event that is held on social media and has the potential to be perceived only as a 'game' by some circles has turned into a digital battleground for millions of people and groups have struggled to exist with various symbols. In this study, R/Place activity was tried to be examined from a sociological perspective. The situations in the activity were examined within the framework of the sub-concepts related to the concept of identity. The subject was handled with a hermeneutic approach with content analysis method.

Keywords: Digitalization, Globalization, R/Place, Identity, Culture, Belonging.

1. Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, cgonullu@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7387-1718>

Makale Türü   **Article Type**
Araştırma Makalesi   Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
29.09.2022

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
05.11.2022

DOI
10.20875/makusobed.1182163

Bu makaleye atıf yapmak için:

Gönüllü, C. (2022). Dijital vatan savunması: R/Place etkinliği. *MAKU SOBED*, (36), 157-173. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1182163>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

The aim of this study is an effort to understand and explain the behaviour of individuals in international interaction sociologically. It was tried to analyse the activities on digital platforms through the concept of identity.

Research Questions

What are the sociological foundations of group behaviour exhibited by individuals in activities organized on digital platforms and seen as games?

Literature Review

The purpose of the literature review is to reveal the sociological counterpart of the behaviours exhibited in the R/place activity. Along with the literature review, the foundations of sociological concepts were brought together by being inspired by other studies. In this way, the study is placed in a conceptual framework.

Methodology

The study is a study whose theoretical framework was kept broad. The data obtained from online sources about the R/Place activity, which is the subject of the study, were brought together and these data were analysed with a content analysis method and a hermeneutic approach.

Results and Conclusions

With the effect of globalization, the idea that cultures, individuals and nations approach each other and have a tendency to homogenize is found in the literature. However, people living together, in some cases, do not welcome the contrary behaviour; they can be ignored, or punished with different sanctions. Individuals feel a need for differentiation while only representing themselves in society. However, when assuming the role of a member of a social group or living in a society, they may behave more inclined to adopt an attitude towards homogenization that conforms to the given norms and rules of the society. Because individuals who exhibit contrary behaviour may face some sanctions, even if they are not written, with the rules they have determined.

At this point, the meanings attributed to the concept of identity by users on digital platforms, which are accessible to almost all citizens of the world, come into question. It has been observed with the R/Place event that the feeling of competition is fuelled by the digital events offered to the participation of millions of people through websites. It is an activity where the rules are to paint pixels with only five minutes intervals. But it soon turned into a battle for individuals to make visible the symbols of the groups they felt belonged to. In addition, the activity has evolved into a situation that causes it to come into solidarity with those of its own in order to prove its existence by destroying the others. This is a situation that can be read as a reflection of the most basic instinct, 'survival'. A digital proof of the fact that individuals become stronger by siding with their own was realized with this event.

1. GİRİŞ

Sosyal bir varlık olan insan; davranışlarında, kültürlendiği toplumun izlerini taşımaktadır. Bireysel perspektiften bakıldığında çeşitli davranış örüntülerinin, bize söz konusu özne hakkında bilgi verebileceğini görebilmek mümkündür. Toplumsal perspektiften bakıldığında ise bu davranış örüntülerini gören toplum bireyleri ya da toplumsal grupların, davranışı gerçekleştiren bireyi konumlandırma ihtiyacı duyabileceği dikkat çekmektedir. Türk toplumunda yabancı bir kültüre ait davranış örüntüleri gösteren bir birey, kendisini birebir topluma tanıtmaya dahi, toplumun içindeki diğer bireyler onu gösterdiği davranış özelliklerine göre tanıyacak ve tanıyacaktır. Sahip olduğumuz toplumsal kodlar, aslında bizim kültürümüz, kültürümüz de toplum içinde kimliğimizdir denilebilir.

Bir bireyin başka bir bireye kimlik atfedebilmesi, sadece onun kültürel özelliklerine bakarak ya da davranışlarındaki yerel özelliklere atıfta bulunarak gerçekleşmez. Yaşam tarzı, çalışma hayatının içindeki durumu, bağlı bulunduğu örgütler de kimlik atfedebilmenin çeşitli yolları olabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, insanların belirli bir kültüre ait olarak tanımlanmasının ya da yaşadığı yer esasına göre sınıflandırılmasının çok yaygın bir kategorize etme biçimi olduğu görülmektedir. Ancak, bireyler aynı zamanda birden fazla grup ya da çoklu grup kimliklerine sahip olabilmektedir. Bu, göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur. Toplum tarafından oluşturulan kimliklere aidiyet hissetmek ve topluma ait olunan kimliğin özelliklerini gösteren davranışlarla yaklaşmak, kimliklerin tanımlanmasını daha kolay bir hale getirebilmektedir.

Bu noktada aidiyet kavramının önemi ortaya çıkmaktadır. Aidiyet konusunda belirtilmesi gereken en önemli şey, aidiyetin; kimliğin meşrulaştırılmasında kullanılan bir araç olabileme potansiyeline sahip olmasıdır. Bireylerin aidiyet geliştirdikleri nesnelere, kişiler, düşünceler, akımlar olabilmektedir. Bu noktada sembolleştirilen 'şey' de önem kazanabilmektedir. Bireyler kendilerini tanımlarken öne çıkardıkları özelliklerle de toplumsal birtakım mesajlar verme eğiliminde olabilmektedir.

Bireylerin en genel tanımıyla kendilerini tanımlama hali olan kimlik kavramı, içinde birçok alt kavram barındırmaktadır. Kimlikler, nesnel ölçütlere dayanabildiği gibi tamamen öznel ölçütlere de dayanabilmektedir. Kültür, sınıf, aidiyet, statü ve rol beklentileri, ırk ve millet, öteki gibi kavramlar, kimlik kavramından ayrı düşünülemeyecek ve incelenmesi gereken kavramlar olarak öne çıkmaktadır.

Günümüz toplumlarının sosyal mecralar üzerinden var oluşlarını anlamlandırma ve görünür kılma ile ilgili çabalarının olduğu da görülen bir gerçekliktir. Sosyal medyadaki arkadaşlık siteleri, dijital içerik paylaşım platformları, forumlar, sözlükler, günümüz bireylerinin dijital bir yönü ve kimliği olduğunu da açık seçik gözler önüne sermektedir. Ancak sosyal medyadaki kullanıcı davranışları, reel hayattan ayrılmaz bir hale gelmiştir. Dijital platformlar üzerinde eğitimlerin, protestoların, hareketlerin gerçekleştiriliyor olması da sosyal medyanın gündemi etkileme ve belirleme gücüyle de doğrudan bağlantılıdır.

Bireylerin, dijital platformlara olan ilgisini gözlemleyen kimi sağlayıcılar, uluslararası etkinlikler düzenleyebilmekte ve bireylerin çeşitli sosyal özelliklerinden de faydalanarak geniş katılımlı aktiviteler gerçekleştirebilmektedir. Reddit adlı sosyal paylaşım platformunun ikincisini düzenlediği etkinlik sonrası, bireylerin sergilediği davranışlar sosyolojik olarak incelenmesi gereken bir görünüm sergilemiştir.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada R/Place etkinliği toplumsal davranışlardan yola çıkılarak bir çözümlenmeye tabi tutulmuştur. Araştırma için öncelikle internette yayımlanmış olan haberler ve videolar incelenmiştir. Bu haberler ve videolar 2017 ve 2022 yılındaki R/Place etkinliğini kapsar biçimde seçilmiştir. 2017 ve 2022 yılındaki etkinliklerin, tamamlanmış son görüntüsüne çevrimiçi haber sitelerinden ulaşılmıştır. Videolardan edinilen bilgiler ve görseller, içerik analizi yöntemi ile belirlenen 4 farklı tema dâhilinde çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

3. KİMLİK KAVRAMI

Her ne kadar kimlik konusunun daha çok kişilik ve bireysellelikle ilgili olduğu, sosyolojinin bu konuda fazla söyleyecek bir şeyi olmadığı, bu nedenle konunun psikolojiye bırakılması gerektiği şeklinde bir önyargı olsa da, unutulmaması gereken şey kimlikle bazı toplumsal kategoriler arasında (sınıf, etnisite ve cinsiyet) kuvvetli bir ilişkinin bulunduğudır. Bu nedenle, sosyolojinin kimlikle ilgili olarak aslında

söyleyecek çok şeyi vardır. Bu bağlamda; sosyoloji, bireylerde yansımasını bulan grup kimlikleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kimlik kavramı düşünüldüğü kadar açık seçik ve sorunsuz değildir. Kimliğin tamamlanmamışlığını da dikkate almak gerekmektedir. Çünkü kimlik, sürekli hareket halinde olarak değerlendirilebilecek bir ‘ürün’ olarak da değerlendirilebilmektedir (Rutherford ve Stuart, 1998, s. 174).

Kimlik kavramının sınırlarının belli ve kesin olmamasından dolayı çeşitli disiplinlerin kavrama yaklaşımı da farklı olabilmektedir. Örneğin; antropolojik literatüre göz atıldığında kimliğin öncelikle insanın fizyolojik özelliklerine göre tanımlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Kabaca ırk temeline göre yapıldığı söylenebilecek bu tanımlamalarda, genetik özellikler, yüz yapısı, saç tipi, boy uzunluğu, deri rengi gibi birçok kıstasın kullanıldığı görülmektedir. Kimlik kavramı bu şekilde ele alındığında, ırk temelli çözümler yapılabilmekte ve farklı insan bedenlerine gönderimler yapılarak sosyo-politik bir zeminde çatışmalara yoğunlaşılması durumuyla karşılaşılabilmektedir. Özellikle ırk kavramıyla birlikte biyolojik temelli ayrımlara rastlamak mümkündür. Bununla birlikte ırkın da bireyin toplumsal konumu ve çerçevesinde çeşitli fonksiyonlar üstlendiği de unutulmamalıdır. O halde, kavramın salt bireysel özellikleri ve biyoloji değil aynı zamanda toplumsal olanı ve kolektif kimlikleri de kapsadığı söylenebilmektedir (Rattansi ve Westwood, 1997, ss. 328-329).

Kavramı açıklamaya çalışan bazı çalışmacılar açısından ırkın dışında kimliğin temellendirilmeye çalışıldığı diğer bir kıstas ise coğrafi konumdur. Bunlara göre, “İnsan davranışının her bir yönü, iklimden hormon düzeylerine kadar bir yığın kültürel ve kültürel olmayan faktörlerden etkilenebilir. Tüm bu ‘etkiler’, bireyin bütünleşmiş yaşantısını (*unified experience*) ve yaşantıdan akıp gelen amaçlı davranışı (*intentional behaviour*) meydana getirmek için bir araya gelirler” (Bock, 2001, s. 20). “Kimliklere ilişkin herhangi bir tartışmada, yaşanılan mekân ve yerin çevresinin insan eliyle kurulması, toplumsal kimlikler kadar yeni bireysel kimliklerin oluşumunu da hem kolaylaştıran hem engelleyen önemli ve kritik bir etkidir” (King, 1998, s. 189).

Bu bağlamda, kimlikler, insan davranışıyla ölçülebilmektedir ve bu insan davranışları, biyolojik çevrelerinden ve buldukları mekândan etkilenecek açıya çıkabilmektedir. Yani bir kimse biyolojik özellikleri dikkate alınarak Türk, Fransız, İngiliz vs. şeklinde ayrılabilir ve davranış örüntüleri de bu ayrıma göre şekillenmektedir ve bu da bireyin kimliğini oluşturmaktadır. Ya da bir kimse sıcak iklimsel özelliklere sahip bir coğrafi bölgede yaşamaktaysa, davranışları diğer coğrafi bölgelerde yaşayanlardan farklı olacaktır ve bu da yine bireyin kimliğini oluşturacaktır. Farklı disiplinlerin kendi araştırma alanları çerçevesinde yapmış oldukları kimlik tanımlamaları, aynı kavramın farklı özelliklerinin dikkate alınmasıyla gerçekleştirilmektedir. Tarihsel olarak incelendiğinde de mübadele, melezleşme ve kozmopolitlik vasıtasıyla kurulmuş olan kültürel açıdan kesin tanımlamaları yapılamayan toplum örneklerine rastlamak mümkündür (Bayart, 1999, s. 63).

Kimlik konusuna psikoloji temelli bir yaklaşım getirildiğinde hareket noktası davranış olmaktadır. Davranışın, bireylerin insanın gözlenebilen tüm eylem ve etkinlikleri olarak düşünüldüğünde (Başaran, 1992, s. 14), kimlik konusunun da davranıştan ayrı düşünülemeyeceği için psikoloji tarafından incelenmesi gereken bir konu olduğu söylenebilmektedir. Bilindiği üzere, “kimlik, kimlik bunalımı, kimlik bocalaması kavramları, Erikson’un yapıtlarıyla literatürdeki yerini almıştır” (Backman ve Secord, 1974, s. 91). Bir kimsenin kimliği tespit edilmek istendiğinde, onun isminin ve çevresindeki işgal ettiği mevkiinin ne olduğunun sorulmasının yeterli olduğu görüşüne rastlamak mümkündür. Alınan cevap kişisel kimliği oluşturmaktadır ve kişisel kimlik, bu açıdan değerlendirildiğinde geniş bir anlama sahiptir. Oysa sürekli var oluşa ilişkin öznel bir duyguyu ve kapsamlı bir zihni içeren psiko-sosyal kimlik, öznel-nesnel ve bireysel-sosyal açılardan anlaşılması çok daha zor bir karakteristiğe sahip olabilmektedir (Erikson, 2003, s. 181). Günümüzdeki, kimliğin anlaşılması için kendi kendine sorulan ‘Ben kimim?’ sorusunun, geçici bir heves olarak düşünülmesinin altında yatan neden de budur (Erikson, 2003, s. 183).

Bu noktada psiko-sosyal kimlik kavramı da incelenmesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkabilmektedir. Kimlik ve kimliği belirleme çabaları, teknolojik gelişme ve değişimler, kültürler, politik sistemler aracılığıyla yapılmaya çalışılmaktadır. Ancak psiko-sosyal kimlik kavramı bu sınıflamada göz ardı edilmemelidir. Bir organizasyonda, en etkili ve nicel olarak fazla olan üyelerin kimlik temsilleri, gruba yönelik tanımlarda öne çıkabilmektedir (Erikson, 2003, s. 184). Psiko-sosyal kimlik, aynı zamanda genel tarih ve bireysel yaşam tarihine ilişkin bütünsel bir bakış noktasından incelenebilmektedir.

Tarihsel bir çizgi izlendiğinde kimlik önce bireyin fizyolojik özellikleri temelinden yola çıkılarak tanımlanmış, küreselleşme ve başka birçok etkileşimden dolayı ‘ırk’a dayalı kimlik tanımlamalarının günümüzde kullanımının oldukça zor olduğu ve melezleşme kavramıyla kimliği kesin olarak

tanımlayamayacak olduğu zamanlar görülmüştür. Daha sonra kişinin kendini nasıl ve ne hissettiğiyle ilgili birtakım tanımlamalar ortaya atılmış fakat burada da kişinin kendini ifade ettiği toplumun içindeki davranışlarının başka bireylerde ne ifade ettiği göz ardı edilmiştir.

Kavramın sosyolojik yönüne ağırlık verildiğinde ise, bireyin içinde var olduğu ve kendini gerçekleştirdiği toplumun mevcudiyetini göz ardı etmeden kimlik tanımlamasında topluma da yer verilmesi gerektiği görülmektedir. Toplum üyesi bir birey, toplumun değer yargılarını, normlarını, gelenek ve göreneklerini, yaşama biçimini içselleştirmekte ve davranışlarını bu kalıp değer yargılarına göre sınırlayabilmektedir. Aksi durumlar da toplumda görülebilir ve toplumun bu normlarından farklı hareket eden bireyler toplum tarafından değerlendirilerek onlara bir takım sıfatlar atfedilebilmektedir. “Kimlik, bireyin kendi kendisini, davranışları, ihtiyaçları, motivasyonları ve ilgileri belirli bir ölçüde tutarlılık gösteren, kendi kendine sadık, diğerlerinden ayrı biri gibi algılanmasını içeren, bilişsel ve duyuşsal nitelikte bileşik bir zihinsel yapıdır” (Bilgin, 1994, s. 224). Rutterford ve Stuart’a göre (1998, s. 25); “Kimlik asla olağan bir konum değildir, geçmişinin ve ne olacağıın izlerini taşır. Kimlik, farklılıklar oyununda ve kendi yaşamlarımızın anlatısında kesin olmayan geçici bir noktadır. Ama böylesi bir anlayış, kimliklerin değişimini ve sapmalarını kabullenirken”, söylemsel olmayan öğeleri ve herkesin nereye ve ne kadar gidebileceğini belirleyen, güçlü kısıtlayıcı bir rol oynayan bazı değerler de göz ardı edilmemelidir.

Kimlik konusuyla statünün birlikte incelenmesi, konunun bütünselliğinin anlaşılabilmesi için önemli görülmektedir. Fichter (1993, s. 32), sosyal statüyü tanımlarken, “kişinin çevresindekilerin toplum içinde ona nesnel olarak uygun gördükleri mevki ve pozisyonlardır” şeklinde bir yaklaşım izlemiştir. Fakat sosyal statü görüldüğü kadar yüzeysel bir kavram değildir. Bir kimsenin statü sahibi olabilmesi, birden fazla etkenin bir araya gelmesiyle mümkündür. Ayrıca doğuştan gelen statüler, sonradan kazanılan statüler de vardır. Fichter’a (1993, ss. 32-33) göre de sosyal statülerin belirleyicileri sadece soy olmamaktadır. Soy, sosyal statünün belirlenmesi için bir unsur olarak görmesine rağmen; bunun yanında ekonomik faktörlerin, işlevsel yararlılığın, eğitimin, dinin ve biyolojik faktörlerin de etkilerinin olduğunu belirtmektedir.

Sosyal statüden hareketle incelenebilecek, başka bir kavram da sosyal hareketlilik ya da sosyal mobilitedir. Statü tanımı çerçevesinde, ‘sosyal hareketlilik’ tanımının incelenmesi, statünün durağan olmayan yapısının anlaşılabilmesi için önemlidir. Ayrıca sosyal statü, sadece bir bireyin sahip olabileceği bir etiketleme biçimi olabileceği gibi, aynı zamanda birden fazla bireyin ya da bir grubun da etiketlenmesi olarak algılanabilmektedir. Erkal (2005, s. 16), sosyal hareketin; fertlerin, ailelerin ve sosyal grupların toplum içinde sahip oldukları bir statüden diğer bir statüye doğru bir geçiş olduğunu öne sürmektedir.

Roller, kişilerin toplum içinde sahip oldukları statülere ya da konumlara atfedilmiş olan toplumsal beklentileri de nitelendirir. Hatta roller, toplumun belirli konumlandırmalardan beklenen davranış kalıplarının gerçekleşme durumunu da analiz etme özelliğine sahip olabilmektedir (Marshall, 1999, s. 626). Toplumsal roller aslında, öğrenilen belirli türdeki davranışları içermektedir ve toplumsal roller, çevremizdekilerin bizden beklentileriyle ilgili olabilmektedir. Bu beklentiler de toplumdaki yer ile ve kısmen de olsa belirlenen özel durumlarla ilgili olabilmektedir (Elden vd., 2005, s. 534). Bireylerin toplumsal rol adı verilen, kendilerine düşen payı bazen bütünüyle kabul ettiklerini ve bu rollerin ayrıntılarını kutsayıcı bir özenle yerine getirdikleri düşünülmektedir. Bireylerin kendilerine biçilmiş toplumsal rollere uygun davranışları toplumda kabul görebilmek adına önemli bir noktadır. Bazı çevrelerce toplumsal rollere uygun davranmayanların tecrit, ayıplanma gibi durumlarla karşı karşıya kalmaları bunun en belirgin örneğidir. Toplum içinde yaşayan bir birey, toplumsal rollerin gereklerini yerine getirdiği ölçüde topluma entegrasyonunu sağlamış demektir. Farklı zaman ve mekânlarda bireylere biçilen toplumsal rollerin de farklılaştığını görmek gerekmektedir (Marshall, 1999, s. 625).

4. KÜRESELLEŞME

Günümüz çağcıl toplumlarında, toplumların arasına kesin sınırlar çekmek ve bunları korumak kolay değildir. King’e (1998, ss. 88-89) göre kim olunduğunun söylenmesi, nereden geldiğinin söylenmesi, genel olarak hangi ırktan olunduğunun, hangi ulus devletin yurttaşı ya da uyruğu olunduğunun söylenebiliyor olması; sınıfsal bir konuma kurulmuş ve görece güvenli bir toplumsal cinsiyet konumuna sahip olunması, bu dünyada uygun düşülen yerin neresi olunduğunun bilinmesiyle eşdeğerlidir. Ona göre birçok kişi daha büyük bir çoğulluk duygusuyla, bu bahsedilen toplumsal kimliklerin tamamlanmamış bir niteliğe sahip olduğu duygusuyla yaşamaktadır. Ancak belirtilmesi gereken bir nokta vardır ki; bu toplumsal kimliklerin gözden kaybolduğu söylenemeyeceği gibi, aslında artık bireyleri bir yere sıkı sıkıya bağlamıyor ve bir yere yerleştirmiyor olmasıdır.

Küreselleşme genellikle bilindiği gibi; dünyanın tek bir mekân haline gelmesi süreci olarak tanımlanmaktadır. Böylesi bir tanımlama yapıldığında; ekonomik, siyasal ya da kültürel değişkenleri susturmasına bakmaksızın kendi belirsizliklerinden bahsedebilmek mümkün hale gelmektedir (King, 1998, s. 29). Bu belirsizlikler insanların giderek birbirlerine benzemelerinden, aynı tüketim maddelerini tüketip aynı şeylerden zevk almalarından kaynaklanmaktadır.

Başat olan gruplar, olası bir kültürel direnişle karşılaşmaları durumunda; kültür unsurlarını metalaştırarak ya da bir tür kültürel yozlaşma içine yerleştirerek denetimi altına almaktadır (King, 1998, ss. 34-35). Küreselleşme konusunda sık sık söylenildiği gibi; insanlar kendilerini bir dünya kültürüne mensup hissettiklerinde bile bunun özünde başat grupların kültürü olduğu düşünülmektedir (King, 1998, s. 34). 'Jeans' adı verilen giyecek türü Amerikan ve hatta özünde Ceneviz kökenli bir giysidir. İlk yaygınlaşmaya başladığında bu giysi, özellikle batı dünyasında okurken, çalışırken ya da dinlenirken giyiliyordu ve bu konuda pek çok insan hemfikirdir. Bugün herkesin bu giysiyi kullanması, insanları Amerikalı ya da Cenevizli yapmamaktadır. Ama bu giysinin boş zamanlarda ya da çalışırken giyilmesi, *jeans* hakkındaki düşüncelerde bir Kuzey Amerika egemenliğini yansıtmaktadır, bu reddedilemeyecek bir görüştür (Baumann, 2006, s. 128).

Küreselleşme kimilerine göre toplumsal dönüşümlerin olumlu sonuçlarla yorumlanmasına neden olurken, kimilerine göre de aslında tam tersi olarak olumsuz sonuçlar ortaya koymaktadır. Küreselleşmenin farklı bir boyutu olan kültürel küreselleşme; küreselleşmenin en karmaşık ve sosyolojik açıdan en önemli alanını oluşturmaktadır. Kültürel küreselleşmenin temeli, küreselleşmenin diğer kurumsal boyutlarının kültür üzerinde vücut bulmasında yatmaktadır. Kültürel küreselleşme, dünya üzerindeki kültürel akışların artmasını ve yaygınlaşmasını ifade etmektedir. Küreselleşmenin sosyal ve kültürel sonuçları ile ilgili olarak şunlar söylenebilmektedir: Yeni dünya düzeni; parçayı, mahalli olanı, ferdi ön plana çıkarmakta, onları toplumdaki soyutlamakta, sosyal devlet anlayışını reddetmek suretiyle millî sermayeyi ve coğrafyayı vatansızlaştırma, milletleri kalabalıklaştırma; millî devlete reddiye çıkarma ve yeni kabilecilik peşinde koşmaktır (Talas, 2003). Bu durum da kimlik konusu bakımından, 'toplumsal'ın ve hatta 'grupsal'ın önemini bir nebze de olsa yitirmesiyle ilişkilendirilebilmektedir. Giddens'a göre (1996, s. 161) küreselleşmeden bahsederken; uzak yerleşimleri birbirine -yerel oluşumların millerce ötedeki olaylarla biçimlendirildiği ya da bunun tam tersinin söz konusu olduğu yollarla- bağlarken dünya çapındaki sosyal, toplumsal ilişkilerin yoğunlaştığını söylemek mümkündür.

Toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması 'yüksek modernlikle gelen zaman-mekân ayrışmasının genişlemesinin bir sonucudur. Böylelikle insanlık tarihinde ilk defa insanların ve toplumların küresel ölçekte ilişkileri gerçeklik kazanmış olmaktadır. Küreselleşmeyi özellikle ABD'nin tek hâkim güç olduğu göz önüne alındığında Amerikalılaştırmayı Batı dışı toplumlar açısından 'rahatsız edici derecede Batılılaştırma' veya küresel ilişkilerin yoğunlaşması 'yüksek modernlikle gelen zaman-mekân ayrışması'nın genişlemesinin bir sonucu olarak yorumlamak mümkündür (Giddens, 1996, s. 62).

Küreselleşme konusu çok yönlü incelenmesi gereken konulardan biridir. Küreselleşme ile birlikte etnik unsurların önemini kaybettiği düşüncesi gündeme gelmiş olsa da esasen, küreselleşme kendi içinde çatışmanın artması durumunu da barındırmaktadır. Kimlik konusu küreselleşmeyle de ilişkilendirilerek anlatılabilecek konulardan birisidir ve konu bu perspektifle ele alındığında, statü, roller ve beklentiler de gündeme gelebilmektedir.

Kimliğin bir yönü de, toplumsal sınıfların oluşması ve toplum içinde yer almasıyla karşımıza çıkmaktadır. Rutherford ve Stuart (1998, s. 11), çalışmalarında sınıfın hala toplumsal dinamiklerin kavranmasını sağlayan bir gereklilik olduğunu vurgulamaktadır. Fakat süreçlerin yeniden oluşturulması ve eski sınıfsal kimliklerin ve kültürlerin zayıflaması, farklı kültürel ve toplumsal çatışmaların ortaya çıktığı ve yayılmaya başladığı zamana rastlamıştır. Bu nedenle sınıf kavramı toplumsal dinamikleri kavramada, içeriği biraz farklılaşmış da olsa hala önemini korumaktadır.

Kimlik araştırmalarında bireyin topluma kendisini nasıl tanıttığının üzerinde durulması gereken bir konu olduğu daha önce de belirtilmiştir. Toplumun da insanı konumlandırabilmesi için bireyin bir takım özelliklerinden yola çıkması gerekmektedir. Sosyolojik literatürde karşımıza sık sık çıkan sınıf kavramı, bireyde hem içsel hem de dışsal bazı yansımaları olan bir kavram olarak görülebilmektedir. Bock (2001, s. 78) kendi toplumunda yaptığı araştırmalarda ortaya çıkan sınıfsal gerçekliği anlatırken bir örnek üzerinden kavrama yaklaşmaktadır. Birçok radikal öğrenci için iş tulumu veya başlıklar gibi belirli giysilerin; öğrencilerin kendileri hakkında, işçi sınıfından, siyahlardan ya da tarım işçilerinden olmasıyla ilgili özdeşleşmeye gittiğini anlatmaktadır ve bunun bilinçli olarak sembolize edilen bir durum olduğunu

söylemektedir. Bireyler ait olduğu sınıfsal özelliklerine göre davranır, giyinir, düşünür. Bu bağlamda söz konusu insanın kimliğinin belirlenmesinde ait olduğu sınıfsal özellikler önemli bir yer tutmaktadır. Somutlama yapmaya çalışılırsa eğer, bir işçinin gelir düzeyi, çalışma saatleri, gidebileceği mekânların kalitesi, iletişim içinde olduğu insanlar işinin nitelikleriyle doğru orantılı olarak belirlenmiştir. Bir işçi ile karşılaştığımızda, ait olduğu sınıfı bilmemizden kaynaklı olarak onun başka özellikleri hakkında da çıkarımda bulunup bir sonuca varabiliriz.

5. DİJİTALLEŞME VE R/PLACE

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte bireylerin sosyalleşme biçimlerinden iletişim biçimlerine kadar pek çok farklılaşmayı gündelik yaşamda gözlemlemek mümkündür. Artan iletişim olanakları sayesinde özellikle iletişimin zaman ve mekândan bağımsız olmasının yanında, eğlencelerin de uluslararası özellikler taşıması gündeme gelmektedir. Toplumun sanal mecralara ilgisinin artması, Facebook, Twitter ve Instagram gibi paylaşım sitelerinin de etkisiyle, bireyler kendilerine oluşturdukları profillerle sosyalleşme gibi ihtiyaçlarını da sanal ortamlarda gerçekleştirmektedir. Bununla birlikte bazı dijital platformlarda kullanıcıların güzel vakit geçirebildikleri, oyun olarak da nitelendirilebilecek birtakım etkinliklerin yapıldığı gözlemlenmektedir. Bu etkinlikler, çevrimiçi oyunlarda olduğu gibi bireylerin sosyal ilişkiler kurmasına da imkân vermektedir.

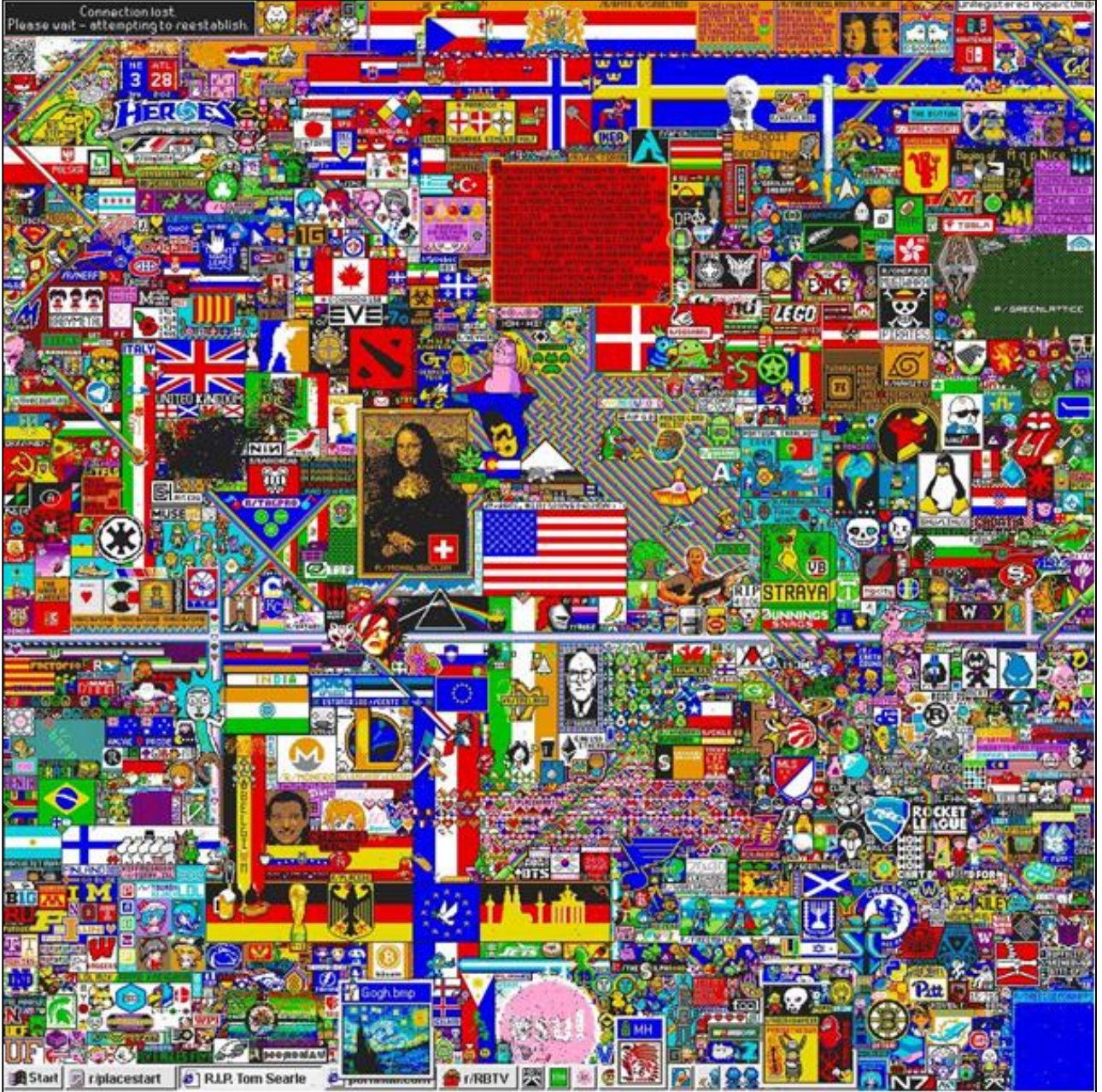
Çevrimiçi gruplar, yüz yüze gruplara benzer birtakım grup işlevlerine de sahiptir. Esasen çevrimiçi gruplar da sosyal grupların işleyişini kolaylaştıran genel prensiplere benzer birtakım prensiplere sahip olabilmekte ve bireylerarası ilişkilerin, gruba üyeliklerin ve sosyal kimliklerin oluşmasına imkân veren bir sisteme sahip olmaktadır (McKenna ve Bargh, 1999). Sosyal kimlik kuramına da benzer şekilde, bireyler sanal ağlarda da üyesi oldukları gruplarla özdeşim kurmakta ve kendi grup üyelerini başka grupların üyeleri ile kıyaslama yoluna gitmektedir (Tajfel ve Turner, 1979). Bireylerin kendi gruplarının diğerlerinden daha başarılı olduğuna inanmalarının, grup aracılığıyla kendilerine yükleyecekleri birtakım özelliklerin olmasından kaynaklandığı da bilinmektedir. Bireyler kendilerini içinde buldukları grubun özelliklerine göre de kanıtlanma ihtiyacı duymaktadır. Bazı araştırmalar (Guesan vd., 2015; O'Connor vd., 2015), sanal bir grubun üyesi olan kişilerin, diğer sanal grup üyeleriyle birtakım bağlar geliştirdiklerini ve bu vesileyle de sosyal bir kimlik edindiklerini ortaya koymaktadır. Bu durumun yansımalarından biri, Reddit'in R/Place etkinliğiyle nicel olarak da gözlemlenme şansını bulmuştur. Etkinliğe katılım sayılarından etkinlik süresince yapılan ittifaklar, sosyal mecraların bir tuşla kapatılan önemsiz mecralar olmadığını da göstermiştir.

Reddit adlı sosyal medya platformunda ilki 1 Nisan 2017 yılında gerçekleştirilen dijital etkinlik, 72 saat boyunca sürmüştür ve 218.000 kullanıcının katılım sağladığı bilinmektedir. Etkinliğin kurallarına göre, her kullanıcı, 1000×1000 piksellik tuvalde, kendi istediği herhangi bir kareye, yine kendi seçeceği 16 renkten birini yerleştirebiliyordu. İsteyen kullanıcı, istediği kadar piksel yerleştirebilirdi. Ancak, yerleştirilen her pikselden sonra birkaç dakika beklenmesi gerekiyordu (Haber Merkezi, 2017).

İkincisi 1 Nisan 2022 yılında düzenlenen etkinlikte kullanıcılar ortak bir tuvale beş dakika arayla bir piksel yerleştirerek çizim yapabilmişlerdir. Tuvalde pek çok ülke bayrağı, politik sloganlar, gökkuşağı bayrağı, film afişleri, tarihi figürlerin portreleri, şehir silüetleri gibi çeşitli tasarımlar yer almıştır. Her kullanıcının beş dakikada bir piksel koyma hakkı olduğundan kullanıcılar sub-redditler aracılığıyla organize olup kolektif şekilde çizimlerini yapabilmişlerdir. Kullanıcılar, tuvalin kısıtlı olmasından dolayı, birbirlerinin çizmiş olduğu figürlerin üzerine boyayarak kendi görsellerine yer açmaya çalışmışlardır, kullanıcıların amacı bir süre sonra diğerlerinin görsellerini sabote etmek ya da ele geçirmek olarak da görülmeye başlamıştır. Bu çekişmenin sonunda Reddit tuval alanını genişleterek daha fazla talebi karşılamaya çalışmıştır (Medyascope, 2022).

Dijital sanat eserleri olarak tanımlanan R/Place görsellerini yaratabilmek için, çeşitli çevrimiçi topluluklar birbirleri ile piksel savaşı yapmanın yanı sıra, ittifaklar kurup anlaşmalar da yapmıştır. Aynı bölge üzerinde yer alan gruplar, ittifak kurdukları gruplarla, karşı grupların saldırılarını önlemek için birlikte hareket etmişler ve savunma yapmışlardır (Gözübüyük, 2022).

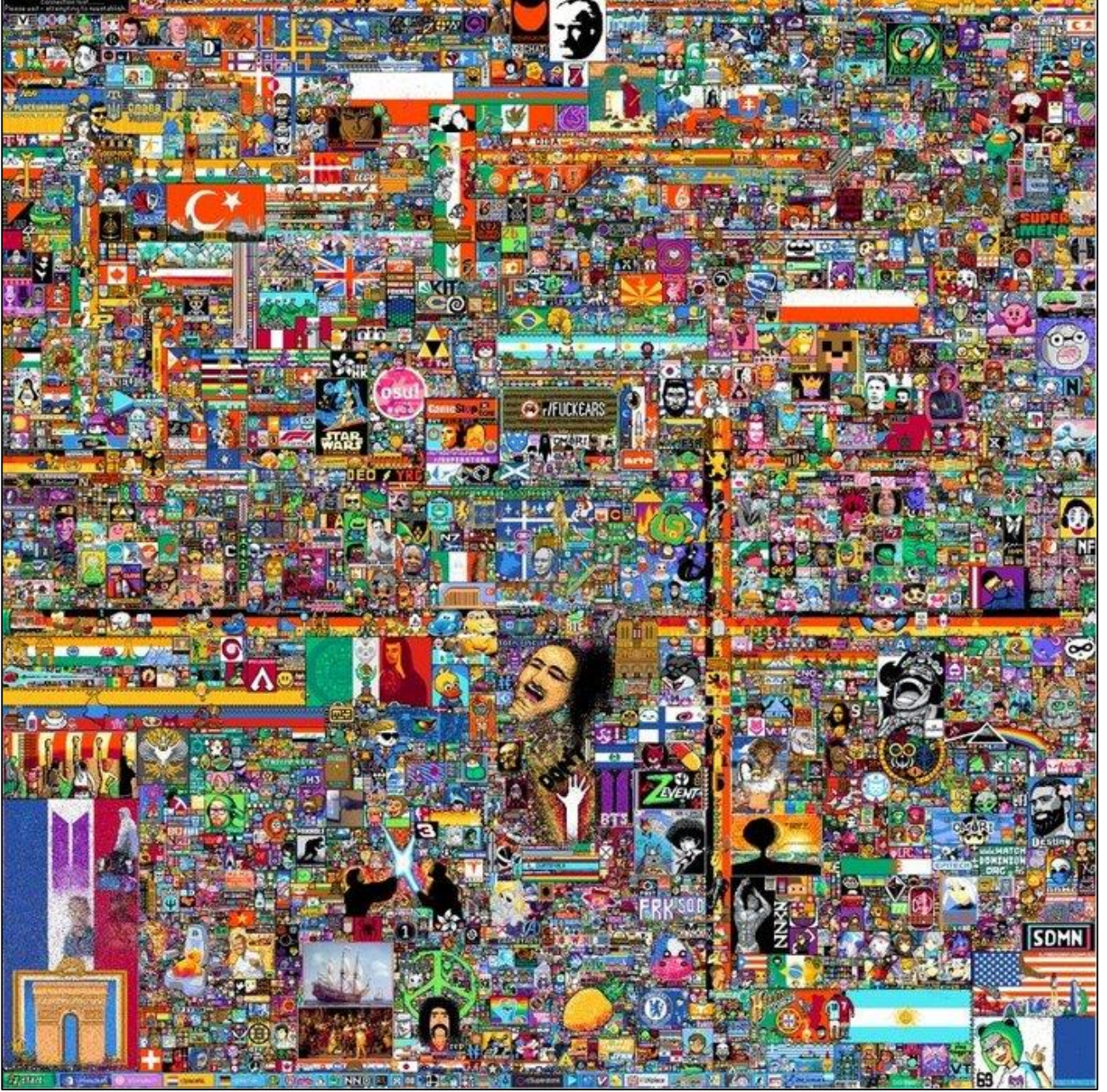
Görsel 1. 2017 R/Place Etkinliğinin Son Hali

Kaynak: (Haber Merkezi, 2017)

R/Place ile ilgili yapılan bir araştırmada, çeşitli toplulukların, tuval üzerindeki çatışmaya coğrafi yakınlık ve mevcut siyasi ya da kültürel çatışmalar nedeniyle dahil olduğunu belirtilmiştir (Vachher vd., 2020, s. 401). Etkinliğin gerçekleştiği tarihlerde, Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan savaş, etkinlikte kendine bir karşılık bulmuştur. Bununla birlikte, görselde de görülebileceği gibi, çeşitli ülkelerden vatandaşlar kendi ülkelerine ait sembol haline gelmiş nesnelere tuvale taşımakla ilgili çaba harcamıştır. Etkinliğin dikkat çeken noktalarından biri de müzik gruplarına, filmlere, düşünce akımlarına ait sembollerin de ortaya çıkarılmaya çalışılması olmuştur. Bu noktada, kişilerin kendilerini tanımladığı şekilde, kendilerine ait bir özellik gibi gördüğü nesnelere korumak için de aidiyet duygusunun da etkisiyle çaba harcadığı düşünülmektedir.

Tuvalde herhangi bir bölgedeki piksellerin rengini sabitleyebilen taraf olmak çatışmanın kazananı olmakla eşdeğer bir motivasyon sağladığı için, katılımcıların tatmin olmasında en önemli faktör olarak görülmektedir (Vachher vd., 2020, s. 402). Çatışmanın 'tarafı' olmak için de kullanıcıların, aidiyetlerini gösterebileceği, diğerlerini 'öteki' olarak adlandırabileceği belli başlı kategorilerin olması, son derece önemli bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani aslında daha önce bahsi geçen kimlik atfetme biçimleri, R/Place etkinliğinde olağan bir biçimde ve kendiliğinden işleyen bir düzende kendini göstermiştir.

Kaynak: (Şenol, 2022)

Konuya benzer bir çalışmanın sonuçları, başka oyuncuların, oyunu ne kadar çok desteklediklerini belirtmelerinin, tekil kullanıcıların oyundan aldığı keyfi de o ölçüde artırdığını desteklemektedir. Benzer şekilde diğer oyuncular, oyunu desteklemediklerini belirttiklerinde ya da tekil kullanıcılar tarafından bu algı hissedildiğinde, tekil kullanıcıların da oyunla ilgili olumsuz deneyimler bildirme davranışı artmaktadır. Yani sosyal ağlarda yaratılan normların diğer oyuncuların oyun davranışı üzerinde ciddi bir etkiye sahip olduğu söylenebilmektedir (Dengah vd., 2018). Ayrıca, yapılan başka bir çalışmada (Mancini vd., 2018), oyuncuların gruplarına olan bağlılıkları arttıkça dış gruplara yönelik olarak geliştirdikleri önyargılarının da arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

6. BULGULAR

Araştırmanın bu kısmında, literatür taramasıyla elde edilen bulgular ile etkinlikten elde edilmiş olan videolar ve görsellerdeki bilgiler birlikte sunulmuştur. Buradaki temel amaç, literatürdeki bilgiler ile etkinlikte gözlemlenmiş olan durumların benzeştiği ve farklılaştığı yerleri daha net sunabilmektir.

6.1. Kültür

Bayart, kültürü tanımlarken yelpazesini son derece geniş tutmuş, kültürün bir yandan süregelen bir yandan da icat edilen ve edilmeye devam eden maddi-manevi unsurlarını, tanımının içine almıştır. Bir taraftan güncel olan öğelerden bahsederken, bir taraftan da bin yıldır süren zihniyetler, gerçeklikler, toplumsal ritüelleşmelerin derinliğinde biriken yavaşlıklar, gizlilikler ve gecikmeler, kapalı, inatçı, gündelik davranışlara gömülmüş yaşamlardan bahsetmektedir. Aynı zamanda da toplumda meydana gelen, gelebilecek olan sapmaları, gelecek nesillerin art arda kendi işlenmiş kültürlerini çıkaracakları yaratıcılıklarını da göz ardı etmemektedir (Bayart, 1999, s. 68). Kültürün değişken bir yapısı vardır ve kültürün bu özelliği hakkında çok fazla söz söylenmiştir. Manevi unsurların değişiminin, maddi kültür unsurlarından daha yavaş olduğu bilinmekle birlikte, kuşaklar arasındaki farklılaşmanın göz ardı edilmemesi gerektiği de unutulmamalıdır.

İnsanoğlunun birbirine benzemeyen öğeleri bir araya getirerek ve yeniden birleştirerek, bunlardan kültürünü inşa ettiği düşünülmektedir (Bock, 2001, s. 97). İnşa edilen bu kültür, çeşitli değişiklikler göstererek sosyal yapıda can bulmakta ve sosyal yapının değerlendirilmesi konusunda toplumlara yön vermektedir. Güvenç (1994, s. 38), doğanın biyolojik evriminin en zengin bilgi arşivi olması gibi, kültürün de sosyal değişimin en güvenilir belgelerine ev sahipliği ettiğini belirtmektedir. Doğa nasıl biyolojik evrimin en zengin bilgi arşivini içinde bulunduruyorsa, kültür de sosyal değişimin en güvenilir belgelerini elinde saklamaktadır. Sosyal değişimin her kesimde, her bölgede aynı hız ve geçerlilikte gerçekleşmediği de göz ardı edilmemesi gereken bir başka noktadır. King'e (1998, s. 126) göre de, bireyler, çok sayıda kültürel özelliklerin bulunduğu yerde var olmaktadır. Burada özellikle belirtilmelidir ki; her kültür, birbirinden farklıdır ve içinde olgunlaştıkları toplumun izlerini taşımaktadır. Kültür örüntülerinin simgeci ve örtük düşünüşle bağlantılı olduğunu düşünen araştırmacılar da mevcuttur. Örneğin Sapir (1949, s. 201), kültür örüntülerinin simgesel ve mantıki bağlarına değinirken, bu özelliklerin ortaya çıkarılmasında dikkatli ve duyarlı olunması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre bir sözcük, bir el hareketi, bir şecere, bir dini inanış biçimi; beklenmedik bir şekilde statü tanımlamasının genel bir simgeciliği içinde bir araya gelebilmektedir.

R/Place etkinliğinin çıktıları değerlendirildiğinde, özellikle kültürün simgesel öğelerine sıkça rastlanıldığı görülmektedir. Sanatçılara ait sanat eserleri, ülkelerin en tanınmış sanatçıları, ülkelere özgü dijital oyun karakterleri, ülkelerin sembolleri haline gelmiş yapılar gibi kültürel öğelerin 72 saat boyunca süren etkinlikte sıkça yer aldığı görülmekle birlikte, başka gruplara ait kullanıcılar ortaya çıkan bu öğeleri silmek için de savaş vermişlerdir. Her grubun kendi ülkesine ve kendi kültürüne ait olan sembolleri görünür kılmakla ilgili kaygısı bu noktada da açığa çıkmıştır. Kültür konusu hem 2017'de gerçekleşmiş olan etkinlikte hem de 2022 yılında gerçekleşmiş olan etkinlikte, en belirgin konu olarak gündeme gelmiştir. Toplumlara ait olan her şeyin birer kültür ögesi olduğu dikkate alınırca, bu etkinlik kültür temelli bir etkinlik olarak da görünüm sergilemiştir.

6.2. Aidiyet

Aidiyet kavramı, daha önce bahsi geçen kültür ve sınıf kavramlarından da ayrı düşünülememektedir. Aidiyet, bir mensubiyetin kabulüdür ve toplumsal bir varlık olan insan için önemli bir alan olarak karşımıza çıkabilmektedir. "Kimlik, bazı insanlarla nelerinizin ortak olduğuna ve sizi başkalarından neyin farklılaştırdığına ilişkin bir ait olma sorunudur. En temel anlamıyla size kişisel konum duygusu, bireyselliğinize değişmez bir öz verir. Ama aynı zamanda da sizin toplumsal ilişkilerinize, diğerleriyle olan karmaşık bağlarınıza ilişkindir ve modern dünyada bu ilişkiler giderek daha karmaşık ve şaşırtıcı bir hale gelmektedir" (Rutherford ve Stuart, 1998, s. 85).

Bireylere toplum tarafından belirlenen bir kimliğin olabileceğinden daha önce de bahsedilmiştir. Toplum tarafından atfedilen bu kimlik, birey tarafından bir süre sonra benimsenebilmekte ve söz konusu birey, kendisine atfedilen kimliğe ait davranışlarda bulunmaya başlayabilmektedir. Birey, kendisine yüklenen bu durum sonucunda, aynı davranış örüntülerini sergileyen başka kişilerin varlığından haberdar olabilmektedir. Kendisi gibi insanların da aynı kimliğe ait olduğunu bilmekte ve oluşan bu kimliksel gruba ait olduğunu hissetmeye başlayabilmektedir. Amerika'da; açık ten rengine sahip olan bireylerin daha koyu renk özelliklerine sahip olanları siyah olarak tanımlamaları ve koyu renk özellikleri gösteren bireylerin bu tanımlı kabulünü siyasi ve toplumsal amaçla kullanmaları konumuz açısından iyi bir örnektir. King'e (1998, s. 70) göre de; "... Kimlik, özdeşleşme sürecini, bu onunla aynı şey ya da biz hepimiz aynıyız deme sürecini ifade eder ya da çağırıştırır". Genel olarak bakıldığında, aidiyet bireyin kendini gerçekleştirme, toplumda

kendine yer edindiği düşüncesine erişebilmesi için olmazsa olmazlardandır. Aidiyet birey için bir ihtiyaç olarak düşünülebilmektedir. Kendini kabul ettirme eylemi, bireyin kendisiyle ‘aynı’ gibi gördüğü insanların arasında daha kolay gerçekleştirilebilmektedir. Ya da topluma ‘biz buyuz’ mesajını vermek, bir topluluğun içinde daha zahmetsiz olacaktır. Ondandır ki, çeşitli şehirlerde, hemşerilik bağlarıyla kurulan dernek, lokal benzeri yapılara çok sık rastlayabilmekteyiz. Bu oluşumlar aslında teker teker bireylerin, aidiyet duygularını tatmin etme ihtiyacını giderdikleri yerlerdir.

Yine King’e (1998, s. 88) göre; toplumda kabul görmek için bir takım gerekliliklerin yerine getirilmesi gerekmektedir. “Sınıfın içindeyseniz oraya ait olduğunuzu bilirsiniz. Eğer dışındaysanız, o zaman sizde patolojik, normal olmayan ya da anormal veya sapkın olan bir şeyler vardır”. Bir topluluğa, gruba ait olmak, toplumsal düzende önemli bir yere sahiptir. İnsanların sosyal varlıklar olması, kabul etme, kabul görme gibi ihtiyaçlarının olması, bu durumu tetikleyen unsurlardır.

R/Place etkinliğinin her anında kişilerin aidiyet duygularının son derece güçlü olduğu görülmüştür. Kullanıcıların kendi içlerinde yapmış oldukları ittifaklar, ortak semboller etrafında bütünleşerek aynı amaç için adeta savaş vermeleri, kendilerine ve kendilerinden olanlara ait olduğunu düşündükleri ortak hedeflerine yoğunlaşmalarına da aracılık eder bir görünüm sergilemektedir. Hem 2017’deki hem de 2022’deki etkinliklerin son görünümünde, tablolara bakıldığında görülen sembollerin örgütlenmiş çok sayıda kullanıcının ortak çabasıyla oluşabileceği düşünüldüğünde grup dinamiğinin etkisinin boyutunu anlamak da kolaylaşacaktır.

6.3. Irk ve Millet

Kimlikler siyasi unsurları da barındıran bir etkiye sahip olmaktadır. Kimlik siyaseti olarak karşımıza çıkmış olan durumun ilk biçimi, bireylerin içinde yer aldıkları toplumda bir özdeşleştirme türünden mahrum kaldıkları ve engellendiklerinde etrafında toplanabilecekleri başka kökler bulmak zorunda kalmalarıyla ilişkilendirilerek ortaya atılmıştır. Bireyler, güvenle varlıklarını idame ettirebilmek için asgari olarak bir takım gereklilikleri sağlamak yönünde tavır geliştirme eğiliminde olabilmektedir (King, 1998, s. 76). Bireyler, üzerinde durabilecekleri bir toprak, belirli bir alan ya da konum bulduktan sonra kendileriyle aynı özellikleri taşımayan insanların da sahiplenmiş oldukları bu mekân ya da konumları kullanmaya başlamasından dolayı bir rahatsızlık duymuş ve ötekileştirme yoluna giderek öteki olarak atfettiklerini tecrit yöntemine başvurmuşur.

İrkçılığın ilk görüldüğü toplumlar; disiplinli, yönetilen, sağlıklı uluslar inşa etme modelleriyle eklemlenen, dengeli sınıflandırıcı sistem arayışlarına sahip toplumlar olarak tanımlanmaktadır. Bu toplumlardan birinde ortaya çıkan; sosyal düzeni rahatsız eder gibi görünen durumlara karşı, kültürel/etnik sınırlara ya da biyoloji, tıp, psikoloji ve psikiyatri, sosyoloji, kriminoloji, pedagoji ve ekonomi gibi söylemlerin kullanıldığı görülmektedir. Rahatsızlık verenlere karşı hastaneler, hapishaneler, okullar, fabrikalar gibi disiplinli, düzenleyici yan kurumları tarafından tanımlandığı şekliyle ‘normal’ kavramlarına tecavüz eder görünen, bulaşıcı ötekileri ayıklamayı kapsayan politikalarının olduğu bilinmektedir. Frenolojinin (kafatası yapısına göre sınıflandırma yapan sahte bilim) on dokuzuncu yüzyıldaki öneminin temelinde bu durumun yattığını belirtmektedir. On dokuzuncu yüzyıldan sonra da genlerle insan ırkını ilerletmeyi amaçlayan bir bilim dalı olan öjenizmin, hakların normalleştirilme ve yönetilme süreçlerinde önemli bir role sahip olduğunu iddia etmektedir. Bahsi geçen iki kavram da ayrı ayrı ırkçılaştırma süreçlerinde önemli etkilere sahiptirler (Rattansi ve Westwood, 1997, s. 37). İnsanların ırkçılaştırma süreçleri aslında bir anlamıyla kendilerini garantiye alma, kendi gibi olanlarla, sorunsuz, kuşkusuz bir toplum yaratma düşüncesinin olduğu söylenebilmektedir.

Millet ifadesinin içinde, birçok farklı etnik unsur yer alıyor olsa da kelimenin kendisi egemen grubun özelliklerini yansıtması sebebiyle, kendisine yüklenen anlamdan ötürü içinde barınan etnik unsurun kaybolmasına sebep olmaktadır. Çünkü millet üstün ve ayrıcalıklı bir kelime olarak kullanılmaktadır. Örneğin İngiltere’de, ‘etnik’ kelimesi İngilizlerden bahsederken değil, azınlıklar söz konusu olduğunda kullanılan bir kelime haline gelmiştir. Kelimeye yüklenen bu anlam sebebiyle, egemen grup dışında kalan bireylerin toplumdan dışlanması ve onların ‘ötekiler’ şeklinde nitelendirilmesi olağan bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Etnik özellikler, ötekilerin ‘ötekilikleri’ aracılığıyla bilmesiyle öne çıkar bir hale bürünmektedir (Rattansi ve Westwood, 1997, ss. 312-313). ‘İrkçılık, Modernite ve Kimlik’ adlı çalışmada, millet hakkındaki düşünceler; Anderson’un millet anlatısında, milletin hayal edilmiş siyasal bir topluluk şeklinde açıklanmasına atıfta bulunmaktadır. Böylece milletin; hayal edilmiş siyasal bir topluluk olsa bile, bu özelliği onu daha az gerçek ya da daha az güçlü yapmayacağı dile getirilmiştir (Rattansi ve Westwood, 1997,

s. 312). Toplumsal grupların en kapsamlılarından olan millet kavramı, şimdiye kadar anlatılmış olan kültür, etnisite ve aidiyet konularının bir sentezi gibidir. Millet kavramı her zaman olmasa da çoklukla ‘öteki’ ya da ‘ötekileştirme’ kavramlarına bir çağrışım oluşturur.

Kavramın zamanla yabancı korkusu ve ırkçılıkla yüklü hale gelmesinden duyulan endişe zaman zaman dile getirilmektedir. Bu eğilimin, kendisini dinsel, etnik, milli ya da bölgesel topluluklar olarak tanımlayan kimi gruplar arasında diğer kimliklerin ortaya çıkışı ya da artışı ile hız kazanmakta olduğu da vurgulanmaktadır. Bu da ‘sarmal kimlikler diyalektiği’ adı verilen bir oluşumu meydana getirmektedir. Bu diyalektikle, özgül bir kimliğin her olumlaması, diğer gruplar arasında başka toplulukçu olumlamalara sebep olmaktadır. Onlara göre, milliyetçilik ve daha genel anlamıyla topluluksal kimlikler muhakkak suretle ırkçılık anlamına gelmez ve fakat ırkçılık hafife alınmaması gereken bir realitedir (Balibar ve Wallerstein, 1988, ss. 140-142).

Etkinlik bize göstermiştir ki; bireylerin ırk ve millet temelinde kutuplaşabilmesi, en sık rastlanan kutuplaşma biçimlerinden biridir. Tekil kullanıcıların en yoğun olarak bayraklar üzerinden bir yarışa girmesi, ülkelerin kendi bayraklarını tuval üzerinde silinmeden tutabilme çabası, etkinliğin üzerine en fazla konuşulan konularından biri olmuştur. Irk ve millet kavramları bireylerin en nesnel ayrışma alanlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyler, mensubu oldukları ırk ve milleti edinilmiş statüler olarak kazandıkları için varoluşlarına yönelmiş herhangi bir tehditte bu nesnel ölçütün etrafında kolaylıkla toplanıp görünür olma yolunu seçebilmektedir. Her iki etkinlikte de tabloların son haline bakıldığında, öncelikle birden fazla ülkenin bayrağının görünür olması, bireylerin organize olurken ırk ve millet temelli birleşmelerinin yoğun olduğunu sonucunu beraberinde getirmektedir.

6.4. Öteki

Bilgin’in (2001, 161) de sözünü ettiği gibi, herkes yaşamının çeşitli alanlarında kendine “ben kimim?” sorusunu yöneltmektedir ve bu sorunun cevabını aramaktadır. Bu soruyla muhatap olan birey kimliğini tanımlarken, “öncelikle, kendini diğer insanlardan ve şeylerden farklı, özgün olarak tanımlama ve dolayısıyla ‘kendi’ olanı ve olmayanı ayırma” yeteneğini ortaya koymaktadır (Kaypakoğlu, 2000, s. 1). Kişisel kimlik ayrılmayı, özerkliği, kendini ortaya koymayı da içinde barındırmakta ve kişisel kimlikte ‘ben’ duygusunun varlığına dikkat çekmektedir. Birey diğerlerinden farklılaştığı ve özerkleştiği oranda biricikliğini hissetmeye başlamaktadır (Bilgin, 1994, s. 242). Kim olunduğunun söylenmesi, aslında kim olmadığının cevabını da içinde barındırmaktadır. Farklılıklar toplumsal konumlanmanın önemli bir yerinde durmaktadır. Bireyler, farklılıkları birer renk olarak algılayabildiği gibi, aslında zaman zaman birer tehdit olarak algılamaktan da geri kalmamaktadır.

Rattansi ve Westwood, Irkçılık, Modernite ve Kimlik adlı çalışmasında Derrida’nın görüşlerine dayanarak kimlik ve farklılık konularında bir açıklamaya gitmiştir. Derrida’nın saf kökeni reddettiğini ve her kimlik olmak için başka bir şeyden farklı olmayı önceden varsayması gerektiğini iddia etmektedir. Bununla birlikte, kimlik ve farklılık arasında dengeli bir kutuplaşma oluşturmak yerine Derrida’nın literatüre ‘farklı olmak’ ve ‘erteleme’ anlamını birleştirdiği bir kelimeyi kazandırdığını vurgulamaktadır. Onlar böylelikle bir zamansallık unsurunun getirildiğini düşünmekte ve dilin, anlamın ve kimliğin hareketliliğinin vurgulandığını kabul etmektedir. Bu kavramın çeşitli özelliklere dikkat çektiğini; diğer ilgili kavramlara gönderimlerle her zaman mevcut olan bir anlamlandırma faaliyeti potansiyeline, başka bir bağlamda yeniden yazılmaya ve dolayısıyla anlamın ve kimliğin dönüşüm biçimlerinin uzatılmasına da vurgu yaptığını söylemektedir. Bu kavramsallaştırmada, bütün belirli kimliklerin hep geçici kapanma içerdiği ve böylece her zaman yeniden yorumlanmaya ve düşünmeye açık olma özellikleri ön plana çıkmaktadır (Rattansi ve Westwood, 1997, s. 42).

Denilebilir ki, farklılaşma içinde bulunduğumuz çağın özellikleri de dikkate alındığında kaçınılmaz bir durumdur. Ulusal-toplumsal kültürler, başka kültürlerle iç içe geçerek farklı farklı biçimlenmektedir. Bu nedenle, küresel kültürler de kısmen ulusal toplumlar arasındaki ve içindeki özgül etkileşimlerin ürünüdür (King, 1998, s. 119). Öte yandan, artan etkileşimin -daha fazla iletişim ve ulaşım- ortak bir kültür meydana getirdiği varsayımı da bulunmaktadır. Bazı durumlarda bunun doğruluğu kabul edilebilir “fakat savaşlar en sık olarak yüksek düzeyde etkileşimde bulunan toplumlar arasında meydana gelir ve etkileşim sıklıkla mevcut kimlikleri kuvvetlendirir ve direniş, tepki ve çatışma üretir” (Huntington, 1997, s. 78). Huntington’un bahsettiği bu çatışma, bir realitenin yansımasıdır. Artan etkileşim, farklılık korkuları, beraberinde büyük kaosları da meydana getirebilecek potansiyele sahiptir. İnsanlar güvende yaşamayı tercih etmektedir. Hangi alanda olursa olsun, kendi sağlıklarını, bütünlüklerini, hâkimiyetlerini, yaşama alanlarını,

çevrelerini ve buna benzer alanları tehdit altında hissettikleri anda, tavırları farklılaşarak, savunma durumuna geçmeyi uygun görürler ve bunun en doğal hakları olduğunu ispatlamak konusunda çok fazla zorluk çekmezler.

Sürekli gelişen bir toplumsal kargaşa, kültürel çeşitlilik ve kimlik çoğalmasının varlığını göz ardı edilemez durumdadır. Bu, post modern dünyanın bir göstergesi olabilmektedir. “İnsan olarak çıkarlarımıza yönelik taleplerimiz, farklılıklarla birlikte aynı zamanda yaşamayı öğrenemediğimiz sürece hiçbir şey ifade edemeyecektir” ön kabulüyle, çıkarların tüm insanlık adına geri planda tutularak, farklılıkları da kucaklamak gerekliliği doğmaktadır (Rutherford ve Stuart, 1998, s. 90). Yani bu görüşe göre, toplam toplum refahını, teker teker bireylerin sahip oldukları refahtan üstün tutmak gerekmektedir. Benzer şekilde Bayart (1999, s. 92), farklılıkların söz konusu durumda kişiselliğinden bahsederken, kimliklerin üretilmesi gibi kültürlerin üretilmesinin kişisel bir olgu olmadığını görmezden gelmemektedir. Bu durum kendi ile olduğu kadar ‘öteki’ ile de kurulan bir bağı gözler önüne sermektedir.

Bayart tarihsel deneyimin, toplumsal bir failin gerçekleştirdiği kimlik teşhisi her zaman bağlamsal, çoğul ve görelî olduğunu gösterdiğini söylerken, çeşitli örneklerle konuyu daha anlaşılır bir boyuta taşımıştır. “Malo’da oturan bir kişi, kendini Rennesli karşısında Saint-Malolu, Parisli karşısında Bröton, Alman karşısında Fransız, Amerikalı karşısında Avrupalı, Afrikalı karşısında Beyaz, patronu karşısında emekçi, Protestan karşısında Katolik, karısının karşısında koca, doktorunun karşısında hasta olarak tanımlar” derken, bu kimliklerin her birinin aslında tam da Max Weber’in etniklikten söz ederken söylediği gibi varsayılmış olduğunu vurgulamaktadır. Bu tanımlamalar, muhtemelen siyasal ya da herhangi bir toplumsal alanda belli bir grupla bütünleşmeye yardımcı olur. Fakat tek başlarına da tamamen var olabilmeleri imkânsızdır. Bu varsayılan kimliklerden hiçbiri, bir bireyin sahip olduğu kimliksel yığını sonuna kadar tüketerek içeremez (Bayart, 1999, s. 89).

Kısacası, her birimiz kendimizi tanımlarken, çoklukla içinde bulunduğumuz konum ya da duruma göre sadece belirli özelliklerimizin ön plana çıktığı sıfatları kendimize göre yorumla açık vaziyette karşımızdakine sunarız. Bu durumda, sahip olunan özellikler bir araç niteliğindedir. Karşındakine daima bir mesaj iletme kaygısındadır. Yani, bir takım kişiler tarafından; tavırları ölçülüp tartılarak ‘feminist’ olduğuna yönelik geri bildirimler almış bir kadının bunu herhangi bir durumda dile getirmesi, altında bir mesaj içeriyordur. Bu mesaj içinde bulunulan duruma göre farklılık gösterebileceği gibi, birey tarafından hiçbir zaman dile getirilmeme ya da söz edilmeme hakkını da saklı tutar.

Bu noktada, King’in (1998, s. 71) şu sözleri konuya açıklık getirebilecektir. “Kişinin içindekine ait olan ötekidir. Kişinin durduğu yerden bilebileceği yalnızca ötekidir. Ben, ötekinin bakışında yazılıdır”. Kimlik bir süreç, bir anlatı, bir söylem ya da bir konum olarak ötekinin çizgileriyle belirlenmiş bir olgudur. Biraz daha açmak gerekirse, birey doğrudan doğruya kendini konumlandırmaya gittiği durumlarda bile, aslında ilk konumlandığı diğerleridir. Diğerlerinden hareketle kendinde bulunan, diğerlerinde olan veyahut olmayan özelliklerle kendine bir konum bulma çabasına yönelmektedir. Burada ilk olarak karşımıza çıkan konumlandırma ötekidir.

Aslında sözde ‘ötekiler’, bizim ne düşündüğümüzü, ne istediğimizi ve ne olduğumuzu belirlememiz, belirtmemiz hakkında oldukça önemli bir paya sahiptirler. Bunların gerekli bir kısmını biçimlendirmektelerdir (Baumann, 2006, s. 127). Yani, insanın sosyal bir varlık olma özelliğine tekrar dikkat çekmek gerekirse, tek başına birey, diğerleri olmadan kendini konumlandırma ihtiyacı duymayacaktır. Ya da başka bir perspektiften bakarsak, birey başkalarının ne olduğunu bilmeden, başkaları hakkında fikir sahibi olmadan, kendisi hakkında, istekleri hakkında çok fazla şey söyleyebilecek durumda değildir.

King (1998, s. 41), birey isterse tüm dünyayı dolaşsın, kendisi dışındakilerin ne olduğunu öğrendiğinde, aslında kendini, diğerlerinin olmadığı olarak tanımlama eğiliminde olacağını belirtmektedir. Ona göre kimlik, her zaman kendi olumsuzunu sadece olumsuz olanın dar bakışıyla elde edebilen yapılandırılmış bir temsil olarak görülmektedir. Kimlik, kendini inşa edebilmek için ötekinin iğne deliğinden geçmelidir. Bu açıdan bakıldığında da kimliğin oldukça aykırı bir karşıtlıklar kümesi ürettiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Benzer bir çözümlemede bulunan Bayart (1999, s. 929) da kendi kimliğimizi ait olunan cemaat ve kültürün olumluluğundan ziyade, ilişki içinde olduğumuz cemaat ve kültürler göre belirlediğimizi belirtmektedir.

‘Öteki’nin de dinamik bir yapıya sahip olduğu unutulmamalıdır. Öteki olarak adlandırılan birey ya da gruplar, pek çok zaman farklılık gösterebilir. Yani bazı durumlarda, aileden olmayan bireylere, bazı zamanlarda dindaş olunmayan bireylere, bazı zamanlarda ırkdaş olunmayan bireylere öteki damgasını

vurmak; bazı zamanlarda ise, bunların hepsini ‘bizden’ olarak tanımlamak da bu kavramın belirsizliğini ortaya koymaktadır. Fakat sıklıkla Huntington’un (1997, s. 22) vurgu yaptığı yönde bir eğilim olmaktadır. İnsanlar kendilerini etnik ve dini terimlerle tanımladıkça farklı din ve etnik yapılara mensup diğer insanlarla kendileri arasında birbirlerine karşı biz ve onlar ilişkisinin var olduğunu büyük olasılıkla görmeye başlayacaklardır. Aslına bakılırsa, bu durum birçok bilim insanı, siyasetçi, yönetici, işveren vs. tarafından saptanmış olup çeşitli amaçlar yolunda çıkar sağlayabilmek adına kullanılabilir.

İdeoloji temelinde ittifaklar kurmak ve destek sağlayabilme imkânı azalmaya başlayınca çeşitli hükümetler ve gruplar, ortak din ve medeniyet kimliğine müracaat etme ve bu yolla destek bulma teşebbüsünde bulunmaya başlar, bu sürekli artan bir yaklaşımdır (Huntington, 1997, s. 23). Bu kadar etkili bir role sahip öteki algısı, tabii ki ‘onlar’ı ve düşman arayışını da içselleştirmede bir araç konumundadır. Biliyoruz ki, öteki olarak adlandırdıklarımız her kimlik kurgusunda, mutlaka varlığını hissettirir. Bu şekilde, her an içimizde biz-onlar, dost-düşman diye bölünen, fraksiyonlaşan bir toplumsal formasyon ortaya çıkar (Huntington, 1997, s. 358).

Öteki ve ötekileştirme konusu da R/Place etkinliğinin en fazla görünür olan konularından biri haline gelmiştir. Bireyler, kendilerine ait olan unsurların dışında kalan her simgede yıkıcı bir tavır sergileyerek, kendilerinden olan simgelere yer açabilmek için diğerlerinin alanlarını ele geçirme davranışı göstermiştir. Bu noktada, küresel bir ötekileştirme örneği daha yaşanmıştır ve bireylerin, etkinlik gerçekleşirken gündemde olan Rusya-Ukrayna savaşında da konum belirleyerek Ukrayna bayrağını savunma yönünde davranış geliştirdiği de gözlemlenmiştir. Literatürde de görüldüğü üzere, ötekileştirmenin tek ve değişmez kriterlerinden bahsetmek mümkün değildir. Ötekileştirme, birden fazla olayda, durumda ve biçimde ortaya çıkabilmekte ve kişilerin referans gruplar olarak nitelendirdiği topluluklara yönelik olabilmektedir.

7. SONUÇ

Kimlik kavramının hem bireysel, hem de kültürel ve toplumsal bir arka planı bulunmaktadır. Kimlik alanındaki birçok çalışmasıyla dikkat çeken Bilgin (2001, s. 242), kişisel kimliğin bir ayrılması, özerkliği, kendini ortaya koymayı içerdiğini ve ‘ben’ duygusundan hareketle biçimlendiğini savunmaktadır. Ona göre, birey diğerlerinden farklılaştığı ve özerkleştiği oranda biricikliğini hissetmektedir. Böylece birey, ‘öteki’nden yola çıkarak kendini konumlandırmaktadır. Bu şekliyle, kişisel kimlikte ağır basan bir ‘ben’ vurgusu bulunmaktadır. Birey, diğerlerinden farklılaştığı oranda kimliğine tutunmakta ve onu kaybetmemek için elinden geleni yapmaya hazır hale gelebilmektedir. Farklılaşmanın önemi de bu haliyle daha görünür hale gelmektedir.

Küreselleşmenin etkisiyle, kültürlerin, bireylerin, ulusların birbirlerine yaklaştıklarını ve aynılaşmaya eğilimlerinin olduğu fikri literatürde karşılık bulsa da birlikte yaşayan insanlar, bazı durumlarda aykırı davranışları hoş karşılamayarak; onları görmezden gelme, yok sayma ya da farklı yaptırımlarla cezalandırma yoluna gidebilmektedir. Bu durum da göstermektedir ki; bireyler, kendilerinden farklı olanları ilk çatışma ortamında ‘öteki’ olarak görme eğilimine sahiptir.

Bireyler, toplumda sadece kendini temsil ederken bir farklılaşma ihtiyacı hisseder ve fakat bir toplumsal grup üyeliği rolünü üstlenmişken ya da toplum içinde yaşarken, toplumun verili norm ve kurallarına uygunluk gösteren aynılaşma yönünde tavır sergilemeye daha yatkın davranabilmektedir. Çünkü aksi davranış sergileyen bireyler, yazılı olmasa da kendi belirledikleri kurallarla bir takım yaptırımlara gitme eğilimi sergileyebilmektedir. Mahalle baskısında; bahse konu olan sosyal yaptırım uygulamaları, mahallenin bizzat merkezinde yaşamaktadır. Çeşitli tecritlerle bireyler aynılaşmaya zorlanabilmektedir.

Çevrimiçi ortamlarda kişilerin oluşturmuş oldukları profiller, gerçek yaşamlarındaki pratiklere benzer görünüm sergileme eğilimindedir. Grup dinamiği içinde gösterilen davranışlar gerçek yaşamda ve sanal topluluklarda benzer görünüm sergilemektedir. Aidiyet hissi, roller ve statüler, ötekileştirme davranışı, kazanma isteği gibi durumlar, çevrimiçi ortamlarda da görülen durumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Küreselleşen yeni dünyada, teknolojinin bireylerin hayatlarında kapladığı yer görünenin de ötesine geçmektedir.

Çevrimiçi platformlarda, sosyal kimlik geliştirme durumuyla karşılaşıldığında, aynı zamanda bu medya ortamlarının, bireylerin özsaygılarını destekleyebildiği ve yalnızlık hislerini azalttığı bilinmektedir (Kaye vd., 2017). Bazı kişilerin gündelik yaşantılarında gruplara dahil olma ve sosyal kimlik geliştirmekte zorlandıkları ancak aynı kişilerin çevrimiçi platformlarda geliştirdikleri sosyal kimlikleriyle gerçek yaşamlarındaki eksikliği kapattıkları düşünülmektedir (Gong vd., 2019). Sanal platformlar, bireylerin gerçek

yaşamlarında eksikliğini çektiği durumların bile telafi edicisi vaziyetindeyken, çalışmanın konusu olan R/Place gibi etkinliklerde de galibiyet hissini tatmin ederek, dâhil olunan grubun temsili vasıtasıyla bireylerin görünür olmasına yüklenilen anlam, bir kez daha önem kazanmaktadır.

Bauman'ın çözümlemesini yapmış olduğu sınıflama kavramı da özünde bölmek ve ayırmak kavramlarını barındırmaktadır. Ona göre, dünya, ayrı ve farklılaşmış varlıklardan oluşmaktadır. Her varlığın dâhil olduğu bir grup vardır ve varlıkların dâhil olduğu her bir grup, diğer varlık gruplarından farklıdır. Hatta diğer grupların karşıtı olarak da değerlendirilebilmektedir. Sınıflama, bu sebeple dâhil etme ve dışlama eylemlerinden oluşmaktadır. Belirli varlıklar, ancak öteki varlıkların dışlaması yoluyla kategorize edilebilir bir nitelik kazanmaktadır (2003, ss. 10-11). Kendimizi tanımladığımız ve kimlik atfettiğimiz alanlar, esasen diğerlerinden farklılaştığımız ve onlara dâhil olamadığımız ya da olmayı tercih etmediğimiz alanları da içermektedir.

Bu noktada, hemen hemen tüm dünya vatandaşlarının erişimine açık olan dijital platformlardaki kullanıcıların, kimlik kavramına yükledikleri anlamlar da gündeme gelmektedir. İnternet siteleri aracılığıyla milyonlarca kişinin katılımına sunulan dijital etkinliklerde rekabet duygusunun körüklendiği R/Place etkinliği ile gözlemlenmiştir. Kuralların sadece beş dakika ara ile piksel boyamak olduğu bir etkinlik, kısa sürede bireylerin kendilerini ait hissettikleri grupların sembollerini görünür kılma savaşına dönüşmüş ve diğerlerini yok ederek kendi mevcudiyetini ispatlamak için kendilerinden olanlarla dayanışma içine girmesine sebep olan bir duruma evrilmiştir. Bu, en temel içgüdü olan 'hayatta kalma'nın da bir yansıması olarak okunabilecek bir durumdur. Bireylerin kendilerinden olanın yanında saf tutarak daha güçlü hale gelmesinin dijital bir ispatı, bu etkinlikle gerçekleşmiştir.

Etkinlikle birlikte ortaya çıkmış olan grup davranışı, bireylerin etkinliği gelip geçici bir oyun olarak görmemesinin nedenselliği arasında bağlantı kurmayı kolaylaştırmaktadır. Çalışmada sözü edilen çevrimiçi platformlardaki oyuncu ya da kullanıcı davranışlarının incelendiği çalışmalardan da yola çıkılarak, bireylerin kendilerini gerçekleştirmesinin ve bir grup üyesi olarak sosyal kimliklerinin temsilinin dijital platformlara taşındığı rahatlıkla söylenebilmektedir. Bireyler, kendilerini nitelendiren özellikleri paylaştıkları bireylerle işbirliği kurmak suretiyle, diğerlerinden üstünlüklerini ispatlayabildikleri ölçüde aidiyet hissini tatmin etme, başarmanın hazzını yaşama ve grup üyeliğine daha fazla anlam yükleme eğiliminde olabilmektedir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tamamı, beyan edilen tek yazar tarafından yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Balibar, E. ve Wallerstein, I. (1988). *İrk, ulus, sınıf*. Metis Yayınları.
- Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve müphemlik*. Ayrıntı Yayınları.
- Baumann, G. (2006). *Çokkültürlülük bilmecesi*. I. Demirakın (Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Bayart, J. F. (1999). *Kimlik yanılısaması*. M. Morali (Çev.). Metis Yayınları.
- Backman, C. W. ve Secord, P. F. (1974). *Social psychology*. (2. Baskı). Mc Graw Hill Ltd.
- Bilgin, N. (1994). *Sosyal bilimler kavşağında kimlik sorunu*. Ege Yayınları.
- Bilgin, N. (2001). *İnsan ilişkileri ve kimlik*. Sistem Yayıncılık.
- Bock, P. K. (2001). *İnsan davranışının kültürel temelleri*. N. S. Altunek (Çev.). İmge Kitabevi.
- Dengah, H. J. F., Snodgrass, J. G., Else, R. J. ve Polzer, E. R. (2018). The social networks and distinctive experiences of intensively involved online gamers: A novel mixed methods approach. *Computers in Human Behavior*, 80, 229–242. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.11.004>
- Elden, M., Ulukök, Ö. ve Yeygel, S. (2005). *Şimdi reklamlar... İletişim Yayınevi*.
- Erikson, E. (2003). Psikososyal kimlik. M. D. Karacoşkun (Çev.). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi III*. Sayı 2.
- Fichter, J. (1993). *Sosyoloji nedir?* N. Çelebi (Çev.). Atilla Kitabevi.
- Giddens, A. (1996). *Modernliğin sonuçları*. E. Kuşdil (Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Gong, X., Zhang, K. Z. K., Cheung, C. M. K., Chen, C. ve Lee, M. K. O. (2019). Alone or together? Exploring the role of desire for online group gaming in players' social game addiction. *Information & Management*, 56(6), 103-139. <https://doi.org/10.1016/j.im.2019.01.001>
- Gözübüyük, O. E. (2022). İnterneti kasıp kavuran etkinlik: Reddit R/Place! Milyonlarca kullanıcı piksel savaşları için aynı anda harekete geçti!. <https://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/interneti-kasip-kavuran-etkinlik-rplace-milyonlarca-kullanici-piksel-savaslari-icin-ayni-anda-harekete-gecti>
- Guegan, J., Moliner, P. ve Buisine, S. (2015). Why are online games so self-involving: A social identity analysis of massively multiplayer online role-playing games: Social identity analysis of MMORPG. *European Journal of Social Psychology*, 45(3), 349-355. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2103>
- Güvenç, B. (1994). *Türk kimliği*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Haber Merkezi. (11 Nisan 2017). Pikseller savaşı: Reddit, 'R/Place' ile kolektif çalışmanın gücünü gösterdi. Bilimvesaire. <https://bilimvesaire.com/2017/04/haber/pikseller-savasi-reddit-rplace-ile-kolektif-calismanin-gucunu-gosterdi/>
- Huntington, S. P. (1997). *Medeniyetler çatışması*. M. Yılmaz (Der.). Vadi Yayınları.
- Kaye, L. K., Kowert, R. ve Quinn, S. (2017). The role of social identity and online social capital on psychosocial outcomes in MMO players. *Computers in Human Behavior*, 74, 215-223. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.04.030>
- Kaypakoğlu, S. (2000). *Ulusal ekonomilerin bütünleşmesi sürecinde kimlik sorunları ve iletişim*. Der Yayınları.
- King, A. D. (1998). *Kültür-küreselleşme ve dünya sistemi*. Ü. H. Yolsal, G. SEÇKİN (Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.

- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. O. Akinhay, D. Kömürcü (Çev). Bilim ve Sanat Yayınları.
- McKenna, K. Y. A. ve Bargh, J. A. (1999). Causes and consequences of social interaction on the Internet: A conceptual framework. *Media Psychology*, 1(3), 249-269.
- O'Connor, E. L., Longman, H., White, K. M. ve Obst, P. L. (2015). Sense of community, social identity and social support among players of massively multiplayer online games (MMOGs): A qualitative analysis. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 25(6), 459-473. <https://doi.org/10.1002/casp.2224>
- Rattansi, A. ve Westwood, S. (1997). *İrkçilik, modernite ve kimlik*. S. Akyüz (Çev.). Sarmal Yayınevi.
- Rutherford, J. ve Stuart, A. (1998). *Kimlik*. İ. Sağlamer (Çev.). Sarmal Yayınevi.
- Sapir, E. (1949). *Edward Sapir'in dil, kültür ve kişilikle ilgili seçme yazıları*. Kaliforniya Üniversitesi Yayınları.
- Şenol, R. (2022). Reddit'in dijital sanat etkinliği "R/Place" son gününde: Ukrayna bayrağı ve Putin'e yönelik sloganlar organizasyona damga vurdu. Medyascope. <https://medyascope.tv/2022/04/05/redditin-dijital-sanat-etkinligi-r-place-son-gununde-ukrayna-bayragi-ve-putine-yonelik-sloganlar-organizasyona-damga-vurdu/>
- Tajfel, H. ve Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. M. J. Hatch ve M. Schultz (Eds.) içinde, *The Social psychology of Intergroup Relations* (ss. 33-47), Monterey: Brooks/Cole Pub.
- Talas, M. (2003). *Küreselleşme ve Türkiye'de kültür politikaları*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İnönü Üniversitesi.
- Vachher, P., Levonian, Z., Cheng, H., Yarosh, S. (2020). Understanding community-level conflicts through Reddit R/Place. *CSCW '20 Companion: Conference Companion Publication of the 2020 on Computer Supported Cooperative Work and Social Computing* (pp. 401-405) October, <https://doi.org/10.1145/3406865.3418311>